

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ
СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ
SUMGAI STATE UNIVERSITY

ELMI XƏBƏRLƏR НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ SCIENTIFIC NEWS

ISSN 1680 - 1245

Print

ISSN 2706 - 719X

Online

SOSIAL VƏ HUMANİTAR ELMLƏR BÖLMƏSİ

СЕРИЯ: СОЦИАЛЬНЫЕ И ГУМАНИТАРНЫЕ НАУКИ

SERIES FOR SOCIAL AND HUMANITARIAN SCIENCES

Cild
Tom
Volume

20 № 3

Sumqayıt

2024

ISSN 2706-719X (Online)
ISSN 1680-1245 (Print)

SUMQAYIT DÖVLƏT UNIVERSİTETİ

СУМГАИТСКИЙ ГОСУДАРСТВЕННЫЙ УНИВЕРСИТЕТ

SUMGAIT STATE UNIVERSITY

ELMİ XƏBƏRLƏR

НАУЧНЫЕ ИЗВЕСТИЯ

SCIENTIFIC NEWS

Sosial və humanitar elmlər bölməsi
Серия: Социальные и гуманитарные науки
Series for Social and Humanitarian Sciences

Cild 20

2024

№ 3

Sumqayıt – 2024

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Elmi xəbərlər. Sosial və Humanitar elmlər bölməsi
REDAKSİYA HEYƏTİ

Baş redaktor **Rüfət Əzizov, dos., rektor**
Baş redaktorun müavini **Elşad Abdullayev, dos., Elm və innovasiyalar üzrə prorektor**
Məsul katib **Nigar İsgəndərova, prof., kafedra müdiri**

REDAKSİYA HEYƏTİNİN ÜZVLƏRİ

Dilçilik **Nizami Cəfərov, akad. (Azərbaycan), Natalia Qaqarina, prof. (Almaniya), Ramazan Məmmədov, prof. (Azərbaycan), Sayalı Sadıqova, prof. (Azərbaycan)**
Böyükxanım Eminli, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Günel Paşayeva, dos. (Azərbaycan), Xəyalə Muğamat, dos. (Azərbaycan)

Ədəbiyyatşünaslıq **Şükrü Haluk Akalın, prof. (Türkiyə), Fikrət Rzayev, prof. (Azərbaycan), Məhərrəm Qasımlı, prof. (Azərbaycan), Sevinc Həmzəyeva, dos. (Azərbaycan), Törə Məmmədova, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan) Dəyanət Cümənov, dos. (Azərbaycan)**

Tarix **Daniyal Kidirniyazov, prof. (Rusiya), Selma Kadir qızı Yel, prof. (Türkiyə), Kozma Tamas, prof. (Macarıstan), Adil Baxşəliyev, prof. (Azərbaycan), Zabil Bayramov, prof. (Azərbaycan), Şirxan Səlimov, prof. (məsul redaktor, Azərbaycan), Matias Dornfeld, dos. (Almaniya), Osman Hacıyev, dos. (Azərbaycan), Əminə Həsənova, dos. (Azərbaycan), Sona Məhərrəмова, dos. (Azərbaycan)**

Sosiologiya

İqtisad elmləri **Ziyad Səmədzadə, akad. (Azərbaycan), Mixail Osipov, prof. (Rusiya), Vasiliy Bespyatix, prof. (Rusiya), Nazim İmanov, prof. (Azərbaycan), Arif Şəkərəliyev, prof. (Azərbaycan), Hacığa Rüstəmbəyov, prof. (Azərbaycan), Rza Məmmədov, dos. (Azərbaycan), Qalib Hüseynov, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Loğman Abdullayev dos. (Azərbaycan), Lalə Vəliyeva, dos. (Azərbaycan)**

Pedaqogika **Aleksandr Korostelyov, prof. (Rusiya), Fərrux Rüstəmov, prof. (Azərbaycan), Ramiz Əliyev, prof. (Azərbaycan), Rüfət Hüseynzadə, prof. (Azərbaycan), Erde Gabor, dos. (Macarıstan), Lada Çepeleva, dos. (Rusiya), Aytəkin Məmmədova, dos. (Azərbaycan), Sevər Mirzəyeva, dos. (Azərbaycan), Könül Abaşlı, ped.f.d. (Azərbaycan), Məftun Hehdərova, dos. (Azərbaycan), Şəlalə Adıgözəlova, dos. (məsul redaktor, Azərbaycan), Şahnaz Quliyeva dos. (Azərbaycan), Şikar Hüseynov, dos. (Azərbaycan)**

Psixologiya

Metodika

Сумгаитский государственный университет
Научные известия. Серия: Социальные и гуманитарные науки
РЕДАКЦИОННАЯ КОЛЛЕГИЯ

Главный редактор **Руфат Азизов, доц, ректор**
Зам. Главного редактора **Эльшад Абдуллаев, доц., Проректор по науке и инновациям**
Ответственный секретарь **Нигяр Искендерова, проф., заведующая кафедрой**

ЧЛЕНЫ РЕДАКЦИОННОЙ КОЛЛЕГИИ

Языкознание **Низами Джафаров, акад. (Азербайджан), Наталья Гагарина, проф. (Германия), Рамазан Мамедов, проф. (Азербайджан), Саялы Садыгова, проф. (Азербайджан), Беюкханым Эминли, доц. (отв. ред., Азербайджан), Гюнель Пашаева, доц. (Азербайджан), Хаяля Мугамат, доц. (Азербайджан),**

Литературоведение **Шюкрю Халук Акалын, проф. (Турция), Фикрат Рзаев, проф. (Азербайджан), Магеррам Гасымлы, проф. (Азербайджан), Севиндж Хамзаева, доц. (Азербайджан), Тора Мамедова, доц. (отв. ред., Азербайджан), Даянат Джуманов, доц. (Азербайджан)**

История	Даниял Кидирниязов, проф. (Россия), Селма Кадир гызы Йел, проф. (Турция),
Социология	Козьма Тамас, проф. (Венгрия), Адиль Бахшалиев, проф. (Азербайджан), Забиль Байрамов, проф. (Азербайджан), Ширхан Салимов, проф. (отв. ред., Азербайджан), Матиас Дорнфельд, доц. (Германия), Осман Гаджиев, доц. (Азербайджан), Амина Гасанова, доц. (Азербайджан), Сона Махаррамова, доц. (Азербайджан)
Экономические науки	Зияд Самедзаде, акад. (Азербайджан), Михаил Осипов, проф. (Россия), Василий Беспярых, проф. (Россия), Назим Иманов, проф. (Азербайджан), Ариф Шекералиев, проф. (Азербайджан), Гаджиага Рустамбеков, проф. (Азербайджан), Рза Мамедов, доц. (Азербайджан), Галиб Гусейнов, доц. (отв. ред., Азербайджан), Логман Абдуллаев доц. (Азербайджан), Лала Валиева, доц. (Азербайджан)
Педагогика	Александр Коростылев, проф. (Россия), Фаррух Рустамов, проф. (Азербайджан),
Психология	Рамиз Алиев, проф. (Азербайджан), Руфат Гусейнзаде, проф. (Азербайджан),
Методика	Эрде Габор, доц. (Венгрия), Лада Чепелева, доц. (Россия), Айтекин Мамедова, доц. (Азербайджан), Севар Мирзоева, доц. (Азербайджан), Кёнюль Абаслы, д.ф.пед. (Азербайджан), Мафтун Гейдарова, доц. (Азербайджан), Шалала Адыгёзалова доц. (отв. ред., Азербайджан), Шахназ Кулиева, доц. (Азербайджан), Шикар Гусейнов, доц. (Азербайджан)

Sumgayit State University

Scientific News. Series for Social and Humanitarian Sciences

EDITORIAL STAFF

Editor in Chief	Rufat Azizov, ass.prof., rector
Deputy of Editor in Chief	Elshad Abdullayev, ass.prof., Vice-Rector for Science and Innovations
Executive Secretary	Nigar Isgandarova, prof., Head of the Department

MEMBERS OF EDITORIAL STAFF

Linguistics	Nizami Jafarov, acad. (Azerbaijan), Natalia Gagarina, prof. (Germany), Ramazan Mammadov, prof. (Azerbaijan), Sayali Sadigova, prof. (Azerbaijan), Boyukkhanim Eminli, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Gunel Pashayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Khayala Mughamat, ass.prof. (Azerbaijan),
Literary criticism	Shukru Haluk Akalin, prof. (Turkey), Fikrat Rzayev, prof. (Azerbaijan), Maharram Gasimli, prof. (Azerbaijan), Sevinj Hamzayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Tora Mammadova, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Dayanat Jumanov, ass.prof. (Azerbaijan)
History	Daniyal Kidirniyazov, prof. (Russia), Selma Kadir gizi Yel, prof. (Turkey),
Sociology	Kozma Tamas, prof. (Hungary), Adil Bakhshaliyev, prof. (Azerbaijan), Zabil Bayramov, prof. (Azerbaijan), Shirkhan Salimov, prof. (executive secretary, Azerbaijan), Matias Dornfeld, ass.prof. (Germany), Osman Hajiyev, ass.prof. (Azerbaijan), Amina Hasanova, ass.prof. (Azerbaijan), Sona Maharramova, ass.prof. (Azerbaijan)
Economic sciences	Ziyad Samadzadeh, acad. (Azerbaijan), Mikhail Osipov, prof. (Russia), Vasiliy Bespyatikh, prof.(Russia), Nazim Imanov, prof. (Azerbaijan), Arif Shakaraliyev, prof. (Azerbaijan), Hajiagha Rustambayov, prof. (Azerbaijan), Rza Mammadov, ass.prof. (Azerbaijan), Galib Huseynov, ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Logman Abdullayev, ass.prof. (Azerbaijan), Lala Valiyeva, ass.prof. (Azerbaijan)
Pedagogy	Alexander Korostelyov, prof.(Russia), Farrukh Rustamov, prof. (Azerbaijan),
Psychology	Ramiz Aliyev, prof. (Azerbaijan), Rufat Huseynzada, prof. (Azerbaijan), Erde Gabor
Methodology	ass.prof. (Hungary), Lada Chepeleva ass.prof. (Russia), Aytakin Mammadova, ass.prof. (Azerbaijan), Sevvar Mirzayeva, ass.prof. (Azerbaijan), Konul Abasli, PhD (Azerbaijan), Maftun Heydarova, ass.prof. (Azerbaijan), Shalala Adigezalova ass.prof. (executive secretary, Azerbaijan), Shakhnaz Guliyeva, ass.prof. (Azerbaijan, Shikar Huseynov, ass.prof. (Azerbaijan))

Təsisçi: Sumqayıt Dövlət Universiteti

“Elmi Xəbərlər” jurnalı Sosial və Humanitar elmlər bölməsi Azərbaycan Respublikası Təhsil Nazirinin 19.07.2004-cü il tarixli 46-16-3547/17 sayılı əmrinə əsasən nəşr edilir.

Azərbaycan Respublikası Ədliyyə Nazirliyi tərəfindən qeydiyyatda alınmışdır.

Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Ali Attestasiya Komissiyasının qərarı ilə elmi nəşrlər siyahısına daxil edilmişdir.

Jurnal Rusiya Elmi İstinad İndeksinə (REİİ) daxil edilmişdir (müqavilə № 408-10/2019)

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>

Məqalələrin tərtibatı qaydaları ilə jurnalın rəsmi saytında <https://ssu.soc-hum.scientificnews.edu.az/> tanış olmaq olar.

Учредитель: Сумгаитский государственный университет

Журнал «Научные Известия» Серия: Социальные и гуманитарные науки издается на основании приказа 46-16-3547/17 Министра Образования Азербайджанской Республики от 19.07.2004-го года.

Зарегистрирован Министерством Юстиции Азербайджанской Республики.

Включен в список научных изданий Высшей Аттестационной Комиссии при Президенте Азербайджанской Республики.

Журнал включен в Российский Индекс Научного Цитирования (РИНЦ. Договор № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

С правилами оформления статей можно ознакомиться на официальном сайте журнала

<https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az>.

Founder: Sumgayit State University

The Journal of "Scientific News" Series for Social and Humanitarian Sciences is published due to the order № 46-16-3547/17 of the Ministry of Education of the Republic of Azerbaijan from 19.07.2004.

It has been registered by the Minister of Justice of the Republic of Azerbaijan.

It has been included to the list of scientific publications of the Supreme Attestation Commission under President of the Republic of Azerbaijan.

The journal is included in the Russian Scientific Citation Index (RSCI. Contract № 408-10/2019)

https://elibrary.ru/title_about.asp?id=73722

Please, see the website <https://www.ssu-scientificnews.edu.az/az> in order to be familiar with the proper design of the articles.

UOT 811.512.162.

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_4

POEZİYADA SADƏ SÖZLƏRDƏ QƏNAƏTİ FORMALAŞDIRAN LİŊVİSTİK GÖSTƏRİCİLƏR

HƏSƏNOVA KÖNÜL NƏRİMAN qızı

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, fil.f.d., dosent
Konul.hasanova@adpu.edu.az

Açar sözlər: linqvokulturologiya, dil və mədəniyyət, fonem səviyyəsində qənaət, konkretlikdən ümumiliyə doğru təkamül.

Koqnitiv dilçilikdə əksər tədqiqatçılar fonem səviyyəsində qənaəti konkretlikdən ümumiliyə doğru inkişafı əlaqələndirirlər. Başqa sözlə dildə qənaət prinsipindən bəhs edən dilçilər dil üçün “artıq”, “lüzumsuz” elementlərin yaranmasını və bunun da nitq prosesində ixtisarını müxtəlif amillərdən asılı olaraq izah etmişlər. Dildə qənaət meylini ilk dəfə müəyyənləşdirən Boduen de Kurtene bu meylin yaranması üçün vacib olan bir sıra amillərlə yanaşı konkretlikdən mücərrədiyə doğru inkişafın da rolunu qeyd edib [1, s.58]. X.Paul dil vasitələrindən qənaətli istifadənin işlədilmədən asılı olduğunu qeyd etməklə bərabər, həm də konkret və abstrakt mənələrdən danışır ki, burada da qənaət meyli üçün abstraktlanma əsas amillərdən hesab olunur [2, s. 95-373]. Ş.Balli dil vahidlərində baş verən qənaətin daha çox şifahi nitqlə bağlı olduğunu qeyd edir. Bunu elliptik hadisə kimi qiymətləndirərək dilin daim qısalaşmaya meyilli olduğunu göstərir [3, s.176-344]. Q.X.Suyarov öz namizədlik dissertasiyasında qənaət prinsipi haqqındakı mülahizələri yekunlaşdıraraq bu fikrə gəlir ki, bu prinsip sıx surətdə artıqlıqla bağlıdır [4, s.19]. Q.Q.İnfantova da qənaətdə konkretlikdən ümumiliyə doğru inkişafın rolunu başqa amillərlə birlikdə göstərir [5, s. 60].

Linqvokulturologiya dili mədəniyyət fenomeni kimi öyrənir. Bu, milli dil prizmasından dünyanı müəyyən şəkildə görmək deməkdir. Burada dil milli mentallığın ifadəçisi kimi çıxış edir. “Linqvokulturologiya linqvistika və kulturologiyanın sərhəddində yaranmış və xalqın mədəniyyətinin dildə əksini tapmış və təsbit olunmuş təzahürlərini öyrənən elmdir. Mütləq qeyd etmək lazımdır ki, bu yeni elmin iki elmin sərhəddində yaranması onun sadəcə onların imkanlarının cəmindən ibarət olması deyil, faktlara yeni bucaq altından baxmağa və onları qeyri-ənənəvi izah etməyə imkan verən yeni istiqamətdir” [6, s.6].

Linqvokulturologiya linqvistikanın linqvistika və kulturologiya həddlərində yaranan bir sahəsidir və xalqın dildə əks olunan, möhkəmlənən mədəniyyətinin göstəricilərini tədqiq edir. [7, s.16]. Özünü hər şeyin ölçüsü kimi düşünməsi insana – şairə haqq verir ki, öz şüurundan antroposentrik nizam yaratsın. Bu halı elmi səviyyədə araşdırmaq olduqca vacibdir, çünki insanın beynində, şüurunda mövcud olan bu nizam onun mənəvi mahiyyətini, onun davranışının motivlərini, dəyərlər iyerarxiyasının cəhətlərini təyin edir. S.Əlizadə “R seqmentli sözlərin təkamülü” adlı məqaləsində bu məsələyə toxunaraq, konkretlikdən mücərrədiyə doğru inkişafı əlaqədar, sözlərin sonundan samit səslərin düşməsi ilə lüğət tərkibini zənginləşdirən bir sıra yeni formaların yarandığını göstərmişdir [8, s.26]. Burada söz sonundan (şəkilçi tərkibindən) samitin ixtisar edilməsi yeni yaranan mənə üçün əvvəlki söz çərçivəsinin uyğun olmadığı ilə əlaqədar olaraq baş verir.

Ə.Dəmirçizadə müasir Azərbaycan dilində işlənən hecaların 17 tipini göstərmişdir ki, burada alınma sözlər də nəzərdə tutulmuşdur [9, s.105]. B.Aslanov türk dillərinin ilkin heca quruluşunu -u, -su, -us, -sus formasından ibarət hesab edir ki, [10, s.85] bu da sözlərin ilkin

köklərini müəyyənləşdirmək baxımından əhəmiyyətlidir. Azərbaycan dilində söz köklərinin ilkin quruluşuna diaxronik cəhətdən yanaşdıqda başqa differensial formaların əsasında “sus” hecasının durduğunu müşahidə edirik. Yol (ov), al (ov), şol, ol, o, suv, su, bərkik-bərki, ayrığ-ayrı, hürkək-hürkü kimi formaların differensiallaşması ilə əlaqədar olaraq meydana çıxan qənaət dildə bir sıra formaların müəyyənləşməsinin əsasını təşkil edir. Lüğət tərkibinin zənginləşməsində qənaət prinsipi olduqca mühüm rola malikdir. Dilçilik ədəbiyyatında söz və şəkilçi tərkibindən bu və ya digər fonemin ixtisar edilməsi müxtəlif fonetik hadisələrlə bağlı izah olunur [11]. İntonasiyanın, vurğusuzluğun və s. amillərin rolu göstərilir. Bir qayda olaraq, belə dəyişilmələrin müəyyənləşdirilməsi üçün norma mövcud ədəbi dil hesab olunur.

Fonetik səviyyədə qənaət prinsipi sözlərin tələffüz formalarını asanlaşdırır. Məs: Tarixən türkcələrin, demək olar ki, hamısında “uluğ” sözü işlənmişdir və qohum dillərin inkişafı ilə bağlı olaraq həmin sözün sonunda “ğ” samiti düşmüş, söz fonetik tərkibini ulu şəklində bəzi türkcələrdə sabitləşdirsə də bəzilərində qədim formasını qoruyub saxlamışdır. Bu sözdə qənaət hadisəsinin baş verməsi xarakterik olmamışdır. Qənaət olunmamış formasına isə “uluğ” şəklində türk, özbək, uygur, tuvağ, “uluq” formasında əsgü türk, yenisey abidələrinin dilində, “uluq” formasında qırğız, uygur dillərində, “ullu” formasında qazax dilində, “ullu” formasında türk, noqay, qaraqalpaq, özbək, qumuq, qaraçay, balkar, “üllux” formasında qaraqalpaq, “ullu” formasında qaraqalpaq, “ulu” formasında türk, “uli” şəklində qazax, türk, “uli, ulü” formasında qırğız, “ulux” şəklində şor dilində rast gəlinir və bu qənaət edilmiş və edilməmiş formaların həmin qohum dillərdə lüğətlərdə səkkiz mənası göstərilir: 1) Ulu (ən böyük, ən qədim) göstərilən bütün türk dillərində; 2) Böyük (yaşca) şumer, əski türkcədə, türk, qaraqalpaq, tatar, tuvağ; 3) Hörmətçil (yakarı); 4) Mühüm (altay, yakarı); 5) Qoca (tatar, başqırd); 6) Yaşlı (qaraqalpaq, tatar, başqırd); 7) Qədim, köhnə (Azərbaycan türkcəsi); 8) Güclü (şumer, əsgü türk). Linqvokulturoloji aspektdən yanaşdıqda “ulu” sözü dünya dil modelinə həmin formada işlənməsində məna baxımından ingilis, alman, fransız dillərində “great” şəklində işlənərək universal semantikasi yaradır [12, s.319]. Çağdaş Azərbaycan poeziyasında “uluğ” sözü işlənməsə də onun qənaət edilmiş şəkli olan “ulu” sözü aktiv şəkildə işlənməkdədir. Məsələn:

*Ey daşlaşan, torpaqlaşan ulu babam,
Bu günümdən dünənimə uzaqlaşan ulu babam
Küləkləşən dumanlaşan ruhunla sən
Ayağa dur səniniyəm* [13, s.201].

Və yaxud digər poetik örnəkdə:

*Nə qədər qədimdir, nə qədər ulu...
Yoxsa daş dövründən gəlibdir bu daş?
Bizim dünyamıza düşübdür yolu,
Daşların içində qəribdir bu daş.* [14, s.56,57]

Bu şeir mətnlərinin hər ikisində “ulu” sözü metaforikləşdirilmiş və sinonimik variantları ilə verilmişdir ki, metafora hadisəsi və sinonimlik kateqoriyası dünya dil modeli üçün universalilik yaradır. Müasir Azərbaycan poeziyasında “ulu” sözü işlənirsə klassik türk poeziyasında o sıradan yazılı abidələrin poetik örnəklərində “ulu”, “böyük” mənasında sözün qənaət edilməmiş forması (ulu) aktiv şəkildə işlənmişdir. Əhməd Yəsəvinin “Divani-Hikmət” əsərində aşağıdakı bənddə bu söz çıxış etmişdir.

*Kırk birimdə ixtlas kıldım yol tapay dip,
İrənlərdin hər sırkörsəm min yapay dip,
Piri - muğan izin alıp min öpəy dip,
Zatı uluğ xacəm, sığınıp kıldım sanqa.* [15, s.20]

“Uluğ” sözü qədim türk yazılı abidələrində böyük mənasında işlənmişdir. Məs: Barmış bodun ölü, yitü yadağın, yalını yana kəlti. Badunığ igidiyin tiyisi yırağaru oğuz bodusu tapa, ilgərü kıtay, tatabı bodun tapa, birigərü Tabğaç tapa uluğ sü eki yiğüəni sülədim... sünüşdüm (anta).

Tərcüməsi: Getmiş (səpələnmiş) xalq əldən düşmüş halda (ölərək, yetərək) piyada yolun yenə gəldi. Xalq yüksəldək deyə şimala, oğuz xalqına qarşı, şərqə kitay tatabı xalqına qarşı, cənuba Tabğaç (Çinə) qarşı böyük qoşunla on iki dəfə qoşun çəkdim, döyüşdüm (ondan) [16, s.283].

Uluğ sözü Mahmud Kaşğaridə “ulu, böyük, uca: ululuq, böyüklük” mənasını bildirir. Məs:

*Bəgim öziin oğurladı,
Yarağ bilip oğurladı,
Uluğ tənqri ağırladı,
Anınq kut kiv türi toğdu.*

Tərcüməsi:

*Bəyim özünü gizlədi
Bunu silah bilib gözlədi
Ulu tanrı əzizlədi
Onun qutu dövləti doğdu*

Düşməne qarşı pusquya yatmış tanqut bəyindən bəhs edərək deyir:

Bəyin özünü qoşundan gizlətdi, bu gizlənməni yaraq fürsət bilib gözlədi, ulu tanrı ona iltifat elədi, ona görə də dövləti və bəxti yüksəldi” [17, s.320-321].

*Ündəp uluğ tabaru
Tavrak kəlip yügürgil
Kurğak yılın budtun kör
Kanda tüşər kodu kıl*

Tərcüməsi:

*Yaşlı adam haylasa,
Dərhal yüyür yanına
Quraq ildə köçsə el
Sən də köçüb ora get*

Yaşlı adam səni çağırsa, dərhal onun səsinə səs ver, ona tərəf qaç, yüyür, qıtlıq, quraqlıq vaxtı el hara köçsə, sən də onunla bərabər köç get [18, s.66].

Linqvokulturologiya dil və mədəniyyətin qarşılıqlı mənə əlaqəsindən bəhs etdiyindən qənaət prinsipi poeziyada universal kateqoriya kimi səciyyələndirilməlidir. Poeziyada fonetik səviyyədə qənaət prinsipini sözlərin tarixilik və müasirlik aspektləri ilə müqayisə etdikdə müəyyən koqnitiv nəticələri əldə etmək mümkündür. Məs: “ulduz” sözü türkcələrdə, Azərbaycan, qırğız və özbək dillərində həmin formada, digər türkcələrdə isə “y” samitinin, “d, ç, s” səslərinin əlaqəsi ilə qapalı şəkildə işlənir. Fikrimizcə, “ulduz” sözünün “yıldız” variantı daha qədimdir. Bu sözdə qənaət prinsipi Azərbaycan, qırğız və özbək dillərində y samitinin düşməsi hesabına baş vermişdir. “Ulduz” sözü ingilis dilində “star” şəkildə işlənsə də, anlama modeli baxımından göydəki planetin adını bildirir və dünya dil modelində semantik baxımdan eyniyyət təşkil edir. Poeziya dilində ən çox işlənən və metaforik kimi funksionallaşan “ulduz” sözüdür. Məs: *Birimiz ulduzdanıq, birimiz aydan, Hələ özümüzə sevgi çatışmır. Nə olsun çox alır evsiz evlilər, Bizim məmləkətdə evki çatışmır* [14, s.25]. Poeziyada “ulduz” sözü əksər məqamlarda gözəllik sindromu kimi motivləşdirilir.

Nəticə. Klassik və müasir türk – Azərbaycan poetik örnəklərindən seçilmiş və təhlilə cəlb edilmiş linqvistik faktlar göstərir ki, sadə və mürəkkəb sözlərdə qənaət prinsipinə uyğunlaşma, inteqrasiya meyli güclü olmasıdır. Dil və mədəniyyətin qarşılıqlı münasibəti ətrafında sadə sözlərdə müəyyən səslərin düşməsi linqvistik qənaət prinsipinə uyğun şəkildə baş vermiş, sözün tələffüz şəklini aydınlaşdırmağa xidmət göstərmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Бодуен де Куртенэ, И.А. Некоторые общие замечания о языковедении и языке в кн. И.А.Бодуен де Куртенэ / Избранные труды по общему языкознанию. АН СССР, том I, – М., –1963, –362 с.
2. Пауль, З. Принцип истории языка / З.Пауль. М.: Изд-во иностранной литературы, –1960. – 500 с.
3. Балли, Ш. Общая лингвистика и вопросы французского языка / Ш.Балли. –М.: Изд-во иностранной литературы. –1955, –416 с.
4. Суяров, З. Эволюция языка и принцип экономии: / Автореферат канд.дисс. / –Самарканд. 1973, –27 с.
5. Инфантова, З. Экономия языковых средств в синтаксисе современной русской разговорной речи / Очерки по синтаксису современной русской разговорной речи / – Ростов - на-Дону. –1973, –136 с.
6. Niftəliyeva, A. Linqvokulturologiyaya giriş / –Bakı: Mürtəcim, –2017, –218 с.
7. Bunyatova, A.B. Krossmədənliyyət və linqvokulturologiya antroposentrik paradıqma baxımından / A. B. Bunyatova // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, №. 3. – P. 15-19. – EDN ZWQNDP. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44219932>
8. Əbişzadə, S. (1973) Azərbaycan dilində - R₁ seqmentli sözlərin təşəkkülü. S.M.Kirov adına ADU-nun “Elmi əsərləri”. Dil və ədəbiyyat seriyası. Bakı, № 2.
9. Dəmirçizadə, Ə. Müasir Azərbaycan dili / –Bakı: Maarif, –1972, –372 s.
10. Асланов, В. О путях восстановления первичных корней слов с непродуктивными аффиксами в тюркских языках (на материалы азербайджанского языка) / “Azərbaycan dili məsələləri”, –Bakı, –1967.
11. Hüseynzadə, M. Müasir Azərbaycan dili. –Bakı, –1963; M.Şirəliyev. Azərbaycan dialektologiyasının əsasları. Bakı, 1968; M.A. Черкасский (). Тюркский вокализм и сингармонизм. М., 1955; М. Рясянен. Материалы по исторической фонетике тюркских языков. М., 1955.
12. Hüseynli, N. Türk dillərinin genealogiyası: şumer və türk leksik parobelləri / N.Hüseynli, Y.Məmmədova. –Bakı: Nağıl evi, –2012, –356 s.
13. Məmməd A. Dünya sənin, dünya sənin, dünya heç kimin / –Bakı: Yazıçı, –1980, –480 s.
14. Cəmil A. Ürəyimdə bir haray var / –Bakı: Yazıçı, –1992, –192 s.
15. Yəsəvi Ə. Divanü hikmət / –Bakı: Çarşıoğlu, –2004, 128 s.
16. Rəcəbli Ə. Qədim türk yazılı abidələrinin dili / –Bakı: Nurlan, c.2, –2006, – 480 s.
17. Kaşğari M. Divanü-lügət-it-türk / –Bakı: Ozan, c.1, –2006, –512 s
18. Kaşğari M. Divanü-lügət-it-türk / –Bakı: Ozan, c.3, –2006, –400 s.

SUMMARY

LINGUISTIC INDICATORS THAT FORM ECONOMY IN SIMPLE WORDS IN POETRY

Hasanova K.N.

Key words: linguistics, language and culture, parsimony at the phoneme level, evolution from concreteness to generality.

A large number of lexical units of Turkic languages, including Azerbaijani Turkish, show that the dropping of certain sounds at the beginning, middle, and end of simple words gradually changes to a simple word by combining two or more words in complex words, which all contribute to the formation of the principle of economy. This process has a very ancient history. Such words, used side by side for a long time, change both in form and meaning. As a result, today it is determined by special research that they are complex words. At first, there were independent words, and then in the words that had a tendency to change to a simple structure, a change of form also occurs due to the demand of a new concept. The phonetic boundary of the words is broken, the previous form is renewed, and the meaning is far away from the

separate meaning of the two previous words. In some cases, a phonosemantically obsolete word in isolation is combined with another word to create a new shade of meaning. With gradual change, later those words are presented as other words. As a result, the previously complex word gradually changes to a simple lexical unit. The historical-etymological analysis of such words helps to reveal some aspects of the laws of word creation.

РЕЗЮМЕ
ЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ ПОКАЗАТЕЛИ, ФОРМИРУЮЩИЕ ЭКОНОМИЮ
ПРОСТЫМИ СЛОВАМИ В ПОЭЗИИ
Гасанова К.Н.

***Ключевые слова:** языкознание, язык и культура, экономия на фонемном уровне, эволюция от конкретности к обобщенности.*

Большое количество лексических единиц тюркских языков, в том числе азербайджанского турецкого, показывают, что опущение определенных звуков в начале, середине и конце простых слов постепенно превращается в простое слово путем объединения двух или более слов в сложные слова, что способствует формированию принципа экономии. Этот процесс имеет очень древнюю историю. Такие слова, употребляемые бок о бок в течение длительного времени, меняются как по форме, так и по значению. В результате специальных исследований сегодня установлено, что это сложные слова. Сначала существовали самостоятельные слова, а затем в словах, имевших тенденцию к изменению структуры на простую, также происходит изменение формы из-за потребности в новом понятии. Фонетические границы слов нарушены, прежняя форма обновлена, а значение далеко от отдельного значения двух предыдущих слов. В некоторых случаях фоносемантически устаревшее слово само по себе объединяется с другим словом для создания нового оттенка значения. С постепенным изменением, позже эти слова представляются как другие слова. В результате ранее сложное слово постепенно превращается в простую лексическую единицу. Историко-этимологический анализ таких слов помогает выявить некоторые аспекты законов словообразования.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	13.06.2024
	Son variant	29.07.2024

UOT 801.6

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_9

TEONİM MƏFHUMLU FRAZEOLoji BİRLƏŞMƏLƏR (AZƏRBAYCAN AŞIq POEZİYASI ƏSASINDA)

İBAYEV NEMƏT ALIŞ oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent
Nemat.Ibayev@sdu.edu.az

Açar sözlər: frazeoloji birləşmələr, aşIq yaradıcılığı, Allah, totem, din

Azərbaycan dilçiliyi tarixində frazeologiya elminin tədqiqi heç də başqa dillərdə olan araşdırmalardan geri qalmır. XX əsrin ortalarından başlayaraq frazeologiyanın tədqiqi geniş vüsət almışdır. Bu elm həm nəzəri, həm də praktik cəhətdən ətraflı araşdırılmış, müxtəlif tipli frazeoloji lüğətlər nəşr olunmuşdur. Bütün bunlara baxmayaraq, bu sahədə hələ də çatışmazlıqlar qalmaqdadır. Hətta dini nöqteyi-nəzərdən frazeologiya elmi həm xaricdə, həm də ölkəmizdə tədqiqata cəlb edilmiş, doktorluq və namizədlik dissertasiyaları, məqalələr, lüğətlər yazılmışdır. Ümumi dilçilikdə A.V.Kunin, A.M.Babkin, N.M.Şanski, Y.M.Qranovskaya, N.P.Matveyeva, Y.A.Qvozdarev və başqalarının əsərlərində və ayrı-ayrı məqalələrində, qısa da olsa, bu haqda məlumata rast gəlirik. Xüsusilə E.F.Arsentyevanın [1], V.D.Uşakovun [2], Y.A.Qvozdarevin [3], K.N.Dubrovinanın [4], İ.Xarazinskayanın [5], əsərlərində də bu haqda geniş məlumat verilmişdir.

Filologiya elmi ilə əlaqədar müxtəlif sistemli dillərdə də frazeologiyaya aid məqalə və əsərlər yazılmışdır. V.Q.Qakın [6], A.S.Məmmədlinin [7], Q.R.Sadıxovanın [8], adlarını çəkmə bilirik.

Qeyd edək ki, Q.R.Sadıxovanın üç dilin müqayisəsindən bəhs edən “Библейская фразеология во французском, азербайджанском и русском языках” adlı geniş, izahlı şəkildə lüğəti də nəşr olunmuşdur (Bakı, 2012).

Azərbaycan dilçiliyində A.R.Sadiqova isə “Azərbaycan dilində teonim və demonim komponentli frazeologizmlər” adlı namizədlik dissertasiyası yazaraq müdafiə etmişdir [9].

Ayrı-ayrı araşdırmalarda Q.Mahmudovanın [10], Ə.Hacıyevanın [11], İ.Süleymanovanın [12] monoqrafiyalarında teonim və demonim komponentli frazeoloji birləşmələrin nümunələrinə yer verilsə də, əlbəttə, bu sahənin sistemli şəkildə tədqiqinə yer verilməmişdir. Yalnız N.F.Seyidəliyevin “Azərbaycan dastan və nağıllarının frazeologiyası” mövzusunda monoqrafiyasında din ilə bağlı məsələ 15 səhifəlik “Dini məzmunlu frazeoloji birləşmələr” adlı paraqrafda öz əksini tapmışdır [13, 260-274]. Həmçinin müəllifin “Frazeologiya lüğəti”ndə 100-dən artıq demonim və teonimlə bağlı frazeoloji birləşmə verilmişdir [14].

Ümumiyyətlə, istər Bibliya, istərsə də Quranla bağlı demonim və teonim frazeologizmlər hər bir şair və yazıçının əsərlərində bu sahə ilə bağlı müxtəlif çalarlı ifadələrə (frazemlərə) rast gəlirik.

Biz burada mövzumuzla bağlı aşIq poeziyasında işlənən dini ifadələrə, qısa da olsa ekskurs etmişik.

Tədqiqat işi göstərir ki, Azərbaycan aşIq yaradıcılığında din ilə bağlı işlənən bir çox frazeologizmlərə rast gəlmək olur. Elə bir aşIq yoxdur ki, o, öz yaradıcılığında bu sahəyə toxunmasın.

AşIq poeziyasında dinlə əlaqədar Allahın adı ilə işlədilən sabit söz birləşmələrinə aşağıdakı nümunələri göstərə bilirik: Allahın bəndəsi, Allah eşqinə, Allah göstərməsin, Allah hansına verər,

verər, Allah insaf versin, Allah qoysa, Allah lənət eləsin, Allah, özün dada yetiş, Allah rəhmət eləsin, Allah saxlasın, Allah verdi, Allah, səndən mədəd, Allah verdiyini almaz, Allah ya sənə verər ya da mənə, Allaha ağ olmaq, Allaha min şükür, Allaha nabəndə, Allaha şükür etmək, Allaha şükür olmaq, Allahı çağırmaq, Allahı sevərsən, Allahı var, Allahlıq etmək, Aman Allah, ay Allah, ey Xudaya, Fələk yolun çaşırsın, Haqq əmr elədi, Haqqın işinə əl aparmaq olmaz, Xaliq imdada yetsin, Xuda dada yetsin, Xuda xəlv edib, Xuda kömək durur, Xuda yaradıb, Xudanı çağırmaq, Xudanın işləri, Xudaya bağışla, Xudaya bəndəlik etmək, Xudaya gəlmək, Xudaya heyran olmaq, Xudaya şükür, İlahi yazıb, qadir Allah, qəlbimi Xudaya bağışla, mədəd Allah, sən Allah, siz Allah, sən Tanrı və.s.

Göründüyü kimi, aşıq poeziyasında Allah sözünün sinonimi olan Xuda, tanrı, İlahi, Haqq, Fələk sözlərindən də istifadə olunaraq frazeoloji birləşmələr yaranmışdır.

Göstərilən frazeologizmləri təhlil etdikdə onların üslubi rənglərinə görə müxtəlif növlərə bölündüyünün şahidi olur. Qeyd edək ki, mövcud sabit söz birləşmələrinin əksəriyyətini Allah və Xuda sinonimləri ilə bağlı ifadələr təşkil edir. Bu ifadələrdə Allah – Xuda – İlahi – Haqq – Tanrı – Fələk – Xaliq sözləri sinonim cərgələrdir ki, bunlar da təkrara yol verməmək üçün işlədilmişdir.

Qeyd edək ki, Allahla bağlı frazeoloji birləşmələr xahiş, yalvarış, iltimas, alqış, qarğış, kömək, yardım, mədəd və.s məqamda işlənmişdir:

a) Xahiş, yalvarış, iltimas məqamında işlənən frazeoloji birləşmələr.

(sən) Allahı sevərsən

*Aman Səcər, sən Allahı sevərsən,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!
Öldürübən mənə zülmələr edərsən,
Öldürmə oğlumu, aman günüdü!*

Aşıq Pəri “Aman günüdü”

*Aman qasid, sən Allahı sevirən,
Mənim ərzim o canana deginən.
Qohum, qardaş, dost-müsaib olanlar,
Göz dikməsin qoy bu yana deginən*

Aşıq Alı “Aşıq Alının Türkiyə səfəri”

Sən Allah, siz Allah, sən Tanrı

*Bəyənmişəm xəşyətini, halını,
Yaradan bol verib huş-kamalını.
Sən Allah, gizlətmə mah camalını
Şöləsinə qoy fükərə dolansın*

Aşıq Ələsgər “Dolansın”

*Siz Allah, bir oxşayarmı sizlərə,
Ala gözü, al yanağı bu qızın
Dindirəndə şəkər sızır fəmindən
Qənd ağzıdır, bal dodağı bu qızın*

Aşıq Valeh “Bu qızın”

*Hər gecə vayğamda görürəm səni,
Sən Allah, sən Tanrı, sən də gör məni.
Çıxsın İlqarından dönənin canı,
Mən ki ilqarımdan dönən deyiləm.*

Aşıq Qurbani “Deyiləm”

Allah bağışla, Xudaya bağışla

*Başına döndüyüm, gül üzli qardaş.
Öldürmə, Xudaya bağışla məni!
Ağlaram, didəmdən axan qanlı yaş,
Gəl naləyə-aha Allaha bağışla məni!*

Aşıq Pəri “bağışla məni”

*Can alıcı pəhlivanlar, igidlər
Öldür məni, Xudaya bağışla məni!
Mollalar mollası, mərdlər ağası
Sahibi mollaya bağışla məni.*

Aşıq Valeh "Məni"

b) Həyəcan, çağırış, müraciət, aman məqamında işlənən frazemlər.

Aman Allah.

*Qadir Allah, səndən budur diləyim,
Qadir Allah, imdad eylə bu işə.
Səndən başqa yoxdur mənim köməyim,
Aman Allah, imdad eylə bu işə.*

Aşıq Qurbani "Bu işə"

*Aman Allah, bu dünyada,
Qurtar ahü-zardan bizi.
Səndən özgə çatmaz dada,
Özün çıxart dardan bizi.*

Molla Cümə "Bizi"

Ay Allah, ay fələk, ey Xudaya, ya Rəbb

*Qanım axdı saraldım,
Hərdən adlara yandım.
Pəri deyir ay Allah
Gör nə günlərə qaldım.*

Aşıq Pəri "Bayatı"

*Necə dad etməyim, aman, ay fələk!
İsmi Pünhan mənə zəlalət eylər!
Bilmirəm qanlıyam, yoxsa qadalı
Taxsırrı qul kimi ədalət eylər.*

Molla Cümə "Eylər"

*Eşq əlindən canda olan yaranın,
Hər biri bir yerdən necə eyləyibdir.
Çəkərəm fikrini Məcnun Kərəmin
Ya Rəbb, ol yazıqlar necə eyləyibdir?*

Aşıq Cümə "Eyləyibdir"

*Düşündülər ki, ey Xudaya,
sən cuşə gələndə bu oğlana qələm çalıbsan.*

Aşıq Alxan "Yetim oğlu Məhəmmədin dastanı"

c) Alqış, sağlamlıq məqamında işlənən ifadələr:

*Hifz eylesin Tanrı səni bələdan,
Tapsın canın səhhət, ey gül, şafadan.
Hər ikimiz vəslə yetək duadan,
Hicranın oduna yanmaq nədəndi?*

Qurbani "Nədəndi"

*Allah səni sağ eləsin,
Damağını çağ eləsin,
Günlərini ağ eləsin,
Həmişə gər üzdən, bala.*

Molla Cümə "Bala"

*Titrəməvi qızdırma, isitmə - üçü həmrax,
Bunlar üzün heç kafirə göstərməsin Allah.*

*Bir körpə görən kimsənə sağ cana çəkər ah,
Aciz qalı, candan olur axır ki, o ikrah
Hər kimsə içərsə dolu peymanə, isitmə.*

Aşiq Valeh "İsitmə"

ç) kömək, yardım diləmə məqamında işlənən ifadələr!

*İsmi şərifimiz dada yetişsin,
Mətləb alıb hər murada yetişsin.
Xaliq özü bir imdada yetişsin,
Hifzində saxlasın zavalın sənin.*

Aşiq Pəri "Sənin"

*Qurban, qaldın burada,
Çağır, xudan yetsin dada!
Meyitin qalsın arada,
El yığılıb götürməsin!*

Qurbani "Yetirməsin"

*Aşiqəm, bəndə dada,
Ləbindən bəndə dada,
Allah, özün dada yetiş
Yetərmi bəndə dada.*

Sarı Aşiq

*Yar dəstindən çay sada alginən,
Çay içində şirin yada salginən,
Can deyəndə sanan yada salgilən,
Çağır Allahını haraya qıy-qıy*

Aşiq Hidayət "Dodaqdəyməz"

d) Qarğış bildirən ifadə. Bunlar mərdiməzar, düşməyə qarşı olan nifrət bildirmək üçün işlədilir. Bir də fikirləşdim ki, Allah çuğula nəhlət eləsin. (Aşiq Alının Türkiyəyə səfəri)

*Yaradan sındırsın belin, ay düşman,
Şahmarlar dişləsin dilin, ay düşman,
Aldınız Cümənin gülün, ay düşman,
Alışmaq yenə də bülbülə düşdü.*

Molla Cümə "Düşdü"

*Molla Cümə dərya kibi dolmasa,
Sarıliban heyva kibi solmasa,
Bir gözəldə insaf, mürvət olmasa,
Tanrı onu tezəcə başdan eyləsin*

Molla Cümə "Eyləsin"

*Baxmadı suriyə, əhiyə, yazıya,
Allah lənət etsin belə qaziya.
Surəti heyvandı bənzər tazıya,
Valeh gileylidir bu diyarnan*

Aşiq Valeh "İlqarını"

Aşiq poeziyasında Allahın adı ilə bağlı müxtəlif mənə bildirən ifadələrə çox rast gəlirik. Onların bir neçəsini nümunə kimi veririk. Misallar aşıqlar tərəfindən yazılan dastanlardan verilir:

Allah rəhmət eləsin

Ustadların öləninə Allah rəhmət eləsin, qalanına cansağlığı versin, Sizin baravar (Aşiq Alı "Aşiq Alının Türkiyəyə səfəri"). *Allah hansına verər, verər*

Sizin qoyduğunuz şərtə görə məclis dava etsin. Allah hansınıza verər, verər (Aşiq Alı ilə Aşiq Ələsgərin deyişməsi).

*Allaha ağ olmaq
Firon oxlar atdı ərş-əlaya,
Ağ oldu Allaha xudayam dedi.
Zərrəcən qorxmaram mən qəzəbindən,
Endir nə bəlan var burdayam dedi.*

“*Qul əhməd dastanı*”

Aşıq poeziyasında din ilə bağlı digər frazeoloji birləşmələrə də rast gəlirik ki, aşıqlar onları dönə-dönə işlətmişlər: cənnət əhli (Aşıq Valeh), Adəmdən Hatəmə (Xatəmə) (Aşıq Alı), cəhənnəm odu (Aşıq Alı), Adəmdən xitimə (Xəstə Qasım), cəhənnəm əhli (Aşıq Valeh), cənnət bağı (Aşıq Hüseyin Şəmkişir), Qurana əl basmaq (Sarı Aşıq), qıl körpü (Aşıq Alı), Şeytan oğlu, şeytan (Aşıq Şəmşir), Şeytana bel bağlamaq (Aşıq Alxan), yasa batmaq (Qurbani) və.s.

Ümumiyyətlə, belə nəticəyə gəlmək olar ki, həm klassik, həm də müasir Azərbaycan aşıq yaradıcılığı ilahiyyatla bağlı frazeoloji birləşmələrlə zəngindir.

Elmi yeniliyi: Məqalədə aşıq poeziyasında dinlə əlaqədar Allahın adı ilə işlədilən sabit söz birləşmələri işlənmə məqamına görə seçilmiş və təhlil edilmişdir.

Tətbiqi əhəmiyyəti: Məqalədə aşıq poeziyasında işlədilən dini ifadələrdən, sabit söz birləşmələrindən dini lüğətlərin hazırlanmasında istifadə etmək olar.

ƏDƏBİYYAT

1. Арсентьева, Е.Ф. Сопоставительный анализ фразеологических единиц (на материале фразеологических единиц, семантически ориентированных на человека в английском и русском языках) / Е.Ф.Арсентьева. Казань: Изд-во Казанского ун-та, –1989. –126 с.
2. Ушаков, В.Д. Сокрытое знание в Коране // Наука и религия. –М., №9, –1999, с.14-15.
3. Гвоздарев, Ю.А. Библиейские выражения в русской фразеологии// Ядерно-периферийные отношения в области лексики и фразеологии (на материале русского языка): // Республиканская межвузовская научная конференция 20-23 мая 1992 г. Тезисы докладов. ч.І. –Новгород, –1992.
4. Дубровина, К.Н. Особенности библиейской фразеологии в русском языке// Филологические науки: сборник научных статей. №1 –М., –2001.
5. Харазиньска, И. Библизм в русской фразеологии: / Афтореферат дисс.канд.фил. н. / – Ростов-на- Дону, 1987.
6. Гак, В.Г. Особенности библиейских фразеологизмов в русском языке (в сопоставлении с французскими библиейскими фразеологизмами) // Вопросы языкознания. Сборник научных статей. 1997, №5
7. Мамедли, А.С. Библиейская фразеология в русском и азербайджанском языках (закономерность семантико-структурной трансформации) // Проблемы фразеологии и фразеографии. –Махачкала, –1992, –с.151-153.
8. Садыхова, Г.Р. Фразеология, восходящая к Библии и Корану / Г.Р. Садыхова. – Баку, 2014. – 391 с.
9. Sadiqova, A.P. Azərbaycan dilində teonim və demonim komponentli frazeologizmlər / –Bakı, – 2017.
10. Mahmudova, Q.Ç. Qırçaq qrupu türk dillərinin frazeologiyası// Türk dillərinin frzazeologiyası. II c. –Bakı, –2009, –132 с.
11. Hacıyeva, Ə.H. İngilis və Azərbaycan dillərində somatik frazeologizmlərin struktur-semantik xüsusiyyətləri / Ə.H.Hacıyeva. –Bakı: Nurlan, –2004.
12. Süleymanova İ.C. Poetik frazeologiyanın semantik istiqamətləri / İ.C. Süleymanova Bakı, – 2019.
13. Seyidəliyev, N.F. Azərbaycan dastan və nağıl dilinin frazeologiyası / N.F.Seyidəliyev. –Bakı: Araz, – 2006. –s.20.

14. Seyidəliyev, N.F. Frazeologiya lüğəti / N.F. Seyidəliyev. –Bakı: Çıraq, –2004
15. Aşıq Pəri. Seçilmiş əsərləri / –Bakı, –2016
16. Aşıq Alı. Əsərləri / –Bakı: Avrasiya press, –2006, –192 s.
17. Molla Cümə. Əsərləri / –Bakı: Şərq-Qərb, –2006, –648 s.
18. Aşıq Ələsgər. Seçilmiş əsərləri / –Bakı: Yazıçı, –1988, – 182 s.
19. Aşıq Şəmşir. Şeirlər / –Bakı, –1980.
20. Aşıq Qurbani / –Bakı, –1990, –194 s.
21. Aşıq Valeh. I kitab / Tərtibatçı: Kolanlı Həsən. –Bakı, –2007.
22. Təbiət Alxanı bir də yaratmaz / toplayıb tərt. ed.: V.Ömərli, S.Mustafa oğlu. –Bakı: Çaşıoğlu, – 2010. –264 s.
23. Bəhlul Bəhcət. Sarı Aşığın bayatıları. Bakı, “Səda” nəşriyyatı, 2006, 96 s

SUMMARY
PHRASEOLOGICAL UNITS WITH THEONIM CONCEPTS
(BASED ON AZERBAIJANI ASHUG POETRY)

Ibayev N.A.

Keywords: *phraseological combinations, Ashug creativity, God, totem, religion*

The article examines the phraseological units used in Azerbaijani Ashug poetry related to religion. It is noted that phraseological units associated with God are used for the purpose of asking, pleading, applause, qarani, help. In this regard, examples from several works of the lovers were given and the moments they worked on were noted. These examples are taken from the works of Ashik fei, ashig lba, ashig Alesker, ashig charm, ashig sacrifice, ashig Juma and others

РЕЗЮМЕ
ФРАЗЕОЛОГИЧЕСКИЕ СОЧЕТАНИЯ С ТЕОНИМАМИ
(НА ОСНОВЕ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ АШУГСКОЙ ПОЭЗИИ)

Ибаев Н.А.

Ключевые слова: *фразеологические сочетания, ашугское творчество, Творец, тотем, религия*

В статье были рассмотрены фразеологизмы, использованные в Азербайджанской ашугской поэзии, связанные с религией. Отмечено, что фразеологизмы, связанные с Богом, используются с целью просьбы, мольбы, аплодисментов, qarani, помощи. В связи с этим были приведены примеры из нескольких работ влюбленных и отмечены моменты, над которыми они работали. Эти примеры взяты из произведений ашыг феи, ашыг лба, ашыг Алескера, ашыг очарования, ашыг жертвы, ашыг Джума и других

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.06.2024
	Son variant	29.07.2024

UOT 81-115

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_15

POLYSEMY AND SYNONYMY OF PHRASEOLOGISMS IN TURKISH AND RUSSIAN LANGUAGES. IMAGERY OF PHRASEOLOGISMS

MAMMADOVA AYTAN JEYHUN [ORCID](#)

Sumgait State University, Sumgait, Azerbaijan, PhD
aytan.mammadova@sdu.edu.az

Keywords: phraseological units, polysemy, synonymy, expression, antonymy.

Introduction

Phraseological units represent a very complicated and contradictory unity, which is separately formed but has a holistic meaning. One features of phraseological units make it close to words, while another ones bring them closer to phrases.

Vitality of any phraseological unit is determined by the capacity of its meaning. Phraseologisms can be monosemantic or polysemantic. Polysemy of phraseologisms is a result of accumulation of meanings in the same phraseological unit, caused by the repeated rethinking of it.

Let's take the expression “*больное место*” (painful place). It has two meanings:

- a) Something exciting more than everything, the reason to worry;
- b) the weakest point, shortage of something.

But at the same time meanings of polysemantic phraseologisms have the clear connection: both meanings of the expression “*больное место*” have the same sign - weakness.

There are also polysemantic phraseologisms, like “*бить ключом*” (to be in full swing) : 1) to seethe, to bubble; 2) to show itself very actively; 2) “*первая ласточка*” (first martin): 1) initiator; 2) first signs of something; 3) “*в один голос*” (with one voice): 1) unanimously; 2) at the same time.

The phraseologism “*золотой фонд*” (the golden fund) has three meanings: 1) best works of art; 2) best people of collective; 3) best part of something. But all these three meanings has the common semantic sign - best.

The phraseological unit “*последнее слово*” (the last word) has two meanings: 1) final decision; 2) the newest achievement.

There are several meanings of the phraseologism “*отвести душу*” (to take a soul away): 1) to express everything that was hushed up during a long time; 2) to forget yourself, to get distracted of something joyless; 3) to give yourself pleasure.

The examples of polysemantic phraseologisms in Turkish language are: “*Allah aşkına*”: 1) for God's sake (it is used then asking smth.); 2) Really? (it expresses strong astonishment); “*Allah ne verdiyse*”: 1) whatever edible at home; 2) whatever can be earned; “*Açık alın*”: 1) a wide forehead; 2) straightforward (man); “*acısını çıkarmak*” - 1) to pay some damage; 2) to take revenge; “*bostan korkuluğu*” - 1) garden scarecrow; 2) somebody who can not perform his duties.

The semantic structure of polysemantic phraseologisms should be considered not as mechanical or random combination of two or several meanings, but as a completely organised, ordered unity. The polysemy of phraseological units is a “quite real and developing phenomenon”, as the Russian linguist V.P.Jukov stated [2, s.73].

The polysemy of phraseological units plays the same role as the polysemy of separate words. N.M. Shanskiy states, that “the polysemy of phraseological units by the “length” of

polysemantic raws takes more modest place in the compound of phraseological units, than the polysemy of words" [3, s.18].

The monosemantic phraseologisms are the units which contain an idiomatic component ("soğuk harp", "ağır hastalık", "ipucu vermek" - "золотая молодежь", "холодное оружие", "холодная война").

The polysemy of phraseological unit is tightly connected to the event of synonymy, because the new meaning causes arise of new semantic synonymic connections of both phraseological units and separate synonym words. For example, appearance of the new meaning "to please oneself" of the phraseologism "otvesti duşu" (to take a soul away) puts it in the same synonymic raw not only with the phrase "to speak out", but also with the phrase "to have fun".

Different meanings of the phraseologism "valyaty duraka" (to fool around) also allow to put it into the various raws of synonyms. So, the units "valyaty duraka", "bity bakluşı", "sчитатъ звезды" are used in the meanings "to sit back", "to play for time", "to do smth. reluctantly". In Turkish language the expressions "küp gibi", "yağ tuluđu" are used in the meaning "very fat man".

So, the polysemy of phraseological units is tightly connected to the synonymy of them. The synonymy of phraseologisms is in many ways similar to the synonymy of separate words. But there are differences as well. In the most general meaning the synonymic phraseologisms are two or more phraseological units with a very close meaning, which indicate the same item of the objective reality (for example, "bir göz kırpmında" - "bir solukta"; "в мгновенье ока" - "в два счета" - "в один миг". According to V.N. Teliya, "phraseological synonyms are the phrases which have differences in lexical compound of components, but having the same type grammatical meaning they are able to replacement in the raw of strictly determined syntactic constructions, without violation of this construction and its semantic content" [4, s.45].

Only semantically fully-fledged independent phraseological units are able to have synonymous relations. They vary by shades of meaning, stylistic colouring, sphere of use, etc. So, in Turkish language the synonymous phraseological units with the meaning "a spoiled kid" - "şımarık veled", "anasının kuzusu", "mahallebi çocuđu", "al bebek gül bebek" - and in Russian language the synonymous phraseological units with a meaning "to die" - "сыграть в ящик", "отправиться на тот свет", "дать дуба", "протянуть ноги" have different spheres of use and stylistic expressive painting. What kind of groups can be outlined here?

There are phraseologisms of colloquial style of speech. They characterize for example, condition of fright: "yüređi hoplamak", "yüređi kalkmak", "yüređi hop etmek", "ödü partlamak" - "поджилки затряслись", "сердце упало", "дух захватило", "волосы дыбом встали", etc.

We can underline one interesting peculiarity: as it is shown from examples, in Turkish phraseology for designating fright the expression with a word "yürek" (heart) are used, and in Russian the expressions with different parts of body (hair, heart, spirit).

To the book phraseological units the synonymous row of expressions indicating full termination of something are related: "taşı taş üstünde koymamak", "yerle bir etmek", "hakla yeksan etmek" - "смести с лица земли", "камня на камне не оставить", "сравнять с землей".

On other hand, the synonymous phraseological units with heterogeneous stylistic coloring should be highlighted. For example, in Turkish the book phraseological unit "başına bir hal gelmek", that is to get in hard and hopeless situation, has the colloquial synonym "hapı yutmak". Another book phraseological unit "felekten kam almak" has the colloquial accordance "hayatın tadını çıkarmak", the expression "aklını kaybetmek" has the colloquial synonym "cinnet geçirmek". In its turn the book phraseologism "eli açık" (generous) accords the colloquial expression "fukara babası".

Both stylistically close (homogeneous) and stylistically far (heterogeneous) phraseological synonyms give a wide possibility to avoid repetitions in all styles of speech, diversify descriptions, create new synonymic means, renew phraseology of language.

Beside phraseological synonymy there is a phraseological antonymy. The phraseological units with opposite meaning enter the antonymous row, antonymy is built on discrepancy, opposition of various items and phenomenons of the surrounding reality, for example “anasını ağlatmak” - “yüzünü güldürmek” (to upset - to please), “taş kalbli” - “yufka yürekli” (heart of stone - kind-hearted). In Russian: “кот наплакал” - “куры не клюют” (a lot of - a few), “отпетый негодяй” - “ангел во плоти” (scoundrel - good man).

Thanks to the above-mentioned the synonymic antonymic row of phraseological units appears. The synonymic row “ses çıkarmamak”, “ağzına taş almak”, “ağzı kilitli” is contrasted to the row “ağız dolusu konuşmak”, “bülbül gibi şakılamak”, “dil boğaza koymamak”. In Russian the phraseological row “держат себя в руках”, “владеть собой” can be contrasted to another synonymic row “выходить из себя”, “лезть на стену”, “срываться с тормозов”.

As a conclusion we can say that the place of every phraseological unit in the language is determined by others, which are in relation of similarity or opposite to it.

Imagery is a base of majority of phraseological units. Imagery usually has a metaphorical character. As a base the phenomenon which is well-known to carriers of the language and which has already gained a meaning of symbol of something is taken. For example, all carriers of Turkish language know the meaning of the word “tüğ” - it is a hair, the thinnest thing in the world. That is why they created a phraseological unit “tüğ gibi” (very thin), and the witty expression “tüğ siklet” indicates an athlete of the lightest weight category.

The words “elephant” and “bear” are used in Russian phraseology as symbols of clumsiness and bulkiness (“слон на ухо наступил”, “оказать медвежью услугу”). And in Turkish language the word “eşek” (donkey) is a symbol of stupidity, that is they have an expression “eşek şakası”(bad joke), “eşek kafalı” (stupid headed).

Imagery is easier understood in phraseological units, having a form of comparative turnover:

In Russian: “как у Христа за пазухой”, “как рыба в воде”, “как сыр в масле”, etc.

In Turkish: “eşek gibi bağırarak”, “suda balık gibi”, “benizi kül gibi olmak”, “sakız gibi”.

In Russian phraseology there is a trend of symbolisation of names, so the name Varvara is usually connected with curiosity (любопытная Варвара), and the name Vasilisa with a beauty (Василиса-краса), while in Turkish phraseology only the names of the prophets recognised by Islam are used: “Muhammed aşkı için”, “Hazreti-Adem kıyafeti”, “Nuh eyyamından kalma”.

More frequently exactly the phraseological image keeps the national specificity of phraseological units. Let`s compare the playful characteristic of lanky people in Russian and Turkish languages: the Russian phraseologism “коломенская верста” is based on the fact that in XVI century along the road from Moscow to Kolomenskoye village, which was a residency of Russian tsars there were very high verst pillars installed; and in Turkish for such characteristic they use the expression “minare kırılması” (a chip of minaret).

The national originality of phraseological units is tangible directly and instantly on one hand, but on other hand it is a very complicated phenomenon, which includes the whole complex of the mutually related factors: everyday life, history, mentality, traditions and beliefs, etc. For example, the phraseological unit “hediyelik Bursa kumaşı” means something very rare and expensive, it is directly connected with the ancient history of the Turkish city Bursa, where the high-quality fabrics were produced.

Conclusion

Summarizing the above-mentioned we can say that phraseology is a live, dynamically developing system, which is closely connected with all sides of life. And richness of any language (both public and literary) is firstly an abundance of a lot of various phraseological units in it, because the more phraseologisms in a man`s lexicon the better and more eloquently he expresses his own thoughts and understands other people`s ones.

REFERENCES

1. Bahadınlı Y.Z. Türkçe deyimlerimiz ve kaynakları / Y.Z. Bahadınlı. –İstanbul: Hür, –1994, –285 s.
2. Жуков В.П. Русская фразеология, Учебное пособие для студентов / В.П.Жуков. –М.: Высшая школа, –1986, –498с.
3. Шанский Н.М. Фразеология современного русского языка / Н.М.Шанский. –М.: Учпедгиз, –1969, –239с.
4. Телия В.Н. Что такое фразеология / В.Н. Телия. –М.: Наука, –1966, –348с.

XÜLASƏ

TÜRK VƏ RUS DİLLƏRİNDƏ FRAZEOLÖJİ BİRLƏŞMƏLƏRİN ÇOXMƏNALILIĞI VƏ SİNONİMLİYİ. FRAZEOLÖGİZMLƏRİN OBRAZLILIĞI

Məmmədova A.C.

Açar sözlər: frazeologizm, sinonimlik, obrazlılıq, polisemiya, antonimlik.

Məqalə genetik qohumluğu olmayan, lakin tarix boyu sıx əlaqədə olmuş iki dil - türk və rus dillərində frazeologizmlərin çoxmənalılığı, sinonimliyi və antonimliyi kimi xüsusiyyətlərinə həsr edilmişdir. Hər iki dildən çoxmənalı və təkmənalı frazeoloji birləşmələrin nümunələri verilmiş, sinonimik və antonimik frazeologizmlər cərgəsindən söz açılmışdır. Məqalədə eyni zamanda frazeologizmlərin başlıca xüsusiyyəti olan obrazlılıqdan da bəhs edilmiş, obrazlılığı yaradan vasitələr göstərilmişdir.

РЕЗЮМЕ

МНОГОЗНАЧНОСТЬ И СИНОНИМИЯ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ В ТУРЕЦКОМ И РУССКОМ ЯЗЫКАХ. ОБРАЗНОСТЬ ФРАЗЕОЛОГИЗМОВ

Мамедова А.Дж.

Ключевые слова: фразеологизм, синонимия, образность, полисемия, антонимия.

Данная статья посвящена таким особенностям фразеологизмов, как многозначность, синонимия и антонимия, на материале двух генетически неродственных, но находившихся в тесной взаимосвязи языков - турецкого и русского. Из обоих языков приведены примеры многозначных и однозначных фразеологизмов, также указаны синонимические и антонимические ряды фразеологизмов. В статье одновременно говорится о такой главной особенности фразеологических единиц, как образность, указаны средства, создающие образность.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.07.2024
	Son variant	05.08.2024

UOT 81-11

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_19

ŞÜURALTI İLƏ DIALOQUN PSIXOLINQVİSTİK ASPEKTLƏRİ

ƏHMƏDOVA ELNARƏ HÜSEYNAĞA qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim
elnara.ahmadova@sdu.edu.az

Açar sözlər: şüuraltı, şüur, fikir, dialoq, duyğu, intuisiya, simvol, yuxu

Daxili dialoq qeyri-verbal ünsiyyət formalarından olan daxili nitqin, yəni fərdin özü ilə, yaxud daxili “mən”lə ünsiyyət prosesidir. Daxili nitq prosesi dilçilik ədəbiyyatında şəxsiyyətdaxili avtokommunikasiya termini ilə də ifadə edilir. Verbal ünsiyyətdə, daha doğrusu, səsli və ya eqosentrik (səsli) nitqdə olduğu kimi, daxili – səssiz nitqin də iki formasını: monoloji və dialoji nitqi qeyd edə bilərik. Ümumiyyətlə, daxili nitq dedikdə çox vaxt daxili monoloq nəzərdə tutulur. Belə bir sual yarana bilər ki, bəs insan özü ilə dialoq qura bilərmi? Bildiyimiz kimi, dialoq dedikdə, iki şəxsin söhbəti, mükaliməsi nəzərdə tutulur. Bəs insan tək olduğu halda, özü ilə necə dialoq qura bilər? Bu məsələ psixolinqvistika ilə sıx bağlı olduğundan müasir elmdə həm psixoloqların, həm də dilçilərin diqqət mərkəzindədir. Dünya psixoloqları bu sahəyə daha çox maraq göstərsə də, linqvistik baxımdan, səthi məlumatları nəzərə almasaq, tam dərinədən araşdırılmamışdır. Con Kexo, Josef Mörfi, Ekhart Tolle, Ceyms Allen, B.Alderson-Dey, K.Mitrenqa, S.Wilkinson, S.Makkarti-Cons, T.Brinthaupt, rus tədqiqatçılarından N.Yevşenko, A.Rossoxin, A.Vizqina, Q.Kuçinskiy, yerli tədqiqatlardan isə dilçiliyə, xüsusilə nitq mədəniyyətinə dair dərslərdə, ayrı-ayrı tədqiqatçıların elmi araşdırmalarında (məsələn, S.Məmmədova. Daxili nitq dil ünsiyyətinin xüsusi forması kimi), bəsit də olsa, məlumat verilmişdir.

Daxili nitq çox vaxt düşüncə anlayışı ilə qarışdırılır. Bunlar yerinə yetirdikləri vəzifələrə görə fərqlənir. Düşüncə subyektin ətraf aləmdən qavradıqlarının, onun həyat mövqeyi, inancları, şəxsi münasibətləri, emosiyaları, dünyagörüşünün beynində inikası, daxili nitq isə ifadə şəklidir. Deməli, daxili nitq həm də düşüncənin ifadə formasıdır. O, müxtəlif funksiyaları yerinə yetirir, o cümlədən planlar qurmağa, duyğuları idarə etməyə və yaradıcı işlərimizi həyata keçirməyə kömək edir. Eyni zamanda, onu çözmək, öyrənmək son dərəcə çətindir. Bizim beynimizdə daim iradəmizdən asılı olmayaraq, qeyri-ixtiyarı arasıkəsilməz monoloqlar və dialoqlar səslənir. Biz bunu, demək olar ki, hər an yaşayırıq: evdə, dərstdə, gəzməyə gedəndə, yemək yeyəndə - müxtəlif fəaliyyətlərdə daim daxilimizdəki səsi eşidir, ona cavab verir, başqa sözlə, onunla dialoq qururuq. Hər şeydən əvvəl, daxili monoloqla daxili dialoqu bir-birindən fərqləndirmək zərurəti yaranır. Səssiz nitq insanın daxilində baş verirsə, deməli, daxili nitqdə danışan da, dinləyən də onun bilavasitə özüdür. Bəs belə olan halda daxili monoloq daxili dialoqdan nə ilə fərqlənir? Bunu izah etmək üçün bir neçə nümunə üzərində müşahidə aparaq. Biz müəyyən bir işi görməyi qarşımıza məqsəd qoyduqda onu necə, hansı tərzdə, nə zaman edəcəyimiz barədə plan qururuq. Məsələn, ərzaq mağazasında dolaşarkən alacağımız ərzaqları unutmamaq üçün öz-özümüzə qeyri-ixtiyarı bir neçə dəfə təkrarlayırıq. Analoji durum imtahandan öncə də baş verir: bildiyimiz cavabları bir növ özümüzə danışırıq. Belə vəziyyətdə daxili monoloq yaranır. Belə təsəvvür edək ki, ərzaq mağazasında kassir pulumuzun qalığını düzgün qaytarmayıb və onunla bu səbəbdən kiçik bir konflikt yaşamışıq. Yaxud iş üçün müraciət etdiyimiz şirkətdə ilkin müsahibə uğurlu keçməyibsə, biz baş verənləri xatırladıqca deyə bilmədiklərimizi, deməyə çəkdiyimizi və ya demədiyimiz üçün peşman olduğumuz sözləri belə təsəvvürümüzdə həmin səhnəni dəfələrlə canlandıraraq

reallaşdırırıq. Bu zaman daxili dialoq yaranır. Sadəcə, “səsli dialoqdan fərqli olaraq, daxili dialoqda reallıqda obrazların kim olmasından asılı olmayaraq, daha öncə də qeyd etdiyimiz kimi, danışan da, dinləyən də özümüz oluruq” [1, s.97]. Hər iki halda, yəni həm səssiz monoloqumuzun, həm də daxili dialoqi nitqimizdəki replikaların əsas hərəkətverici qüvvəsi düşüncəmiz, fikirlərimizdir.

Düşüncə insanın ətraf aləmdən şüur vasitəsilə qavrayıb dərk etdikləridir və onun həyat şəraitinin, qazandığı təcrübələrin təsiri altında formalaşır. Lakin Freydin də qeyd etdiyi kimi, insanın fikir və davranışlarının heç də hamısını şüur idarə etmir, birbaşa şüurlu idarəetmə ilə yanaşı, baş verən həyatı prosesləri tənzimləyən xüsusi bir mexanizm vardır ki, bu da elmi ədəbiyyatda şüuraltı, təhtəşüur, yaxud “şüursuzluq” adlandırılır. Şüuraltı bir növ aysberqin görünməyən, lakin üst şüurdan qat-qat güclü olan hissəsidir [2, s.88]. Təhtəşüur zehnimiz orta hesabla 10%-ni təşkil edir və zehni qavradığı məlumatların 90%-ni özündə mühafizə edir. (umarova) Burada bizim bildiyimiz və bildiyimizdən xəbərmizin olmadığı informasiyalar toplanır. Bizə idarə edən şüuraltıdır desək, yanılmırıq. Şüuraltı şüurdan aldığı əməlləri tətbiq edən, bütün həyat xronikamızı ən təfərrüatlı şəkildə saxlayan, hətta çoxdan unuduğumuz ən kiçik detalları belə diqqətdə saxlayan arxiv, hisslərimiz, duyğularımız, münasibətlərimiz, motivasiyalarımız və xatirələrimizin anbarı kimi düşünülə bilər. “Onu itaətkar xidmətçi kimi təsəvvür edin. Bütün əməllər, hər bir mülahizə, hər bir inanc təhtəşüurda qeyd olunur, hətta diqqət yetirmədiyimiz şeylər belə yazılır və lazım olduğu vaxt ortaya çıxır” [3, s.48]. Məsələn, çox vaxt heç tanımadığımız bir insanla hər hansı bir məkanda, şəraitdə təsadüfən qarşılaşdığımız zaman bizdə onu sanki daha əvvəldən tanıyırmışıq kimi bir hissə yaranır. Bu, tanış üz cizgiləri, səs, hər hansı bir davranış da ola bilər. Əslində, bu, bizim, bəlkə də əhəmiyyət vermədiyimiz, amma şüuraltı təərəfindən bu və ya digər səbəbdən qəbul edilən xüsusiyyətlərin ümumiləşmiş bir obrazı olaraq “xatirə anbarı”ımızda mühafizə olunmasının nəticəsidir. Şüuraltı bizə fərqiində olmasaq belə, nə vaxtsa görüb şahidi olduğumuz” hadisələri və ya obyektleri xatırladır. İsveçrəli psixiatr Karl Yunq bu prosesə “təxəyyül texnikası” adını vermiş və şüuraltının bizimlə dərinliklərindən səthə çıxan təsvirlər və simvollar vasitəsilə dialoq qurduğu fikrini irəli sürmüşdür [4, s.31]. Deməli, beynimiz belə bir anbara sahibdirsə və həmin anbarı biz şüurumuzun məhsulu olan fikir çələngimizlə doldururuqsa, belə çıxır ki, Jozef Mörfinin təbirincə desək, onu idarə etmək də bizim öz əlimizdədir. Bəs bu idarəetmə necə, hansı formata həyata keçirilməlidir? Mörfi də daxil olmaqla, şüuraltının möcüzələrini öyrənən bir çox filosoflar, psixoloqlar təhtəşüuru idarə etməyin ən uğurlu yolunu onunla dialoqda görürlər.

Şüuraltı üçün başlıca iki qanun var: təlqin və inandırma. Onun şüur vasitəsilə aldığı məlumatları qəbul etməsi inam vasitəsilə gerçəkləşir. Başqa sözlə, şüurun əsas funksiyası təlqin və ya inandırmadırsa, şüuraltının başlıca xassəsi ona təlqin edilənə inanmaqdır. J.Mörfi şüuraltı bir tikiliyə, ona ötürülən informasiyanı tikinti materialına, insanın özünü isə bənnaya bənzədir və qeyd edir ki, bu tikili üçün sərf olunan ən kiçik detal belə insan həyatı üçün həlledici əhəmiyyət kəsb edir [5, s.73]. Alınan informasiyanın doğru və yanlış olmasından asılı olmayaraq, şüuraltı bütün məlumatları müsbət mənada qəbul edir. Hisslər, duyğular, emosiyalar şüuraltıda birmənalı – müsbət yöndə qavranılır. O, ona nə təlqin olunursa, ona inanır. Əgər biz çətin həll olunan problemlərimizi daim düşünsək, o problemin həlli daha da uzanacaq və qəlizləşəcək. Yaxud problemin çözləcəyinə olan ümidimizi itirsək, ruhdan düşsək, uğursuzluğa özümüzü inandırsaq, nəticə gözlədiyimiz kimi olacaq. Çünki şüuraltı düşündüyümüz hər şeyin bizim üçün vacib və zəruri olduğuna inanır. Deməli, həyatımızda baş verən hadisələrin gedişatı, hansı yöndə inkişaf etməsi beynimizdə, daha dəqiq desək, təhtəşüurda baş verən proseslərlə tənzimlənir. Dekartın belə bir kəlamı var: “düşünürəmsə, deməli, varam”. Hər hansı bir işi görməyi planlaşdırırıqsa, ani olaraq beynimizdə onu necə həyata keçirəcəyimiz, nələrle üzleşəcəyimiz və hansı nəticələri əldə edəcəyimiz, yaxud edə bilməyəcəyimizlə bağlı assosiasiya yaranır. Əgər uğurlu nəticəyə inanırıqsa, o işə həvəslə başlayır, çəba sərf edir və sonda, həqiqətən də, uğura nail oluruq. Əksinə, nəticəni uğurlu görmürüksə, işi başlamağa cəhd belə etmirik, çünki bu anda şüuraltı həmin işin görülməməsinin

bizim üçün faydalı olduğuna inanır. Belə ki, arzularımız şüuraltı üçün bir sifarişdir, ona nəyi sifariş etsək, ən yaxşı şəkildə yerinə yetirəcəkdir.

Beləliklə, şüuraltı bizimlə ünsiyyətini yuxu, intuisiya, simvol və impulslar vasitəsilə həyata keçirir.

1. **Simvollar.** Şüuraltı tez-tez daha dərin mənalı mesajları və fikirləri çatdırmaq üçün simvollarından istifadə edir. Bu simvollar müxtəlif rəsm əsərləri, musiqilər, heykəllər, rəqəmlər, hərflər, işarələr, cizgilər, simalar, situasiyalar və s. ola bilər. Bəzən daha əvvəl heç olmadığımız bir yerdə, əslində, nə vaxtsa olmuşuq kimi hiss edirik. Hansısa əşyalar, mühit və ya ümumilikdə ab-hava bizə nələrisə xatırladır. Gündəlik həyatda tez-tez yaşadığımız dejavü deyilən hadisəni də misal göstərə bilərik.

2. **Duyğular (hisslər).** Duyğular şüuraltının dilinin mühüm aspektidir. Duyğular, əhvalımıza və davranışımıza olduğu kimi, həyat tərzimizə də təsir edə bilər. Məsələn, uşaqlıqda bizi it qapıbsa, əlimizi yandırmışıqsa, suda boğulmaq təhlükəsi ilə üz-üzə qalmışıqsa, bu hadisələr şüuraltımızda dərin iz buraxacaq və biz hansı yaşda olsaq da, hər dəfə qarşımıza it çıxanda, dənizdə, hovuzda və ya çayda çimmək istədikdə, sobanı yandıranda, yaxud tonqaldan adlayanda şüuraltımızda iz buraxan həmin situasiyaları xatırlayacaq və addım atmaqdan çəkinəcəyik. Bizdə xoş hisslər, təəssürat buraxan hadisələr isə, əksinə bizi onları dəfələrlə təkrarlamağa sövq edəcəkdir.

3. **Yuxu.** Yuxu şüuraltının qapısı hesab olunur. Dərin yuxuda olduğumuz zaman zehnimiz şüuraltımızın qapılarını açır və bizə müxtəlif yuxular göstərir. Yuxular bəzən fantastik və qeyri-real, bəzən isə real həyatdakı emosional təcrübələrimizi əks etdirən vizual və emosional macəralardan ibarətdir. Freydə görə, yuxuların simvolik mənalı var və şüuraltımızda depolanmış gizli fikirlər, istəklər yuxular vasitəsilə üzə çıxır. Bizim real həyatda görmədiyimiz nəyisə kimisə yuxuda görməyimiz mümkün deyil. Hətta tanımadığımızı hesab etdiyimiz insanları yuxuda görmüşüksə, əmin olmalıyıq ki, o insanla real həyatda nə vaxtsa qarşılaşmışıq, biz o qədər əhəmiyyət verməsək də. Şüuraltımız tərəfindən qavranıldıqdan orada özünə yer tapır və yuxularımızda əks olunur [2, s.76].

4. **İntuisiya:** İntuitiv hisslər və təxminlər də, adətən, şüuraltından qaynaqlanır. İnsanlar inancları və təcrübələrindən irəli gələrək müəyyən situasiyalı haqqında intuisiya və instinktlərə malikdirlər. Psixoloqlar qadınlarda intuisiyanın kişilərə nisbətən daha güclü olduğunu qeyd edirlər. Məşhur ingilis yazıçısı Aqata Kristinin qadın intuisiyanın niyə güclü olduğunu izah edən aşağıdakı sitatı da eyni həqiqəti vurğulayır: “Qadınlar fərqi varmadan minlərlə xırda detallı zehilərinə qeyd edirlər. Bu kiçik detallar qadının şüuraltında toplandıqda biz bunu "intuisiya" adlandırırıq" [6, s.121].

Beləliklə, yuxarıda qeyd edilənləri ümumiləşdirərək deyə bilərik ki, bizim xəyallarımız, ideallarımız, gələcək üçün qurduğumuz planlar, hədəflərimizin reallaşmasının yolu şüuraltımızla düzgün dialoqdan keçir. Bu məqamda Mahatma Qandinin bir kəlamı yada düşür: “Nə söylədiyinizə diqqət edin; sözləriniz fikirlərə, fikirləriniz duyğularınıza, duyğularınız davranışınıza, davranışınız vərdişlərinizə, vərdişləriniz dəyərlərinizə, dəyərləriniz xarakterinizə, xarakteriniz isə taleyinizə çevrilir”. İstənilən dialoqda seçdiyimiz sözlər, cümlələr, fikirlər həm bizim şəxsi kimliyimiz, həm də fikirlərimiz haqqında təəssürat yaradır, fikirlərimiz isə həyatımızın əsas yaradıcı qüvvəsidir. Söz-fikir mexanizmindən düzgün və şüurlu istifadə tamamilə yeni bir dünya kəşf etməyimizə yol açacaqdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Фернихоу, Ч. Разговор с самим собой // В мире науки, –2017, –s.96-101
2. Freyd, Z. Psixoanalizlə ilkin tanışlıq / Tərc. ed. A.Gündüz. –Bakı: Qanun, –2016, –161 s.
3. Allen, J. Düşüncenin gücü & Ba.ar;ya giden yol / Çeviren Z.Abat. –İstanbul: Diyojen yayıncılık, –2022, –152 s.
4. Yunq, K.Q. Kəşf olunmamış mənlilik / K.Q.Yunq; tərc. A.Gündüz [ön söz]; elmi red. S.Usubova; red. A. İsmayılova; nəşir İ.Tomar; tərtibat S.Amir. – Bakı: Kosmo, –2021. – 121, [1] s.

5. Mörfi J. Şüüraltının gücü / Tərc. A.Çırpanlı. –Bakı: Qanun nəşriyyatı, –2023, –288 s.
6. Kristi A. Şərqlə ekspressində qətl / –Bakı: Qanun nəşriyyatı, –2013, –268 s.
7. Умарова, С.Х. Сила человеческого подсознания. <https://phsreda.com/e-articles/10399/Action10399-102875.pdf>
8. Məmmədova, S.Y. Daxili niyəq dil ünsiyyətinin xüsusi forması kimi. (Azərbaycan və ingilis bədii ədəbiyyatının materialları əsasında) / Fəl.dok. dissertasiyası/ –Bakı, 2022, –138 s.

SUMMARY

PSYCHOLINGUISTIC ASPECTS OF DIALOGUE WITH THE SUBCONSCIOUS MIND

Akhmedova E.H.

Keywords: *subconscious, consciousness, idea, dialogue, emotion, intuition, symbol, dream*

The article deals with the psycholinguistic aspects of dialogue with the unconscious. Mental processes such as consciousness and subconsciousness are clarified and the issues of inner speech and the establishment of inner dialogue are analysed through them. At the same time, the means of communication that enable dialogue with the unconscious are clarified.

РЕЗЮМЕ

ПСИХОЛИНГВИСТИЧЕСКИЕ АСПЕКТЫ ДИАЛОГА С ПОДСОЗНАНИЕМ

Ахмедова Э.Г.

Ключевые слова: *подсознание, сознание, идея, диалог, эмоция, интуиция, символ, сон*

В статье рассматриваются психолингвистические аспекты диалога с подсознанием. Проявляются такие психические процессы, как сознание и подсознание, и через них анализируются вопросы внутренней речи и установления внутреннего диалога. Одновременно проявляются средства коммуникации, позволяющие вести диалог с подсознанием.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	05.06.2024
	Son variant	17.07.2024

UOT 81.

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_23

MÜXTƏLİF MƏDƏNİYYƏTLƏRİN KOMMUNİKATİV DİSKURSUNDA “CƏNNƏT” VƏ “CƏHƏNNƏM” ANLAYIŞLARI

NURİYEVA Aysel YUSİF qızı [ORCID](#)

*Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan, dissertant
aysel.n@mail.ru*

Açar sözlər: kommunikativ diskurs, mədəniyyət, anlayış, cənnət, cəhənnəm

Kommunikativ diskurs, fərdlər və qruplar arasında məlumat və mənalara ötürülməsi və mübadiləsi prosesini öyrənən sahədir. Fərqli mədəniyyətlərdə kommunikativ diskurs, dillərin, jestlərin, sosial normalaların və mədəni ənənələrin müxtəlifliyini əks etdirir.

Kommunikativ diskursun nəzəri əsasları dilçilik, ictimai psixologiya, antropologiya və kommunikasiya nəzəriyyələri kimi müxtəlif elm sahələrindən qidalanır.

Dil və ünsiyyət nəzəriyyələri. Sapir-Whorf hipotezası dilin insanın düşüncə tərzi və dünyagörüşünü formalaşdırdığını iddia edir [4, s. 81]. Müxtəlif dillərin fərqli qrammatik struktur və lüğətləri danışanların dünyanı necə qavraması və ifadə etməsinə təsir edir.

Kommunikativ kompetentlik. Dell Hayms tərəfindən irəli sürülən bu nəzəriyyə, insanın müxtəlif kontekstlərdə necə ünsiyyət qurduğunu və dilin sosial funksiyalarını vurğulayır [2; s. 364-369].

Sosial interaksiyaizm. Erving Qoffman insanların qarşılıqlı ictimai təsirlərini və gündəlik həyatlarında necə ünsiyyət qurduqlarını araşdırmışdır. Onun nəzəriyyəsi insanların bir-birilərinə olan qarşılıqlı sosial təsirlərini səhnədə ifa edilən rollara bənzədir [3, s. 1-17.].

Houard Beker insanların sosial normalara uyğun davranışlarını və deviant davranışların necə formalaşdığını izah edir [1].

Pragmatika və diskurs analizi. Djon Ostin və Djon Sörl danışmaq aktları nəzəriyyəsini, insanların dil vasitəsilə davranış və niyyətlərini necə ifadə etdiklərini araşdırır [5].

Tyun E. ven Daykın diskurs analizi nəzəriyyəsi, dilin ictimai gücü və ideoloji təsirlərini incələyir [6].

Müxtəlif mədəniyyətlərdə kommunikativ diskurs, dil və ünsiyyətin fərqli formaları və sosial kontekstləri ilə xarakterizə olunur.

Qərb mədəniyyətlərində ünsiyyət adətən birbaşa və açıqdır. İnsanlar fikirlərini və hisslərini açıq şəkildə ifadə etməyə meyillidirlər.

Qərb mədəniyyətlərində rəsmi və qeyri-rəsmi dillər arasında aydın bir fərq vardır. Rəsmi yazışmalarda və iş görüşlərində formal dil istifadə edilir, dostlar arasında isə qeyri-formal dilə daha çox müraciət olunur.

Kommunikativ diskurs qərb mədəniyyətində cəmiyyətin müxtəlif tərəfləri ilə bağlı düşüncələrin, fikirlərin və mənalara paylaşılmasına və formalaşmasına kömək edir. Bu proses müxtəlif sosial mühitlərdə, məsələn, siyasət, mədəniyyət, din və digər sahələrdə ictimai dialektikanın inkişafına səbəb olur. Qərb mədəniyyətində kommunikativ diskurs demokratik proseslər, mənəvi azadlıq və bərabərlik ideyalarının tərəqqi etməsinə və sosial məsuliyyətə yiyələnməyə kömək edir.

Ümumilikdə, qərb mədəniyyətində kommunikativ diskurs, cəmiyyətin müxtəlif fərdləri arasında əlaqələrin formalaşmasını, mənəvi, intellektual və sosial baxımdan zənginləşməni təmin edir.

Şərq mədəniyyətlərində ünsiyyət daha çox dolaylı və məcazi olur. İnsanlar birbaşa konfliktlərdən çəkinir və harmoniyayı qorumağa çalışırlar.

Şərq mədəniyyətlərində ünsiyyətdə yaş və sosial status mühüm rol oynayır. Hörmət göstərmək və hierarxik əlaqələri nəzərə almaq vacibdir.

Şərq mədəniyyətində kommunikativ diskurs fərqli mədəni, dini və sosial kontekstlərdə insanlar arasında məlumat və fikir mübadiləsinin əsasını təşkil edir. Bu diskurs ictimai və mədəni əlaqələrin inkişafında əhəmiyyətli rola malikdir.

Şərq mədəniyyəti geniş bir ərazidə, müxtəlif dillərdə və etnik qruplar arasında, əsasən İslam dini əhatəsində kommunikativ diskursu təşkil edir. Bu diskurs mənəvi və ictimai həyatın müxtəlif aspektlərini əks etdirir və mədəni ənənələrin və dini inancların təbliğində mühüm bir vasitədir.

Şərq mədəniyyətində insanlar bir-biriləri ilə məlumat və fikir mübadilələrini kommunikativ diskurs vasitəsilə edirlər. Bu proses ictimai təşkilatların, din məktəblərinin, media platformalarının və digər sosial mühitlərin inkişafında önəmli rola malikdir.

Ümumilikdə, şərq mədəniyyətində kommunikativ diskurs ictimai münasibətlərin, mədəni dəyərlərin və mənəvi inancların formalaşmasında və birləşdirilməsində mühüm bir vasitədir. Bu diskurs fərqli sosial və mədəni qrupların bir-birilə yanaşmasına, anlaşılmasına və bərabər fəaliyyət göstərməsinə kömək edir.

Afrika mədəniyyətlərində ünsiyyət daha çox kollektiv xarakter daşıyır. Qəbilə və icma əsaslı münasibətlər və kollektiv qərar qəbul etmə prosesləri önəmlidir. Şifahi ənənələr və folklor Afrika mədəniyyətlərində mühüm rol oynayır. Hekayələr, mahnılar və rəvayətlər vasitəsilə məlumat və mədəni dəyərlər nəsil-dən-nəslə ötürülür.

Latın Amerikasında ünsiyyət emosional və ifadəlidir. İnsanlar jestlər, mimikalar və bədən dili vasitəsilə hisslərini və fikirlərini ifadə edirlər. Ailə və sosial əlaqələr Latın Amerikası mədəniyyətində mühüm yer tutur. Sosial tədbirlər və ailə yığıncaqları zamanı ünsiyyət çox vacibdir.

Hindistan mədəniyyətində ünsiyyət hörmət və ədəb üzərində quruludur. İnsanlar bir-birinə hörmət göstərir və yaşlılara xüsusi diqqət yetirirlər. Hindistanda çoxsaylı dillər və ənənələr mövcuddur. Fərqli dillərin və mədəniyyətlərin müxtəlif ünsiyyət tərzləri vardır, bu da ölkənin zəngin mədəni müxtəlifliyini əks etdirir.

Mədəniyyətlərarası ünsiyyət fərqli mədəniyyətlərin nümayəndələri arasında əlaqə qurarkən bir sıra çətinliklərlə üzləşir. Bu çətinlikləri aradan qaldırmaq üçün bəzi həll yolları mövcuddur:

Fərqli dillərdə danışan insanlar arasında ünsiyyət çətin ola bilər. Dil bariyerləri yanlış anlaşılmalara və ünsiyyətdə problemlərə səbəb ola bilər. Bu zaman tərcümə xidmətlərindən istifadə etmək, beynəlxalq işçilər üçün dil təlimləri təşkil etmək və sadə və aydın dildən istifadə etmək dil bariyerlərini azaltmağa kömək edə bilər.

Fərqli mədəniyyətlərin fərqli sosial normaları və davranış qaydaları vardır. Bu fərqlər ünsiyyətdə qarşıdurmalara və anlaşılmazlıqlara səbəb ola bilər. Mədəniyyətlərarası təlimlər və maarifləndirmə proqramları təşkil etmək, digər mədəniyyətlərə qarşı hörmət və anlayışla yanaşmaq bu problemləri azaltmağa kömək edə bilər.

İnsanlar fərqli mədəni kontekstlərdə dünyanı fərqli şəkildə qavrayırlar. Bu ünsiyyətdə anlam fərqlərinə və yanlış təfsirlərə səbəb ola bilər. Açıq fikirli olmaq, digər mədəniyyətlərin perspektivlərini anlamağa çalışmaq və fəal dinləmə bacarıqlarını inkişaf etdirmək qavrayış fərqlərini aradan qaldıra bilər.

Müxtəlif mədəniyyətlərin kommunikativ diskursu dil və ünsiyyətin müxtəlif aspektlərini əks etdirir və insanların qarşılıqlı sosial təsirlərini formalaşdırır. Hər mədəniyyətin özünəməxsus ünsiyyət tərzini, sosial normaları və mədəni dəyərləri vardır. Mədəniyyətlərarası ünsiyyətin çətinliklərini anlamaq və həll yolları tapmaq global dünyada səmərəli əlaqə qurmaq üçün vacibdir.

Cənnət və cəhənnəm konseptləri müxtəlif mədəniyyətlərin dini və əxlaqi sistemlərində əhəmiyyətli rol oynayır. Bu konseptlər insanların həyat və ölüm, əxlaq və günah anlayışlarını formalaşdırmaqla yanaşı, fərqli mədəniyyətlərin kommunikativ diskurslarında mühüm yer tutur. İslam, Xristian, Hindu, Budist və Yəhudi mədəniyyətlərində “cənnət” və “cəhənnəm” konseptlərinin necə təcəssüm olunduğu və bu konseptlərin insanların davranışlarına necə təsir etdiyinə yaxından nəzər salaq.

İslam Mədəniyyətində Cənnət və Cəhənnəm. İslam mədəniyyətində cənnət və cəhənnəm Allahın əmrlərinə tabe olanlarla olmayanların son mənzili kimi təsvir edilir. Quran və hədislərdə cənnət Allahın razılığına nail olmuş möminlərin əbədi zövq və səadət yurdu kimi təsvir edilir. Cənnət bağları bulaqlar və ləziz meyvələrlə doludur, burada insanlar əzabdan azad, rahat və xoşbəxt yaşayırlar. Cəhənnəm isə günahkarların əzab çəkəcəyi alovlu və qorxunc bir məkandır. Bu təsvirlər müsəlmanların əxlaqi və dini davranışlarını istiqamətləndirir, onları günahlardan çəkinməyə və Allaha itaət etməyə təşviq edir.

Xristian Mədəniyyətində Cənnət və Cəhənnəm. Xristianlıqda cənnət və cəhənnəm konseptləri mühüm rol oynayır və xüsusilə orta əsrlər Avropasında insanların həyatına dərin şəkildə təsir etmişdir. İncilə görə, cənnət Tanrının hüsurunda əbədi xoşbəxtlik yeri, Tanrının səltənətidir. Burada möminlər əbədi sülh və sevgi içində yaşayırlar. Cəhənnəm isə günahkarların Tanrıdan ayrılıb əzab çəkəcəyi yerdir. Xristian təlimində cənnət və cəhənnəm təsvirləri insanların əxlaqi seçimlərini və dini həyatını formalaşdırmaqda mühüm təsirə malikdir.

Hindu Mədəniyyətində Cənnət və Cəhənnəm. Hinduizmdə cənnət (Svarga) və cəhənnəm (Naraka) konseptləri, insanların karmasına bağlı olaraq keçici yerlər kimi qəbul edilir. Svarga yaxşı karmaya sahib olanların mükafatlandırıldığı, ləziz yeməklər və zövqlə dolu bir məkandır. Naraka isə pis karmaya sahib olanların cəzalandırıldığı və əzab çəkdiyi yerdir. Bu konseptlər Hinduları karmalarını yaxşılaşdırmaq üçün doğru yolda yaşamağa təşviq edir.

Budist Mədəniyyətində Cənnət və Cəhənnəm. Budizmdə cənnət və cəhənnəm konseptləri, əbədi yerlər deyil, fərdlərin karmalarına bağlı olaraq yenidən doğulduqları keçici mərhələlərdir. Budist inanclarına görə, cənnət dünyaları (Deva Loka) yaxşı karmaya sahib olanların zövq aldığı rahat və xoşbəxt yerlərdir. Cəhənnəm dünyaları (Naraka) isə pis karmaya sahib olanların əzab çəkdiyi və çətinliklərlə dolu olan yerlərdir. Bu konseptlər Budistlərin qarşısına düzgün həyat tərzlərini davam etdirmək və karmalarını yaxşılaşdırmaq kimi məqsəd qoyur.

Yəhudi Mədəniyyətində Cənnət və Cəhənnəm. Yəhudilikdə cənnət (Gan Eden) və cəhənnəm (Gehinnom) anlayışları müxtəlif təfsirlərə malikdir. Gan Eden doğru və saleh insanların əbədi rahatlıq içində yaşayacağı bir yerdir. Gehinnom isə günahkarların cəzalandırıldığı və ya ruhlarının təmizləndiyi keçici bir məkandır. Bu anlayışlar Yəhudi əxlaqının və dini inanclarının formalaşmasında mühüm rol oynayır, insanları doğru yolda yaşamağa və günahlardan çəkinməyə təşviq edir.

Cənnət və cəhənnəm anlayışları müxtəlif mədəniyyətlərdə fərqli şəkildə təcəssüm olunsa da, onların hamısı insanların əxlaqi və dini davranışlarını formalaşdırmaqda mühüm rol oynayır. Bu anlayışlar insanlara əxlaqi davranışları aşılamaqla yanaşı, onların dini mərasimlərində və gündəlik həyatlarında da mühüm yer tutur. Müxtəlif mədəniyyətlərin kommunikativ diskursunda cənnət və cəhənnəm anlayışları, həyat və ölüm, yaxşılıq və pislik ilə bağlı insanların anlayışlarını dərinləşdirməkdə əvəzsiz bir vasitədir.

Müxtəlif mədəniyyətlərin kommunikativ diskursunda "cənnət" və "cəhənnəm" anlayışları insanların mənəvi və etik dəyərlərini və həyat sonrası inanc sistemlərini formalaşdıran əsas konseptlər kimi mühüm yer tutur. Qərb mədəniyyətlərində bu anlayışlar xristian teologiyası vasitəsilə moral və etik diskursda mərkəzi rol oynayır. Şərq mədəniyyətlərində isə hinduizm və buddizm kimi dinlərdə cənnət və cəhənnəm reenkarnasiya və karma ilə əlaqələndirilir. İslam mədəniyyətində də cənnət və cəhənnəm həyatın sonu və axirət inancı ilə bağlı kommunikativ diskursda əsas yerlərdən birini tutur. Bu anlayışlar mədəniyyətlərin mənəvi dəyərlərini,

davranışlarını və sosial normalarını formalaşdıraraq fərqli mədəniyyətlərin ünsiyyətində mühüm rol oynayır.

ƏDƏBİYYAT

1. Becker, H. S. Sociological Work: Method and Substance / H. S. Becker. – London: Allen Lane, –1971, –358 p.;
2. Cazden, C. B. Dell Hymes's Construct of "Communicative Competence" / C. B. Cazden // Anthropology & Education Quarterly Vol. 42, No. 4, –2011. Dec. – p. 364-369;
3. Goffman, E. The Interaction Order: American Sociological Association, 1982 Presidential Address / E. Goffman // American Sociological Review, Vol. 48, No. 1, –1983. Feb. – p. 1-17;
4. Sampson, G. Schools of Linguistics / G. Sampson. – Stanford: Stanford University Press, – 1980. – 284 p.;
5. Searle, M. Speech Act Theory and Pragmatics (Studies in Linguistics and Philosophy, 10) 1980th Edition / M. Searle, Kiefer J., Bierwisch F. – New York: Springer, – 1980. – 332 p.;
6. Van Dijk, T. Handbook of Discourse Analysis: Discourse analysis in society [Volume 4] / T. Van Dijk. – Orlando: Academic Press, – 1985. – 228 p.

SUMMARY

THE CONCEPTS OF "HEAVEN" AND "HELL" IN THE COMMUNICATIVE DISCOURSE OF DIFFERENT CULTURES

Nuriyeva A.Y.

Keywords: *communicative discourse, culture, concept, heaven, hell*

In various cultures, the concepts of "heaven" and "hell" hold significant communicative roles, symbolizing ultimate reward and punishment. In Western cultures, these terms are deeply rooted in Christian theology, influencing moral and ethical discourse. In Eastern traditions, such as Hinduism and Buddhism, they represent cycles of rebirth and karma. Islamic culture also emphasizes Heaven and Hell in its eschatology. These concepts shape societal values, behaviors, and communication, reflecting cultural beliefs about the afterlife and moral conduct.

РЕЗЮМЕ

ПОНЯТИЯ «РАЙ» И «АД» В КОММУНИКАТИВНОМ ДИСКУРСЕ РАЗЛИЧНЫХ КУЛЬТУР

Нуриева А.Ю.

Ключевые слова: *коммуникативный дискурс, культура, концепция, рай, ад*

В различных культурах концепции "рай" и "ад" играют значительные коммуникативные роли, символизируя высшую награду и наказание. В западных культурах эти термины глубоко укоренены в христианской теологии, влияя на моральный и этический дискурс. В восточных традициях, таких как индуизм и буддизм, они представляют собой циклы перерождений и кармы. Исламская культура также подчеркивает Рай и Ад в своей эсхатологии. Эти концепции формируют общественные ценности, поведение и коммуникацию, отражая культурные представления о загробной жизни и моральном поведении.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	25.06.2024
	Son variant	30.07.2024

ŞUŞA ƏDƏBİ MÜHİTİNİN FATMA XANIM KƏMİNƏ YARADICILIĞINA TƏSİRİ

CABAROVA MƏDİNƏ AĞAKƏRİM qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, f.f.d., müəllim
maduna.cabarova@sdu.edu.az

Açar sözlər: ədəbiyyat, XIX əsr, Şuşa, ədəbi mühit, Fatma xanım Kəminə

Şuşa ədəbi mühiti ədəbiyyat tariximizə bir çox söz ustalarının adını həkk etmişdir. Bu simaların arasında öz müasirlərindən qələmi və sözünün qüdrəti ilə geridə qalmayan qadın şairələr də vardır. İstedadı, müxtəlif sahələrdəki bilik və bacarığı ilə diqqəti cəlb edən Şuşalı söz, sənət ustalarından biri də Fatma xanım Kəminə olmuşdur. Şairənin adı ədəbiyyat tarixinə dair qaynaqlarda Xurşidbanu Natəvanla bir yerdə anılır. Buna səbəb hər iki şairənin eyni zamanı və məkanı paylaşması ilə bərabər, onlar arasındakı dostluq münasibətləri idi. Bəylər Məmmədov “Xurşidbanu Natəvan” adlı tədqiqat əsərində yazır: “Təyin olunmuş vaxtda axşam məclis üzvləri Xurşidbanunun məşğələ üçün ayırdığı salona toplaşır. Şairlər bir-biri ilə görüşüb, əhvallaşır, əyləşərək söhbət edir və ya istirahətə məşğul olurlar. Nəhayət, Natəvan öz rəfiqəsi Fatma xanım Kəminə ilə məclisə daxil olurlar” [4, s.72] Hər iki şairənin hüznü həyat tarixçəsi, gənc yaşlarında yaşadıkları faciələr onları daha da yaxınlaşdırmış, dörd ortağı kimi bir-birinə doğmalaşdırmışdır. Natəvan haqqında mənbələrdən məlumdur ki, şairənin ilk evliliyi uğursuz olmuş, o vaxtsız dul qalmış, bütün bu hadisələr onun həyatına və səhhətinə sağalmaz yaralar vurmuşdur. Eyni müqəddəratı rəfiqəsi Fatma xanım da yaşamışdır. Kəminə xanım haqqında ilkin məlumat verən “Təzkireyi-Ziyai”də şairənin həyat yoldaşını vaxtsız itirməsindən, bu hadisədən sonra bir daha ailə qurmamasından bəhs olunmuşdur: “Burda yazıldığına görə, (“Təzkireyi-Ziyai”) Kəminə cavanlığında ərə getmiş, üç-dörd il keçdikdən sonra ərə vəfat etmişdir. O, ilk məhəbbətinə sadıq qalaraq başqası ilə ailə qurmamışdır” [3, s.254].

Fatma Xanım Kəminə haqqında Nəvvabın “Təzkireyi-Nəvvab”, Məhəmmədəğa Müctəhidzadənin “Riyazül-əşiqin” təzkirəsində, Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində məlumat verilmişdir. “Təzkireyi-Nəvvab” təzkirəsində Mir Möhsün Nəvvab Fatma xanımın “Fəna” təxəllüslü Mirzə Bəybaba Əliyarbəyzadənin sevimli qız övladı olduğunu yazmış, şairəni “xoşsurət, xoşəhval və xoşrəftar” bir qadın kimi təsvir etmişdir. Nəvvabın iddialarına görə Fatma xanımın çoxsaylı şeirləri olmasına baxmayaraq divanı mövcud olmamışdır: “Farsca savadı var. Müxtəlif şeirləri varsa da, divanı yoxdur. Mənim hesabladığıma görə, 300-400 ədəd şeiri var. Təxəllüsü Kəminədir” [6, s.195]. Fars dilindən tərcümədə “kəminə” sözü “aciz”, “həqir” mənasını kəsb edir. Bu təxəllüs talesiz şairənin həyatı ilə həmahənglik daşıyır. Tədqiqatçı alim Firidun bəy Köçərli “Azərbaycan ədəbiyyatı” adlı kitabında şairənin türk və fars dillərini mükəmməl bildiyini və hər iki dildə şeir nümunələri yazdığını qeyd edirdi. O, adı keçən əsərdə Fatma xanımın 400-500 əfrad (fərd) şeir-qəzəli olduğunu söyləyirdi [2, s.169]. Lakin AMEA Əlyazmalar İnstitutunda qorunub-saxlanan İsgəndər bəy Rüstəmbəyova məxsus əlyazmada Fatma xanımın “... hələ 1883-cü ildə öz divanını oxuyub fezyab olmaq üçün bəylərə göndərdiyi” qeydinə rast gəlinir [7, s.255]. Kəminənin şeirlərinin gözəlliyindən, dərin mənasından məmnun qalan bəylər şairəyə minnətdarlıq etmək üçün Süleyman adlı bir şəxsə qəzəl ilə cavab məktubu yazmağı tapşırırlar:

*Ey şairə,ərbabi-süxən, ismi Kəminə,
Fəxrüş –şüərasən, sənə yox burda qərinə. [7, s.255]*

“Riyazül-əşiqin” təzkirəsinin müəllifi Məhəmmədəğa Müctəhidzadə də Fatma xanımın divan müəllifi olmasını təsdiq etmişdir: “Xülasə, sahibi-divandır. Divanı isə hali-həyatında ki, cami-əcəli hənüz nuş qılmamış idi, nəzəri həqirə çarpmışdı. Vəli, fil-hal zati kimi gözdən məxfidir” [5, s.157].

Fatma xanım Kəminənin doğum və ölüm tarixi haqqında “Azərbaycan ədəbiyyatı” əsərində məlumat verilmişdir. Əsərdə Firidun bəy Köçərli şairənin hicri təqvimini ilə 1257-ci ildə (miladi 1841) Şuşa qalasında doğulduğunu qeyd etmişdir. 57 il ömür sürmüş şairənin vəfatı xəbəri müəllifin dili ilə desək “cümlə şüəravü ürfəyi-Qarabağa böyük bir yas olmuşdur” : “Fatimə xanım vəfat edibdir Şuşa qalasında 1316 tarixdə, payız mövsümünün ibtidasında ki, tarixi-məsiyyənin 1898-ci ilinə və sentyabrın əvvəlinə müvafiqdir” [2, s.173].

XIX əsrin II yarısında Şuşada fəaliyyət göstərən ədəbi məclislərin iştirakçıları haqqında məlumatlara əsaslanaraq deyə bilərik ki, Fatma xanım Kəminə “Məclisi-fəramuşan” ədəbi məclisinin daimi üzvü olmuşdur. Qaynaqlarda bu məclisdə iştirak edən 40 yaxın üzvün arasında gənc şairənin də adı çəkilir. Lakin Bəylər Məmmədovun “Xurşidbanu Natəvan” adlı monoqrafiyasında Fatma xanımın “Məclisi-üns” ədəbi məclisindəki fəallığı, burada iştirak edən şairlərlə birlikdə söz yarışmalarında iştirak etməsi qeyd edilmişdir. Adı çəkilən tədqiqat əsərində Kəminə və şair yoldaşlarının birgə yazdığı nəzirə nümunəsi haqqında məlumat verilmişdir. Müəllifin Fatma xanımın həyat və yaradıcılığını işıqlandıran “Fatma xanım Kəminə” adlı monoqrafiyasında da şairənin “Məclisi-üns”ün üzvü olduğu, “Məclisi-fəramuşanda” isə iştirak etmədiyi, oraya yalnız şeirlərini göndərdiyi iddia edilmişdir. Lakin bu iddiaların əsassız olduğunu demək üçün əlimizdə müəyyən faktlar mövcuddur. Bunlardan biri də Kəminənin Xorasan ziyarətindən qayıtması münasibətilə Mir Möhsün Nəvvabın qələmə aldığı şeirdir. Şeirin məzmunundan anlaşılır ki, Fatma xanımın ziyarətdə olması səbəbindən “Məclisi-fəramuşan”da iştirak edə bilməməsi məclis üzvləri üzmüş, şairənin sağ-salamat qayıtması isə onlar arasında sevinclə qarşılanmışdır:

*Vaxt var idi ki, “Fəramuşan”ımız xamuş idi,
Gül süvən bülbül kimi cümləsi qəzəlxan gəlib.
Dövrən qəmi ilə dolmuş idi bu həzin Nəvvab,
Şadiman oldu, çünki Kəminə şad xəndan gəlib. [7, s.257]*

Qeyd olunanlar belə qənaətə gəlməyə əsas verir ki, şairə hər iki məclislə sıx əlaqə saxlamış, yarışma və müzakirə xarakterli bu ədəbi məclislərin hər ikisində fəal iştirak etmişdir.

Fatma xanım Kəminənin bədii irsinə fars və azərbaycan dilində yazdığı şeirləri daxildir. Hər iki dildə yazdığı əsərlər yüksək sənətkarlıq keyfiyyətləri ilə seçilir. Şairənin yazıb-yaratdığı dövrdə qəzəl janrı öz aktuallığını itirməmişdi və ədəbi məclislərin iştirakçıları yaradıcılıqlarında bu janra üstünlük verirdilər. Klassik Şərq ədəbiyyatında geniş yayılmış bədii obrazları qəzələ gətirmək, bununla da cəfəkeş aşiq obrazı yaratmaq bu dövr şairlərinin əksəriyyətinin ədəbi fəaliyyətinə xas idi. Qəzəldə adı çəkilən, müqayisəyə cəlb olunan bədii obrazların əksəriyyəti geniş oxucu kütləsinə tanış idi, bu səbəbdən şairlər özlərini, yaxud yaratdıqları sadıq aşiq obrazını klassik ədəbiyyatın bu qəhrəmanları ilə müqayisəyə cəlb etməyə maraqlı duyurdular. Fatma xanımın qəzəllərində Məcnun, Leyli, Züleyxa, Yusif kimi obrazlara tez-tez müraciət olunmuşdur:

*Bir sənubər qamətü gülpeykəri Leylivəşin,
Valehü heyranıyam, Məcnunsifət çöllənmişəm.*

*Beytül-əhzanə Züleyxa tək girib qəm çəkməyim,
Yey deyil ondan düşəm Məcnun kimi səhrayə mən? [3, s.292]*

XIX əsrin II yarısında ədəbi məclis üzvlərinin əksəriyyəti dini mövzulara müraciət etmiş, yaradıcılıqlarında Kərbəla faciəsinə, bu hadisənin iştirakçılarına mərsiyə və növhələr həsr etmişlər. Bu dini təəssübkeşlik özünü Ordubad və Qarabağ şairlərinin yaradıcılığında daha çox

biruzə verirdi. Fatma xanımın şeirlərində də İslam dinində Məhəmməd peyğəmbərin (s.ə.v) ən yaxın səhabələrindən olan İmam Əlinin adına müxtəlif məqamlarda rast gəlinir. Şairə Hz. Əliyə bəzi məqamlarda öz adı ilə, bəzi hallarda isə “Heydəri-kərrar” deyə xitab edir. Dini mənbələrə istinadən deyə bilərik ki, “Heydəri-kərrar” Hz. Əliyə peyğəmbər tərəfindən verilmiş bir isim idi və bu ifadənin mənası “döyüşdə davamlı hücum edən” anlamına gəlir:

*Hər vaxt təngə düşsən, Əlindən tutar Əli,
Müşküllü şadı, Heydəri-Kərrarə yalvarım.* [2, s.171]

Yuxarıdakı misralarda Fatma xanım şair qələmi ilə “Əl tutmaq Əlidən qalıb” deyiminə poetik don biçmişdir.

İslam dininə dair qaynaqlarda adı çəkilən şəxslərdən biri də Abbas olmuşdur ki, şairəyə məxsus ədəbi nümunələrdə bu şəxsin adı ilə də qarşılaşmaq olar. Abbas İslamın dördüncü xəlifəsi imam Əlinin övladı, Kərbəla döyüşünün iştirakçısı, faciə qurbanlarından biri idi. Aşağıda nümunə gətirəcəyimiz qəzəlin bir beytində Fatma xanım Abbas ibn Əlinin düşməne yalvarmağı rəva bilməyib, şəhidlik məqamını seçməsinə işarə etmişdir:

*Kani-vəfavü-qeyrəti-Abbasi-namvər,
Görməz rəva xəbisü xətakarə yalvarım.* [2, s.171]

Fatma Xanım Kəminə öz yaradıcılığında müxtəlif bədii təsvir vasitələrindən bol-bol istifadə etmiş, Klassik Şərq ədəbiyyatına xas poetik kateqoriyalardan özünəməxsus şəkildə bəhrələnmişdir. Şairənin şeirləri klassik poeziyada sıx müşahidə olunan epitet, təşbeh, təlmih, onim, kinayə, mübaliğə, bədii xitab, bədii sual və s. ilə zəngindir.

ƏDƏBİYYAT

1. Kəminə F. / tərt: Bayram Ö. –Bakı: Elm və təhsil, –2022, –172 s.
2. Köçərli F. Azərbaycan ədəbiyyatı / F.Köçərli. –Bakı: Avrasiya Press, –2 cildə, II cild, –2005, –464 s.
3. Qarayev N. XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri / N.Qarayev. –Bakı: Nurlan, –2010, –324 s.
4. Məmmədov B. Xurşidbanu Natəvan / Məmmədov B. –Bakı: Yazıçı, –1983, –159 s.
5. Müctəhidzadə M. Riyazül-əşiqin / M.Müctəhidzadə. –Bakı: Azərbaycan nəşriyyatı, –1995, –248 s.
6. Nəvvab M.M. Təzkireyi-Nəvvab / M.M.Nəvvab. –Bakı: Elm, –2018, –740 s.
7. Poetik məclislər: XIX əsr Azərbaycan ədəbi məclisləri nümayəndələrinin yaradıcılığından seçmələr / tərt: Qarayev N. –Bakı: Yazıçı, –1987, –525 s.

SUMMARY

THE EFFECT OF THE LITERARY ENVIRONMENT OF SHUSHA ON THE CREATIVITY OF FATMA KHANUM KAMINA

Jabarova M.A.

Key words: *literature, XIX century, Shusha, literary environment, Fatma Khanim Kamina*

The literary environment of Shusha has immortalized the names of many literary masters in our literary history. Among these figures are female poets who, with their pen and the power of their words, have not lagged behind their contemporaries. One of the skilled artists who captured attention with her talent, knowledge, and skill in various fields was Fatma Khanim Kamina from Shusha. Information about Fatma Khanim Kamina can be found in Navvab's "Tazkirai-Navvab," Mehemedaga Mujtahidzade's "Riyazül-ashiqin," and Firidun bey Kocherli's "Azerbaijan Literature." The article provides a comparative analysis of the poet's life and creativity based on various sources.

РЕЗЮМЕ
ВЛИЯНИЕ ЛИТЕРАТУРНОЙ СРЕДЫ ШУШИ НА ТВОРЧЕСТВО
ФАТМЫ ХАНУМ КАМИНЫ
Джабарова М.А.

Ключевые слова: литература, XIX век, Шуша, литературная среда, Фатма Ханым Камине

Литературная среда Шуши запомнила множество литературных мастеров в истории нашей литературы. Среди этих личностей есть и поэтессы, не отстающие своими пером и мощью слов от своих современников. Одним из мастеров слов, привлекавшим внимание своим талантом, знаниями и мастерством в различных областях, была Фатма Ханум Камина из Шуши. Информация о Фатма Ханум Камине содержится в "Тазкирей-Навваб" Навваба, "Риязуль-ашикин" Мехмедаги Муджтахидзаде и "Азербайджанская литература" Фиридун бей Кочерли. В статье проведен сравнительный анализ жизни и творчества поэтессы на основе различных источников.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	06.04.2024
	Son variant	29.05.2024

UOT 82-7

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_31

SATİRİK GÜLÜŞÜN KOMPONENTLƏRİ

QƏHRƏMANOVA ULDUZ FƏRHAD qızı [ORCID](#)

Azərbaycan Dövlət Pedaqoji Universiteti, Bakı, Azərbaycan, f.f.d, baş müəllim
ulduzkahraman1@gmail.com

Açar sözlər: tənqidi gülüş, janr, satira, pamflet, parodiya, həcv, epigram, nadirə

Giriş

Tənqidi gülüş cəmiyyətlə fasiləsiz mübarizə aparan bədii gülüşdür. Tənqidi gülüş yazıcının qəzəb, nifrətlə dolu olan acı gülüşüdür. Cəmiyyətin müxtəlif dairələrinin sənətkar tərəfindən tənqidi ilə bağlı yaranan gülüş tənqidi gülüş, yəni satiradır. Tənqidi gülüş iylənmiş, çürümüş, müalicəsi mümkün olmayan sosial eyibləri baltalayıb atmaq yolunu seçməklə ictimai qüsurlarla, mədəni geriliyin fəsadları ilə, mənəvi şikəstlik ilə mübarizə aparır. Satirik ədib insanın ictimai qüsurlarını, eybəcər tərəfini qabartmaqla cəmiyyətdəki ictimai problemə işıq salmış olur. Tənqidi gülüş cəmiyyəti mənəvi-əxlaqi kamilləşməyə aparan bir yoldur. Tənqidi gülüş cəmiyyəti təmizləməyə xidmət edir.

Tənqidi gülüş gerilik və nöqsanlar əleyhinə çevrilmiş silahdır, cəmiyyətin demokratikləşməsinə və tərəqqisinə kömək edən güclü vasitədir, həmçinin müəllifin dünyagörüşünün təzahür forması, həyatı dərk etmə üsul və vasitələrindən biridir. Tənqidi gülüş yazıçı tərəfindən əks etdirilən həyatdakı eybəcərliyin ifşasıdır. Tənqidi əsərlərdə həyat həqiqətləri tənqidi gülüş fonunda təqdim olunur. Tənqid satirik gülüşün nüvəsini təşkil edir. Ədəbiyyatşünaslıqda ifşaedici tənqidi gülüşə satira deyilir. Tənqidi gülüş sosial bələlərdən, hər cür mənəvi-əxlaqi naqislikdən yaxa qurtarmaq vasitəsi, qüdrətli mübarizə üsuludur.

Əsas hissə

Ədəbiyyatşünaslar tənqidi gülüşü janr etibarı ilə şərti olaraq aşağıdakı növlərə bölmüşdür: həcv, epigram, parodiya, pamflet, nadirə tənqidi gülüşün qədim növü olub Azərbaycan ədəbiyyatında geniş yayılan satirik şeir növlərindən biri də həcvlərdir. Satira, adətən, obyektiv olsa da, bəzən subyektiv xarakterdə də olur. Tənqidi gülüşün subyektiv xarakter daşması həcvlə bağlıdır. Həcv divan ədəbiyyatında bir şəxsi hədəf götürmək, neqativ bir hadisəni izləmək məqsədi ilə yazılan əsərlərdir. Bu cür mətnlərdə gülünc söz və ifadələrdən istifadə olunur. Həcv edilən adamın mənfi cəhətləri, xarakteri açılırdı.

Həcvdə ayrı-ayrı şəxslər kəskin, ifşaedici tənqiddə məruz qalırlar. Həcv üçün forma yox, satirik məzmun daha xarakterikdir. Həcvdə həm şəxsi motivlər, həm də ictimai-siyasi məzmun üstünlük təşkil edir. Azərbaycan ədəbiyyatında həcv yazanlardan Qasım bəy Zakirin, Seyid Əzim Şirvaninin, Abdulla bəy Cənabın və b. adlarını çəkmək olar. Həcv yazanların içərisində xüsusi insanların tapşırığı ilə ayrı-ayrı şəxsləri həcv edən peşəkar həcv yazan şairlər də var idi.

XIX əsrdə Azərbaycan ədəbiyyatında yaşayıb-yaratmış satirik şairlərin əksəriyyəti həcvlərdən ictimai-satiraya keçmişlər. Həcv Azərbaycan ədəbiyyatında ictimai satiranın, tənqidi gülüşün ilk rüşeymidir. Çünki həcv yazanların əksəriyyəti XIX əsrdə ictimai satiraya keçdilər. Satirik poeziyanın kökündə bir sıra poetik şeir şəkilləri durur ki, bunlardan geniş işlənmiş forması təmsil və həcv yaradıcılığıdır.

Azərbaycan satirik poeziyasının təşəkkülündə təmsil yaradıcılığı həcvlə yanaşı inkişaf etmişdir. Sənətkarlar sanki təmsildə rəmzlərlə deyə bilmədiklərini daha kəskin şəkildə həcv janrında

ifadə etmişlər. Şərq ədəbiyyatında, o cümlədən, Azərbaycan ədəbiyyatında satirik gülüşün tarixi həcv şəklində meydana çıxmışdır. Komik və satirik əsərlər orta əsrlərdən başlayaraq həcv formasında inkişaf etmişdir.

Həcvin subyektiv xarakter daşması həcv yazanların içərisindən bəzən xüsusi insanların tapşırığı ilə ayrı-ayrı şəxsləri həcv edən peşəkar həcv yazan şairlərin olmasından irəli gəlməsi ilə bağlıdır. Yəni bu zaman həcv sifariş xarakteri daşıyırdı. Həcv, ümumən, ayrı-ayrı şəxsləri kəskin, ifşaedici tənqiddə məruz qoyan satirik bir şeir növüdür. Həcv üçün forma yox, satirik məzmun daha xarakterikdir. Həcvdə həm şəxsi motivlər, həm də ictimai-siyasi məzmun üstünlük təşkil edirdi. Həcv ancaq bir adama qarşı şəxsi nifrət motivləri ilə izah etmək olmaz. Həcv, əsasən, bir adama qarşı şəxsi nifrət motivləri ilə izah edilir.

Həcvin tarixi qədimdir. Həcv yaradıcılığı şərin, nifrətin, yalanın varlığına, həm də kəskin inkarına xidmət edir. Qaba ifadələr, söyüş və təhqirlərlə dolu olan sırf şəxsi maraqları ifadə edən həcvləri satira ibtidai növüdür. Həcvdə paxıllıq, bədxahlıq, nadanlıq, cəhalət, rüşvətخورluq, rəzalət, haramlıq, ədalətsizlik kimi naqis əməllər pislənilirsə, bu ictimai nöqsanların işlənilməsi deməkdir. “Həcvlikdən ictimai satiraya keçid dövrü türk satirasının ikinci mərhələsidir” [2, s.45]. Elə bu hökmü Azərbaycan ədəbiyyatına da aid etmək olar. Hətta XIX əsr məclislər dövründə də məclis şairləri arasında nəzirəçiliklə yanaşı, həcv də geniş yayılmışdır.

Azərbaycan ədəbiyyatında ilk satiranın təməli XIX əsrin I rübündə, yəni 1830-1840-cı illərdə Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir, Mirzə Baxış Nadim, Məhəmmədcəfər Miskin tərəfindən qoyulmuşdur. XIX əsrin I yarısında (1830-1840) kəndlərdə yaşayan bəylərin zülmünü görənlər və şəxsən özləri bu zülmə məruz qalan el şair və aşıqları (Qasım bəy Zakir, Baba bəy Şakir və b.) öz satirik şeirlərində çar hakimləri və çarizmin qanun və qaydaları əleyhinə, kəndli hüququnu tapdalayan köhnəliyi mühafizə edən zülmkar bəylərə, hakimlərə (Xandəmirov, knyaz Konstantin Tarxan-Mauravov, Qarabağın Əmiraslan bəyi, Cəfərqulu xan, Hüseyn bəy, Mehdi bəy Kəbirli, Xasay xan və b.), ruhanilərə qarşı yazdıqları həcvlərlə mübarizə aparırdılar. Bu adlı-sanlı zadəganların yaramaz hərəkətləri mənzum məktublar və həcvlərlə ifşa edilirdi. Həmçinin çar hökumətinin komendatlıq dövrünün ictimai eyibləri, şəhər yoxsullarının feodalizm şəraitindəki acınacaqlı həyatı və mübarizəsi, əməkçi qüvvələrin istismarçı təbəqələrə qarşı qəzəbi, təhkimçi quruluşunun eyibləri bu həcvlərdə atəşinə tutulurdu. Əgər Q. Zakir satiralarında şəxsi inciklik, narazılıq həcvlərdə hiss edilirdisə, M.Ə.Sabir, S.Ə.Şirvani satiralarında milli ağrı, vətəndaşlıq kədəri diqqəti-cəlb edirdi.

Göründüyü kimi, satirik poeziyanın kökündə bir sıra poetik şeir şəkilləri durur ki, bunlardan geniş işlənmiş forması təmsil və həcv yaradıcılığıdır. Azərbaycan satirik poeziyasının təşəkkülündə təmsil yaradıcılığı həcvlə yanaşı inkişaf etmişdir. Tənqidi gülüşü özündə əks etdirən şeirlərdə paxıllıq, bədxahlıq, nadanlıq, cəhalət, rüşvətخورluq, rəzalət, haramlıq, ədalətsizlik kimi naqis əməllər tək-tək şəxslərin timsalında pislənilirdisə, bu satirik şeirin subyektiv tərəfini əhatə edirdi. Bu zaman satirik şeir həcvlərdə özünü təqdim edirdi. Əgər satirik şeirlər ictimai nöqsanların təmizlənməsinə xidmət edirdisə, bu zaman satirik şeirin obyektiv tərəfi meydana çıxırdı.

Avropa ədəbiyyatında geniş yayılmış, məzmunca Şərq ədəbiyyatına məxsus həcvə yaxın, satirik ruhlu janrlardan biri də epiqram janrıdır. Azərbaycan ədəbiyyatında buna həcv yaxud taziyənə adı ilə təsadüf edilir. Lakin epiqramlar həcvə nisbətən həcmcə çox kiçik, yığcam, lakonik, əsasən 4 və ya 6 misradan ibarət olan şeir parçasıdır. Bəzən epiqram bir beytdən və ya bir bənddən də ibarət ola bilər. Epiqramın tarixi çox qədimdir. Bu janra indi də yunan ədəbiyyatında rast gəlirik. Fəqət qədim zamanlarda epiqrama bir abidənin, heykəlin, yaxud binanın üzərində yazılan qısa mənzum, ya mənsur yazıya deyilirdi. Epiqram həm yumorda, həm də satirada istifadə olunur. Epiqrama yunanca “yazı”, “qol çəkirm”, “imza edirəm” deməkdir.

Roma ədəbiyyatında həcv xarakteri daşıyan əsərlərə epiqrama deyərtilər. Roma şairi Katul öz epiqrammaları ilə məşhurdur. Bu gün epiqrama qısa şəkildə yazılmış müəyyən bir şəxsə, yaxud idarəyə qarşı çevrilmiş istehzal bir qısa mənzuməyə deyilir. Epiqrama həm müəyyən bir

şəxsə, həm də cəmiyyətin müəyyən nöqsanlarının tənqidi üçün işlədilir. Epiqramma qısa həcmli, zarafat yaxud istehza xarakteri daşıyan kiçik bir mənzumdur.

Tənqidi gülüşü özündə əks etdirən ən populyar janrlardan biri də pamfletdir. Pamflet janrı həm nəsr, həm də nəzm formasında yazıla bilər. Əsasən, publisistik üslubda yazılan pamflet ictimai-siyasi quruluşun, eləcə də onu təmsil edən ayrı-ayrı şəxslərin əleyhinə yazılmış kəskin, istehza və kinayə ilə dolu satirik əsərdir. Sosial-siyasi məzmunlu, həcmcə o qədər də böyük olmayan pamflet bir janr kimi Renessans (İntibah) dövründə formalaşmışdır. Dünya ədəbiyyatında Conatan Sviftin, Daniel Defonun, Radişşevin, Belinskinin, Gertsenin, Qorkinin və başqalarının pamfletləri ictimai məzmunu, satirik ruhu ilə seçilir.

Bu janr Azərbaycan ədəbiyyatı üçün o qədər də xarakterik janr deyildir. Satirik əsər olan pamflet insanların sosial davranışındakı hər hansı bir mənfi cəhəti, onların mənəvi qüsurlarını tənqid etməyə, həmin eybəcərliklərə gülməyə yönələn janrdır. Öz tarixi etibarını ilə felyetondan da daha qədimdir. Həcm etibarını ilə pamflet janrı nisbətən kiçikdir. Pamflet yunan dilindən tərcümədə “yandırırım, alovlandırırım” anlamında işlədilir. Pamflet gülüş, sarkazm, istehza əsasında yaranır. Pamflet həmçinin obrazın öz dili ilə özünü ifadə etməsinə, yandırmasına deyilir.

XX əsrin əvvəllərində Azərbaycan satirik mətbuatında pamflet janrının nümunələrinə Cəlil Məmmədquluzadənin, Ömər Faiq Nemanzadənin, Üzeyir Hacıbəyovun və b. yaradıcılığında rast gəlirik. Əflatun Məmmədov “Azərbaycan bədii nəsr (XIX əsrin sonu-XX əsrin əvvəlləri)” adlı monoqrafiyasında pamfletin Azərbaycan bədii nəsrində məhz 1905-ci ildən formalaşdığını göstərir. Məsələn: Ü. Hacıbəyov “Stolipinin xəyalı” (1907, 3 may, “İrşad” qəzeti) əsərində müəllif yaratdığı obrazın öz dili ilə özünü tənqid edir. Üzeyir bəy Hacıbəyov kinayədən bəhrələnməklə Stolipinin iç üzünü açıb göstərir.

Azərbaycan poeziyasında bu janra müraciət edən sənətkarlardan biri də M.Ə.Sabirdir. Sabirin “Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!” satirası pamflet janrına nümunədir. Bu satira S.Ə. Şirvaninin tərkibbəndlərinin birinə yazılan bənzətmədir.

Ədəbiyyatşünaslara görə, Seyid Əzimin “Ey qəmin bu dili-məhzuna fəda” misrası ilə başlayan şeirindən M.Ə.Sabir 10 bəndlik “Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!” adlı satirasını təzmin etmişdir. Seyid Əzimin 7 bənddən ibarət olan həmin şeirinə Sabir 3 bənd də artırmışdır. Şairin özündə və A.Səhhətin nəşrində bu şeirin başlığı bənzətmədir. Buna baxmayaraq, Ə.İ.Cəfərzadə bu şeirin müəllifdəki adını ləğv edib, özündən “Gözəl” deyə buna başlıq qoymuş və başlığın altında Seyid Əzimin bu əsərindən birinci bəndi gətirərək, “mətləli girizgahından təzmin” sözlərini əlavə etmişdir. “Hophopnamə”nin sonrakı tərtibçiləri isə Sabirin bu əsərini tamamilə başlıqsız vermişlər. Hər bəndin özü də 8 misradan ibarətdir. Sabir bu şeir formasının vəznini, qafiyə sistemini almış, ancaq satirik məzmununda bir əsər yaratmışdır.

Əgər Seyid Əzim aşıqın sevgilisinə xitablarını, hicran, fəraq həsrətlərini və ümumiyyətlə, lirik hissələrini ciddi bir planda təsvir edərsə, M.Ə.Sabir həmin şeirə uyğun bir ahənglə Naqdı bəy adlı əxlaqsız bir müsəlmanın öz aşnasına xitablarını tənqidi bir dildə ifadə etmişdir. Sabirin qüdrətli satirik qələmi o zaman müsəlman ruhani, tacir və yalançı ziyalılar arasındakı əxlaqsızlığın xarakterik bir mənzərəsini çəkmişdir.

Naqdı bəy yalnız bir fərd kimi yox, o zaman ticarət şəhərlərində özlərini “oxumuş” qələmə verən əxlaqsız kişilərin xarakterik nümayəndəsi kimi verilir. Bəs bənzətmə nədədir? Hər iki şairin qəhrəmanı aşıqdır, biri ürəkdən sevdiyi qızın məhəbbətilə yanır, digəri isə əxlaq və məişət pozğunluğuna tutulan şəhvət düşkünüdür. Biri müsbət, digəri mənfidir. “Gözəl, şimdiki nədir fərmanın?” sualı ikisinə də yaraşır, birinin ifadəsində kədər, digərində gülüş doğurur. Bundan başqa hər iki şeirin vəzn və formasında da bir bənzəyiş vardır.

S.Ə.Şirvaninin həmin tərkibbəndin aşağıdakı bəndini Sabir öz əsərinin əvvəlində sanki epiqraf kimi vermişdir:

*Ey, qəmin bu dili-məhzunə səfa,
Kəbeyi-kuyinə eşq əhli fəda,*

*Hər qədər eyləyəsən cövrü-cəfa,
Mən sənə eyləməzəm qeyri-vəfa,
Hər nə hökm eylədin, ey mahliqa,
Cümləsi oldu muradınca rəva!
Gözəl, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!... [8, s.92].*

Burada Seyid Əzim aşıqın saf və səmimi eşqindən doğan duyğularını lirik bir üslubda qələmə almışdır. Həmin lirik qəhrəmanın əsl aşıq obrazı şeir boyunca tamamlanır. M.Ə.Sabirin satirasında isə öz əhli-əyalını atıb başqa birisinin dalınca düşən şəhvət düşkünü, əxlaqsız bir müsəlman kişinin tənqidi obrazı yaradılmışdır.

M.Ə.Sabirin şeiri isə Seyid Əzim şeirinə nəzirə kimi göstərilə bilər. Lakin bütün bu müxtəlif tipli birlik və bənzəyişlərə baxmayaraq, Sabirin şeiri ideya istiqaməti ilə Seyid Əzimin şeirindən köklü surətdə fərqlənir. Seyidin bu başdan-ayağa lirik “Ey qəmin bu dili-məhzuna fəda” əsərinin əksinə olaraq “Hophopnamə” müəllifinin “Sonya, ey dilbəri-pakizə əda!” adlı satirası ilk beytindən öz Sabiranə satirik qamçısını qaldıraraq göstərməkdədir. Sabirin bu şeiri dövrünün Azərbaycan “ziyalı” larının müəyyən təbəqəsinə qarşı çevrilmiş bir dəhşətli pamfletdir. Öz doğma ailəsini həqarətlə atmağa hazır olan bu tiplər özgə xalqdan olan qadının ayağına düşərək rəzalətlə yalvarır. Sabir bəzən Seyid Əzimin məxsus ifadə və tərkiblərdən faydalanır, bəzən də formanı ondan alıb öz üslubuna salır, satiralaşdırır.

Əgər Seyid Əzimin əsərindəki aşıq sevgilisinə məhəbbətini, sədaqətini, onun vüsalı ilə səadətə çatacağını çox səmimi bir şəkildə bildirirsə, Sabir satirasında tamamilə əksinədir. Belə ki, M.Ə.Sabirin təsvir etdiyi aşıq məhəbbətdə saxtakardır. Burada o, öz çirkin məqsədinə çatmaq üçün “hörmətini, sərvətini, əhlini, külfətini, qövmünü, millətini, cümlə heysiyyətini, müxtəsər qeyrətini atan” simasız bir şəxs kimi ifşa olunur. Sabirin satirasından fərqli olaraq, bir gözəl yolunda canını fəda etməyə hazır olan aşıqın faciəsi S.Ə.Şirvaninin “Ey qəmin bu dili-məhzuna fəda” şeirində kədərli motivlərlə təsvir olunmuşdur. Sabirin bu bənzətmə-satirasında isə əxlaq düşkünü olan mənfi tipin vəziyyəti bir o qədər komik və gülümlüdür. Doğrudur, tip yalnız gülünc vəziyyətdə qalmır, xalqını, vətəninə, ailəsinə, irzü-namusunu ötəri bir hissəni söndürülməsi üçün satmağa hazırdır, eyni zamanda tragik vəziyyətdədir. Maraqlı burasıdır ki, düşdüyü vəziyyətin tragik olduğunu satirik qəhrəmanın özü dərk etmir, məhz buna görə də o gülüncdür. Satirada bu haqda oxuyuruq:

*Söylədin, hörmətini at, atdım,
Malını, sərvətini at, atdım,
Əhlini, külfətini, at, atdım,
Qövmünü, millətini at, atdım,
Cümlə heysiyyətini at, atdım,
Müxtəsər, qeyrətini at, atdım.
Gözəl, şimdi nədir fərmanın?
Canı qurban sənə bu nalanın!... [8, s.92].*

Anyalara, Sonyalara vurulan, əslində, onların əlində oynancağa çevrilən bu şəhvət düşkünləri üçün millət də, heysiyyət də, qeyrət də, ailə də yoxdur. Ona görə başlarına açılan bütün bu alçaldıcı oyunlardan belə nəticə çıxarıb ayıla bilmirlər. Hələ bu keyfiyyətlərini böyük bir fədakarlıq hesab edirlər.

Prof. Mir Cəlal Paşayev həmin satirik tipin xarakteristikası haqqında yazmışdır: “Sabirin qüdrətli satirik qələmi o zaman müsəlman ruhani, tacir və yalançı ziyalıları arasındakı əxlaqsızlığın xarakter bir mənzərəsini çəkmişdir. Naqdı bəy yalnız bir fərd kimi yox, o zaman ticarət şəhərlərində həşərat kimi qaynaşan, özlərini “oxumuş” qələmə verən əxlaqsız kişilərin xarakter nümayəndəsi kimi verilir. Onun mühakimələri məhz belədir. Vəhşi şəhvət əsirinin bundan artıq etirafı ola bilməz” [8, s. 93].

Professor Ə.Cəfər isə Sabirin bu Naqdı bəyini XX əsrin əvvəllərində özlərinin meşşan

əxlaqları ilə cəmiyyətin içində dəhşətli yaraya çevrilən şəhvət düşkünlərinin əxlaqsızlıqlarını, heysiyyətsizliklərini axıradək ifşa edən bir satira, bir pamflet hesab edərək yazmışdır: “Təfsilata varmadan, qısaca deməliyə ki, Sabirin bu şeiri dövrünün Azərbaycan “ziyalı” larının müəyyən təbəqəsinə qarşı çevrilmiş bir dəhşətli pamfletidir. Öz doğma ailəsini həqarətlə atmağa hazır olan bu tiplər özgə xalqdan olan qadının ayağına düşərək rəzalətlə yalvarır... Böyük Sabirin bu şeirinin bəzi bəndlərində o dövrün bir qisim Azərbaycan yuxarı sinif gənclərinin faciəsi oxunmaqdadır” [8, s.93].

Hər hansı bir yazıcının zəif, məzmunuz, bədii dəyəri olmayan əsərini lağa, məsxərəyə qoymaq məqsədlilə yazılmış satirik əsərlərdən biri də parodiyadır. Parodiyada tənqid hədəfi seçilən əsərin forması saxlanılır, məzmun isə onun əleyhinə yönəlir. Lakin parodiyada təhqirlərə yol vermək olmaz. Parodiya incə yumoru ilə seçilməlidir və təhzil kimi satira ədəbiyyatının növlərindən biridir. Təhzil və parodiya bir-birinə çox bənzəyir. Təhzil sözü lüğətdə zarafata salmaq deməkdir, şeirşünaslıqda isə təhzil ciddi bir əsəri, ən çox mənzum əsəri, satirik şəkllə salmaq, onu eyni poetik forma çərçivəsində ideya istiqamətini dəyişməkdir.

Parodiyanın təhzildən fərqi ondadır ki, təhzildə şair başqa bir şairin ciddi əsərinin formasından istifadə edərək mənfi hadisələri və yaramaz tipləri tənqid edirsə, parodiya isə başlıca olaraq digər ədəbi əsərlərin gülünc və eyibli cəhətlərini rişxənd ilə yamsılayan ədəbi əsərdir. Parodiya yunanca “tərsinə nəgmə” deməkdir. Parodiyada bəzən tanınmış bədii əsərlər də istifadə oluna bilər. Bu tipli parodiyalarda məqsəd hər hansı bir sənətkarın özünün yaxud yazdığı əsərlərin nüfuzuna xələl gətirmək yox, cəmiyyətin qüsurlarını açıb göstərməkdir.

Məlumdur ki, Azərbaycan ədəbiyyatında dahi Füzulinin təsiri ilə lirika inkişaf etdiyi kimi, epiqonçuluq da baş alıb gedirdi. Azərbaycan ədəbiyyatında həmin bu epiqon ədəbiyyatına qarşı mübarizə aparən M.Ə.Sabir məşhur parodiyasında o dövrə qədər köhnə şeir ənənələrinin əsiri olan müəlliflərin ancaq güldən, bülböldən, şərəbdən, gözəlin qaş-gözünün və s. vəsfindən kənara çıxma bilməyənləri tənqid atəşinə tutmuşdur. Belə ki bu mövzu kasadlığının ədəbiyyatın ictimai həyatdan ayrı düşməsinin, onu həm də təqlidçiliyə, söz oyununa yuvarladırılmasının şahidi olmuşdur.

Təsadüfi deyil ki, ədəbiyyatımızı hər cəhətdən sanki buxovlamış olan mövzu qıtlığına, ictimai cəhətdən məzmun kasadlığına, həm də poetik baxımından zəifliyinə görə hələ “Əkinçi” qəzetinin səhifələrində də epiqonçuluğa, həcvəguluğa, söz oyununa və s. qarşı ciddi ardıcıl mübarizə aparılırdı. M.Ə.Sabir də o tipli şairlərin mövzu, ideya və bədii-estetik cəhətdən son dərəcə məhdud və kasıb yaradıcılıqlarının mənasız və əhəmiyyətsiz olduğunu lağa qoymuşdur. M.Ə.Sabir klassik poeziyadakı epitetlərin get-gedə gülünc şəkllə düşdüyünü diqqətə çatdıraraq yazırdı:

*Ey annın ay, üzün günəş, ey qaşların kəman!
Ceyran gözün, qarışqa xətin, kakilin ilan!
Alma çənən, çənəndə zənəxdən dərin quyu,
Kipriklərin qamış, dodağın bal, tənin kətan!
Boynun sürəhi, boy-buxunun bir uca çinar,
Əndamın ağ gümüş, yanağın qırmızı ənar!
Xalın üzündə buğda, başında saçın qürab,
Qah, qah!..Qəribə gülməlisən xaniman xərab!.. [8, s.23].*

Göründüyü kimi, Sabir klassik poeziyada mövzu qıtlığı üzündən söz oyununa fikir verilməsinin acı nəticələrini kəskin satira atəşinə tutmuşdur. O, əsrlərdən bəri gözəlin tərifinə həsr edilmiş şairlərdə əvvəllər xoş təsir buraxan epitetlərin getdikcə yersiz təriflərdən bayağılaşdığına qəhqəhə çəkmişdir. Bu qəhqəhələr epiqonçuluğa, poeziyada təqlidçiliyə və s. birdəfəlik və sarsıdıcı balta vurdu.

Satiranın olduqca az işlənən komponentlərindən biri də nadirə janrıdır. O kiçik həcmli yumoristik əsərdir, amma yumoristik novella da deyildir. Nadirə də nəsrilə yazılır. Lətifələrin üslub və məzmun xüsusiyyətlərinə yaxın bir tərzdə qələmə alınır. Azərbaycan ədəbiyyatında S.Ə.Şirvani bu janrda bir neçə əsər yazmışdır. Nadirə ərəb folklorundan və Orta əsr Şərq ədəbi abidələrindən istifadə yolu ilə yaradılırdı. Bu nadirələrin bir qismi sonralar Molla Nəsrəddin lətifələri sırasına

keçmişdir. Lakin ayrı-ayrı dövrlərdə “Molla Nəsrəddin” lətifələri toplanıb nəşr olunarkən unudulduğundan nadirələr lətifələrdən seçilib ayrılmaş nəşr olunmuşdur.

XIX əsr satirik yazıçıların əsərlərində nadirəyə rast gəlmək mümkündür, amma XX əsr satirik yazıçıların əsərlərində nadirəyə rast gəlinmir. Nadirələrdə əsas qəhrəman Cüha deyilən bir şəxsdir. Bu Cüha gah ağıllı, tədbirli, cəsarətli, igid bir adam, gah da divanə, sadələvh bir şəxsdir. Cühanın dili və üslubu xalq danışığı tərzində, aydın, sadə, yumorlu və təbii olur. Nadirədə istək, arzu, yalvarışlar əksinə baş verir. Belə ki, Cüha çörək istəyirsə, Cühadan çörək istəyirlər, susuyub su istəyirsə, ondan su istəyirlər... və s. Nəticə etibarlı ilə Cüha qeyzlənir, Allaha asi olur.

İ.Eventova əsaslanaraq tənqidi şeirləri janr rəngarəngliyi baxımdan aşağıdakı kimi qruplaşdırmaq olar:

- Lirik növdə: həcv, lirik felyeton, ifşaedici şeir
- Epik növ: təmsil, pamflet, yumoristik hekayə, lətifə, satirik povest, satirik roman
- Dramatik növ: fars, vedovil, satirik komediya və s. [3, s.17]

Nəticə

Satirada ifşa hədəflərinə qarşı tənqid atəşləri eyhamlı, üstüörtülü şəkildə olur və özünü ifşadan, istehza, kinayə, atmaca kimi vasitələrdən istifadə edilir. Cəmiyyət inkişaf etdikcə nəyin pis, nəyin yaxşı olduğu gündəmə gəldikcə cahilliyə, naqisliyə etiraz motivləri müxtəlif formalarda bədii əsərlərdə özünü göstərməyə başlamışdır.

Təmsil, parodiya, felyeton, pamflet, nadirələrin süjet xətinə tənqidi gülüşün olması əsas şərtidir. Buna görə də təmsillərə, parodiyalara, felyetonlara, pamflet, nadirələrə ancaq satirik janr demək mümkündür. Ancaq satira əslində bədii yaradıcılıq üsuludur. Satirik əsərlərdə ictimai mündəricə daha əsasdır. Əslində satirik məzmunə görə əsərləri satirik janrlar üzrə tam müəyyənləşdirmək mümkün deyil. Təbii ki, bu janr üzrə olan bölgü də şərti xarakter daşıyır. Elə ədəbi növlər vardır ki, bunlar satira və yumorsuz təsəvvürə gəlmir. Məsələn: komediya, həcv, epigram və s. satirasız, yumorsuz mövcud ola bilməz. Satira janr baxımından müxtəlifdir: hekayə, qoşma, gəraylı və s. formalarında. Satira ən çox düşmənlərə, köhnə cəmiyyət qalıqlarına qarşı işlədilən ən kəskin silahdır.

Satira ictimai-publisistik üslub daxilində özünü müxtəlif ədəbi növlərdə göstərə bilər. Müasir Azərbaycan ədəbi-nəzəri fikrinə satira və satirik poeziya məsələləri ilə ardıcıl şəkildə məşğul olan alim İsa Həbibbəyli “Satira ədəbi növ kimi” adlı məqaləsində satiranı ayrıca ədəbi növ kimi dəyərləndirməyə çalışmışdır. Fikirlərini əsaslandırmaqdan ötrü satirik mahiyyət daşıyan həcv, bəhri-təvil, felyeton, təmsil və s. lirik-epik janrları xüsusi bir növ-satira kimi səciyyələndirmişdir.

Əslində satiranı ədəbi növ hesab etmək düzgün deyil. Çünki satira müxtəlif janrlarda yazılan, ictimai həyatın mənfiliklərini qəzəblə ittiham edən, yaxud kəskin surətdə lağa, məsxərəyə qoyan priyomdur. Bu ədəbi janrlar da tənqidi gülüşün komponentlərindən biridir.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi: [6 cildə] / AMEA-nın Ədəbiyyat İnstitutu: baş red. şurası M.Kərimov (sədr);red. hey.: Bəkir Nəbiyev, və b. –Bakı, –c.4, –2011, –91 s.
2. Ağazadə, Y.B. Azərbaycan ədəbiyyatında satirik poeziyanın təşəkkülü və inkişafı: / f.ü.e.dok. dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya / –Bakı, 2013, –317 s.
3. Babayev, B.M. Azərbaycan realist nəsrində satiranın təşəkkülü, inkişaf mərhələləri və problemləri (1850-1920): / filologiya elmləri doktoru alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiya / –Bakı, 2012.
4. Mir Calal. Ədəbiyyatşünaslığın əsasları / Mir Calal, P.Xəlilov. –Bakı: Çarşıoğlu, –2005, –312 s.
5. Qasımzadə F. XIX əsr Azərbaycan ədəbiyyatı tarixi / F.Qasımzadə. –Bakı: Elm və təhsil, –2017, –552 s.
6. Qəhrəmanova, U. M.Ə.Sabir və klassik irs / f.ü.f.d.dissertasiyası/ –Bakı, 2015.
7. Məmmədov K. XX əsr Azərbaycan gülüşü / K.Məmmədov. –Bakı: Yazıçı, –1989.

SUMMARY
COMPONENTS OF SATIRICAL LAUGHTER
Kahramanova U.F.

Keywords: *satirical laughter, genre, satire, pamphlet, parody, satire, epigram, rare*

Satirical laughter is artistic laughter that constantly struggles with society. Satirical laughter is the bitter laughter of the writer, full of anger and hatred. The laughter caused by the criticism of various circles of society by the artist is satirical laughter, i.e. satire. Satirical laughter is a weapon against backwardness and shortcomings, a powerful tool that contributes to the democratization and progress of society, as well as a form of manifestation of the author's worldview, one of the ways and means of understanding life. Satirical laughter is an exposure of the ugliness in life reflected by the writer. In critical works, the truths of life are presented against the background of critical laughter. Criticism is the core of satirical laughter. Literary critics have conventionally divided critical laughter into the following types based on genre: Satire, epigram, parody, pamphlet, rare. In fact, it is not correct to consider satire as a literary type. Because satire is written in various genres, which angrily accuses the negativity of social life, or sharply ridicules it. These literary genres are also one of the components of critical laughter.

РЕЗЮМЕ
КОМПОНЕНТЫ САТИРИЧЕСКОГО СМЕХА
Кахраманова У.Ф.

Ключевые слова: *сатирический смех, жанр, сатира, брошюра, пародия, сатира, эпиграмма, редкость*

Сатирический смех – это художественный смех, который постоянно борется с обществом. Сатирический смех – горький смех писателя, полный гнева, ненависти. Смех, возникающий в связи с критикой художником различных кругов общества, является критическим смехом, то есть сатирой. Сатирический смех – это оружие, обращенное против отсталости и недостатков, мощный инструмент, способствующий демократизации и прогрессу общества, а также форма проявления авторского мировоззрения, один из способов и средств осмысления жизни. Сатирический смех - это разоблачение уродства в жизни, отраженное писателем. В критических произведениях факты жизни представлены на фоне критического смеха. Критика составляет ядро сатирического смеха. Литературоведы условно разделили Сатирический смех по жанровому признаку на следующие виды: паломничество, эпиграмма, пародия, памфлет, Надир на самом деле неправильно считать сатиру литературным видом. Потому что сатира-это прием, который пишется в разных жанрах, гневно осуждает или резко высмеивает негатив общественной жизни. Эти литературные жанры также являются одной из составляющих критического смеха..

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	17.05.2024
	Son variant	24.06.2024

UOT 821.133.1

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_38

JAK PREVER POEZİYASINDA SEVGİ MÖVZUSU

ŞƏMİLOVA ŞAHNAZ VAQİF qızı [ORCID](#)

Gəncə Dövlət Universiteti, Gəncə, Azərbaycan, doktorant, baş müəllim
chahnazchamilova@yahoo.fr

Açar sözlər: sürrealist poeziya, məhəbbət, din, müharibə, azad sevgi

Giriş

Fransız yazıçı və şairləri, xüsusilə Volter, Viktor Hüqo, Jan Batist Russo, Şarl Bodler və bir çox başqaları öz yaradıcılıqları ilə vətənləri Fransanı bütün dünyada tərənnüm etmişlər. Fransız şairlərinin yaradıcılığının böyük bir hissəsi, həmçinin məhəbbət mövzusu ilə bağlıdır. Fransız dilində məhz sevgi şeirləri çox incə və lirik, romantik və həssas duyğularla zəngindir [1].

Klassik fransız poeziyasından sonra sevgi mövzusu sürrealist şairlərin yaradıcılığında öz yeni ifadəsini tapdı. Həyatda sevgini ön plana çəkmək istəyi yazıb-yaradan sürrealistlər rəsm və heykəltəraşlıq əsərləri, qravürlər, kollajlar, şeirlər və s. vasitəsilə ilə öz şəxsi yaradıcılıq axtarışlarının nəticələrini əks etdirirdilər. Onlar kişilər və qadınlar tərəfindən yaşanan ehtirasları, həvəsləri təsvir edir, sevgi və seksuallıq mövzularında geniş müzakirə və mübahisələrin yaranmasına yol açır, bu xüsusda manifestlər, bəyannamələr, traktatlar yazır, sərgilər təşkil edirdilər. Bütün bunların nəticəsi olaraq sevgi mövzusunda fəvqəladə bir sürrealist fəaliyyət ortaya çıxır ki, bu da onun bütün aspektlərini əhatə edir və onları ifadə etmək üçün ulvi sevginin ucaldılmasından tutmuş erotik əsərlərə qədər müxtəlif üslublar təklif edir [2].

Məhəbbət mövzusunə özünəməxsus tərzdə yanaşan fransız şairlərindən biri də Jak Prever idi. Katrin Linn yazır: “Preverin yaradıcılığında sevgi mövzusu xüsusi yer tutur. Və onun məhəbbət poeziyası əsl şah əsərdir, çünki Prevert sevgini müxtəlif formalarda anlayır. Şair, dövrünün digər şairləri kimi, əvvəlki illərdən təsirləndi. Ədəbi yaradıcılığının əvvəlində sürrealistlərlə əlaqə qurdu. Bu əlaqədən o, sevgidə azadlıq kimi bəzi fəlsəfi fikirləri saxladı. Bu fikirlərin poetik formada necə ifadə olunmasına gəlincə, o, daha fərqli bir yol tutdu” [3, s.4-2].

Qislen Kotəntənə görə isə : “İnsanı qüdsələndirən və onu əzən hər şeylə- nifrətlə, hər cür istismar, müharibələrlə qarşı-qarşıya qalan Prever tək bir cavab verir, bütün formalarında hallandırdığı sevgi ilə: məzlumlara olan sevgi, ən zəiflərə, günahsız uşaqlara olan sevgi və təbii ki, cütlüyü formalaşdıran sevgi. Beləliklə o, sevginin gücünü tərənnüm edir, lakin bəzən dağıdıcı qüvvə kimi - bu insanı ağılada bilər, bəzən isə əksinə, güclü xoşbəxtlik mənbəyi kimi həтта öldürə bilər” [4].

Prever sevgi ilə bağlı bir çox həssas məqamlara toxunur. O, bəzi şeirlərində cəmiyyət tərəfindən təhdid olunan sevgini göstərir. Onun baxışı, əsasən, şeirin üzərində dayandığı şəxs və ya şəxslərin baxışıdır. Məsələn, “Bir-birini sevən uşaqlar” (*Les enfants qui s'aiment*) şeirində şair sevginin kiçik yaşlardan yanlış anlaşıldığını, məsxərəyə qoyulduğunu göstərir. Və bunu əsasən heç vaxt sevməmiş insanlar etdiyini bildirir.

Və yoldan keçənlər onları barmaqla göstərirlər

Amma bir-birini sevən uşaqlar

Heç kimə məhəl qoymur. [J. Prever . *Spectacle (1951) səh. 28*]

Bu, aşıqların xoşbəxtliyini tamamilə boğmağa çalışan qəzəb və paxillıqla dolu insanlardır. Burada da şair həmişə olduğu kimi uşaqların tərəfindədir [3, s.5].

Cəmiyyət ümumilikdə sevgiyə layiq görmədiyi insanlar haqqında çox böyük təsirə malikdir. Bu fikri nümayiş etdirmək üçün J.Prever “Məzəli bina” (*Drôle d'immeuble*) felyetonunda qozbel adamın tərəfini tutur. Bu donqar adam insanların onun zəifliyini aşkar edəcəyindən çox qorxur. Əgər insanlar onun bu qüsurluğunu görsələr, daima onu lağa qoyacaqlar, halbuki o da hamı kimi sevgiyə möhtacdır. Sevdidiyi qıza müraciətlə içindəki sevgiyə, nəvazişə ehtiyacını çılğıncasına ifadə edir:

<i>J'ai une bosse</i>	<i>Məndə qozbellik var</i>
<i>Aime-moi quand même</i>	<i>Hər halda məni sev</i>
<i>Aime- moi autant</i>	<i>Məni çox sev</i>
<i>Aime moi d'avantage</i>	<i>Məni daha çox sev</i>

[J.Prever. *La pluie et et le Beau temps* (1972). s. 26]

Bu adam taleyi ilə mübarizə aparır, lakin sonda intihar edir və sevgi məhv olur.

Nifrətə zidd olduğu üçün sevgi daim ona əngəl törədən şər qüvvələr tərəfindən təhdid edilir. Təbii ki, bunların başında “Barbara” şeirində olduğu kimi sevgililəri ayıran müharibə dayanır. Şeir görüşən aşıqların yaşadığı qısa xoşbəxtlik duyğusu ilə ağırlı ayrılığın qarşıdurmasından bəhs edir [4].

<i>Et tu as couru vers lui sous la pluie</i>	<i>Və sən yağışın altında ona tərəf qaçdın</i>
<i>Ruisselante ravie épanouie</i>	<i>Gülürüz məmnun və sərbəst halda</i>
<i>Et tu t'es jetée dans ses bras</i>	<i>Və sən onun qollarına atıldın</i>
* * * * *	* * * * *

<i>Qu'es-tu devenue maintenant</i>	<i>İndi necə olmusan sən</i>
<i>Sous cette pluie de fer</i>	<i>O dəmir atəş qan</i>
<i>De feu d'acier de sang</i>	<i>Yağışı altında və səni sevgi ilə</i>
<i>Et celui qui te serrait dans ses bras</i>	<i>Qolları arasında</i>
<i>Amoureuusement</i>	<i>Qucaqlayan adam</i>
<i>Est-il mort disparu ou bien encore vivant</i>	<i>Öldümü, yoxsa çıxdımı, yoxsa hələ sağdır.</i>

[J. Prever . *Paroles*.(2005) s.206]

Ameli Viu şeiri belə şərh edir: “Barbara” şeirində Jak Prever 1940-1944-cü illər arasında Brest şəhərinin bombardmanlarına istinad edərək müharibənin dəhşətini pisləyir. Bu şərhdə görəcəyik ki, şeir ilk öncə xoşbəxt bir xatirənin oyandırılması ilə özünü sevgi şeiri kimi təqdim edir. Lakin mətn tədricən müharibə və ölümə keçir. Sevgi şeiri olaraq “Barbara” qadının tərənnümü ilə başlayır. Şeir qadının adını daşıyır: “Barbara”. Şair əsasən onun təbəssümündən keçən gözəlliyini tərənnüm edir: “souriante-gülürüz”. Bu təbəssüm məmnunluq hissi ilə əlaqələndirilir: “Épanouie- ışıq-ışıl” və “ ravie -sevincli”. Barbaranın gözəlliyi eyni zamanda onun tədricən işarələnən jestləri ilə də xarakterizə olunur: “*Et tu marchais-və sən yeriridin*”, “*Et tu as couru –və sən qaçdın*”, “*Et tu t'es jetée dans ses bras-və sən atıldın onun qollarına*”. Qadın gözəlliyinə dair bu himn, nəhayət Brötaynın yağışlı mənzərəsi ilə bu dekoru işıqlandıran qadının parlaq gözəlliyi arasındakı kontrastla səciyyələnir. Şair burada baş verənlərin, qovuşma səhnəsinin ancaq şahididir [5].

Müharibə bilavasitə 38-ci misradan adıçəkilməklə müharibə və ölümə aid leksik sahə vasitəsilə özünü göstərir: “l'arsenal-cəbhə bölgəsi”, “fer-dəmir”, “feu-atəş”, “acier-polad”, “sang-qan”, “mort-ölüm”, “deuil-yas”, “pourrir-çürümək” və s. Bu misradan şeirin ahəngi birdən dəyişir. Tanışlıq və rəğbət öz yerini lirizmdən qopan antipoetik dilin vulqarlığına və zorakılığına verir: “*Oh, Barbara quelle connerie la guerre - O Barbara, necə axmaqlıqdır bu müharibə*”. Bu zorakılıq səslərdə də özünü göstərir: Şair iki sevgilinin xatirəsinin şirinliyi ilə cütlüyün xoşbəxtliyini təhdid edən müharibənin amansız və şiddətli müdaxiləsi arasındakı təzad və qopma təsirləri ilə şok effekti yaradır. Həm sevginin, həm də ölümün şahidi olan J.Prever öz nifrət və ümitsizliyini sərbəst və məhdudiyətsiz poetik formada ifadə edir; poeziya onun sevimli şəhəri Brestin dağıdılmasına qarşı yeganə silahı olaraq qalır [5].

Başqa bir sosial təhlükəyə-mexanikləşdirməyə məruz qalan insanın acınacaqlı vəziyyəti “Robota sevgi” (*L'amour à la robote*) şeirində təsvir olunur. Bir kişi makinada sevgi məktubu yazır

və maşın kişiye onu alacaq adamın yerinə cavab verir. Sonda o, xəyallarını gerçəkləşdirdiyi maşınla sevgi münasibətləri qurmaları qurmalı olur [J. Prever. *La Pluie et le beau temps*, (1972) səh. 100]

Şeirdə “machine-maşın” sözünü təkrarlamaqla J.Prever sivilizasiyanın mexanikləşmiş ritmini və bunun sevgi üçün yaratdığı təhlükəni hiss etdirir [3, s.7-8]. Burada eyni zamanda şairin yumor hissi də özünü göstərir. Yan Thibo yazır: “Prever üçün yumor ötürüdür, anidir, adı günlərin filminin elementlərindən biridir. “Robota sevgi” şeirində ən insani hərəkətlər (yuxu görmək, sevişmək) öz absurd kainatına daxil olan, həm də mexaniki hisslərlə özünü vuran maşına ötürülür.

« *Et la machine le trompe avec un machin
un machin à mourir de rire* »
*Və makina adamı başqa bir maşınla aldatdı
Maşın gülməkdən öldü*” [6, s.34].

J.Preverin bu şeiri müasir dövrlə çox səsləşir. Hazırda cəmiyyətdə yaranan sevgi problemi bununla bağlıdır. Texnologiyanın inkişafı saf ülvü sevgini öldürür, İnternet, sosial şəbəkələr sevgini ucuzlaşdırır. İnsanlar hisslərini itirərək robota çevrilirlər. Bu hələ 50-ci illərdə J.Preveri narahat edən problemlərdən biri idi. Şeir 1955-ci il fevralın 13-də fransız radio dalğalarında şairin özü tərəfindən və dostu Henri Krolanın gitarada müşayiəti ilə səsləndirilmişdir. J.Preverin səsi və nəfəsi söz oyunlarından tutmuş ideya assosiasiyalarına qədər insanı özünə cəlb edir.

Sevgiyə cəmiyyət tərəfindən edilən təhdidlərdən biri də dinlə bağlıdır. Din də sevgini məhv edə bilər. Şairin məsxərəyə qoyduğu din məhəbbəti öz dini təliminə görə nizamlamağa çalışan dindir. J.Prever “O vaxtlar” (Dans ce temps-là) şeirində şiddətlə saxta əxlaqa qarşı mübarizə aparır:

*Çünkü o vaxtlar, zinanın həmişə ön planda olduğu
bu yetkin dünyada bizim neo-epik dövrlərdə olduğu kimi
hər hansı bir özünə hörmət edən əyləncədə
Heyvani istilik yerini insani hörmətə verməlidir
və hər hansı bir ət və sümük işi kimi, bu, yalnız evliliyə görə arzulana bilər*

[J. Prever. *Spectacle*. (1951) s.198]

Birbaşa kilsəyə istinad edən daha bir şeir “Bəs siz nə edirsiniz, Rozetta bazar günü səhəri?” adlanır. Dini qaydalara məhəl qoymayaraq, Rozetta ibadətə deyil, sevişməyə gedir.

*Le dimanche matin on fait l'amour
et parfois il y a la radio
et le dimanche matin a la radio
il y a souvent la messe
Dimanche dernier
il y avait un sermon
sur la concupiscence. . .
Il parla aussi d'autre chose
nous conseillant d'aller à confesse
pour éviter le concubinage*

*Bazar günü səhər biz sevişirik
və bəzən radio dinləyirik
və bazar günü səhər radioda
həmişə ibadət olur
Sonuncu bazar
bir moizə var idi
şəhvət haqqında
O, başqa bir şeydən də danışdı
kəbinsiz birgə yaşamaqdan uzaqlaşmaq üçün
etirafa getməyimizi tövsiyyə edərək*

[J. Prever. *La Pluie et le beau temps*. (1972) s.155]

Katrin Linn şeirin şərhində yazır: “Bu şeirdə danışan şəxs özünün günahkar olduğu şəhvət haqqında olan moizəni sanki eşqin məhdində bir moizəyə çevirmiş kimi görünür. Bu şeirin tonu satirikdir və Prever dinə məhəl qoymur. O, qurumların qanunlarını öz iradəsinin təbii ifadəsinin yazılmamış qanunları ilə əvəz etməyə çalışır [3, s.9].

“Paroles” şeirlər toplusunda yer alan “Le combat avec L'ange” şeiri də dinin sevgiyə qarşı törədə biləcəyi təhlükədən danışır.

J.Prever görə sevgililər özləri də sevgilərini məhv edə bilərlər. Burada söhbət sevgilisinə sahiblənmək istəyindən yarananan qısqanclıqdan gedir. Şairin “Sənin üçün sevgilim” (Pour toi mon amour) şeirində aşıq öz sevgilisinə azadlığın və gözəlliyin rəmzi olan quşlar və güllər alandan

sonra “dəmir bazarı”na dəmir zəncirlər almaq üçün yollanır. Sonda sevgilisini qul bazarında axtarır, lakin tapmır.

*Getdim quş bazarına
Və quşlar aldım
Sənin üçün
Sevgilim
[.....]
Və mən qul bazarına getdim
Və səni axtardım
Amma mən səni tapmadım
Sevgilim*

[J.Prever . Paroles (2005) s. 41]

J.Prever burada sevginin dəyərinin nədə olduğunu göstərməyə çalışır. “O yalnız azadlıqda mövcud ola bilər. Şairin ötürmək istədiyi mesajlar bunlardır : sevgi alınmır, hədiyyələr faydasızdır ; sevdikimiz insanın azadlığına hörmət etməliyik, bundan əziyyət çəksək və onu itirdiyimizi hiss etsək də, azad olmasına icazə verməliyik [7].

“Sənin üçün sevgilim” şeiri fransızca gözəl səsləndiyi və asan yadda qaldığı üçün fransız dilinə və ədəbiyyatına dair bütün dərsliklərə daxil edilib. Bu şeirin dünya turu ilə bağlı maraqlı bir fakt da Azərbaycanla bağlıdır. Belə ki, şeir yazıçı və ssenarist Anarın 1986-cı ildə Cəlil Məmmədquluzadənin “Danabaş kəndinin əhvalatları” əsəri əsasında çəkdiyi “Qəm pəncərəsi” filmində “Kefli İsgəndər” obrazının nitqində yer alır. Bu, J.Prever poeziyasının universallığı və dünyəviliyini, eyni zamanda populyarlığını bir daha sübut edir.

Umidsiz və uğursuz sevgi. Prevert tez-tez məhəbbəti umidsizliyə səbəb olan melanxolik bir hiss kimi göstərir. Beləliklə, daima təhdid edilən sevgi kövrəkdir və onun əbədiyyətinə əmin olmaq mümkün deyil. Məsələn, “Polad qız” (Fille d’acier) şeirində “couchée sur la paille humide de l’amour- nəmli sevgi samanında uzanmış” sətirindəki metafora bizə gənc qadının umidsizliyə qapıldığını göstərir. J.Preverin “Səhər yeməyi” (Dejeuner du matin) şeiri ayrılığın acısını ifadə edir. Şeir tərki edilmiş qadının tənhalıq və umidsizliyindən bəhs edir. Burada tonun sərtliyi, sətirlərin qısalığı, həm adi, həm də mexaniki şəkildə yerinə yetirilən hərəkətlər, tamamlamanı vurğulayan keçmiş zamanla (passe composé) yerinə yetirilir:

*Yağışın altında
Bir söz demədən
Mənə baxmadan
Və mən başımı
Əllərimin arasına aldım
Və ağladım.*

[J.Prever . Paroles(2005) s.148]

J.Prever belə qısa bir şeirdə tənha qadını təsvir edən kiçik kədərli bir səhnə yaradır. Burada onun qadının iç dünyasına daxil olaraq onun hissələrini nə qədər dərinlən duyduğunun və canlı ifadə etdiyinin şahidi oluruq. Ümumiyyətlə, J.Prever sevgi haqqında yazarkən heç kimin bacarmadığı qədər qadının baxış bucağını təqdim etmə qabiliyyətinə malikdir. Yuxarıda qeyd olunan hər iki şeirdə qadınlar danışır. Şairin “Paroles” şeirlər toplusuna daxil olan “Mən olduğum kimiyəm” (*Je suis comme je suis*) şeiri də qadın nöqtəyi-nəzərindən yazılmışdır. Bu şeirdə qaldırdığı problemə görə onu dövrünün ən feminist şairlərindən biri adlandırmaq olar. “Mən olduğum kimiyəm” şeirində o, qadınların vaxtilə heyrətamiz azadlığa malik olduğunu vurğulayır: onlar sevgilərində azdırlar, istəklərini cəsarətlə fəda edir, qəfəsə salınıb ailə və sosial zülmə məruz qalmalarına qarşı çıxırlar [8].

Katrin Linə görə bu şeir demək olar ki, dramatik monoloq şəklindədir. Bu monoloq texnikası həmin üslubun ustası olan ingilis şairi Robert Brauninqin poeziyasını xatırladır. J.Preverin monoloqu daha qısa, lakin söhbət gərgindir. Dramatik xarakter şairə dialoqu təqlid etmək istedadını nümayiş etdirmək imkanı verir:

*Je suis cemme Je suis
Je suis faite comme ça.
Quand J'ai envie de rire
Oui je ris aux éclats
J'aime celui qui m'aime
Est-ce ma faute à moi
Si ce n'est pas le même
Que J'aime chaque fois. . .*

*Mən olduğum kimiyəm
Mən belə yaradılmışam.
Gülmək istəyəndə
Bəli qəhqəhə ilə gülürəm
Məni sevən insanı sevirəm
Mənim günahımdır mı
Eyni deyilsə
Hər dəfə sevdiyim adam.*

[(Paroles). s.100]

J.Preverin nakam sevgi haqqında yazdığı ən çox tanınan, sevilən və dinlənən şeirlərindən biri də “Xəzəllər”dir (Les feuilles mortes). Şeir bir zaman yaşanan gözəl sevgidən və ayrılıqdan bəhs edir. Bu sevgi bitməsinə baxmayaraq xoş bir xatirə kimi şairin yaddaşında yaşayır. J.Prever düşüncələrindəki xatirələr və peşmanlıqlar topasını tökülmiş çürük yarpaqların, xəzəllərin qalaqlarına bənzədir. Poetik misralar vasitəsilə o, sevrəkən günəşin daha parlaq olduğunu və sevgilisinin onun üçün oxuduğu mahnını heç vaxt unutmayacağını, bitsə belə sevgisinə daim sadıq qalacağını oxucusuna çatdırır. Şeir bu misralarla bitir :

*Mais la vie sépare ceux qui s'aiment
Tout doucement, sans faire de bruit
Et la mer efface sur le sable
Les pas des amants désunis*

*Amma həyat sevnələri ayırır
Səssizcə, səs-küy salmadan
Və dəniz qumun üzərindən silir
Ayrılan sevgililərin addım izlərini*

[J.Prever. *Soleil de nuit*. (1990) s.60]

J.Preverin “Hərəkətli qum” (Le sable mouvants), “Kölgələr” (Les ombres) kimi şeirləri də sürrealizmə məxsus üslubu izləyərək uğursuz sevgidən bəhs edir.

Sevgi və azadlıq. Katrin Lin yazır: “Sevgi üçün zəruri olan bütün keyfiyyətlərdən ən vacibi və ən gözəli azadlıqdır. Prever inanır ki, sevgi məhdudiyyətlər və sərhədlərlə yanaşı mövcud ola bilməz. Preverin sevgiyə münasibəti əsasən onun sürrealistlərlə əlaqəsindən irəli gəlir. Onlar azad sevgidə israr edənlər idi. Onlar kişi və qadını mənəvi yoldaş hesab edirdilər” [3, s. 14].

Andre Verde yazır: “Preverin bu poeziyası azadlıq poeziyasıdır, bu poeziya əfsanə və reallığın işığını əsl aşıqlərə qaytarır. Prever təbii sevgiyə sadıq qalır. Bu sevgi narahatçılıqdan, qısqançılıqdan, zülmədən, utanmadan, bir sözlə, sevgililərin geriyə, gələcəyə baxmadan özlərini sərbəst hiss etmələrinə mane olan hər şeydən azad olmalıdır” [9]. Şairə görə sevgi azaddır, hər yerdə, hər zaman və hər hansı səbəbdən baş verə bilər. Onun “Aydınlanma” (Eclaircie) şeiri də sevgidə tam azadlığı tərənnüm edir.

“Həbsxana qarovulçusunun mahnısı” (Chanson du géôlier) şeirində isə adam sevgilisini yalan və axmaqlıq həbsxanasına bağlayır. Amma o, ayılır və qadına azadlıq vermək qərarına gəlir.

*Je veux qu'elle soit libre
Et même de m'oublier
Et même de s'en aller
Et même de revenir
Et encore de m'aimer
Ou d'en aimer un autre
Si un autre lui plaît*

*Mən istəyirəm ki o, azad olsun
Hətta məni unutsa belə
Hətta çıxıb getsə belə
Hətta qayıtsa belə
Məni hələ sevmək istəsə də
Və yaxud başqasını sevmək istəsə
Əgər başqası onun xoşuna gəirsə*

[(Paroles). s.185]

Bu, J.Preverin idealıdır. Şeirən əsas qayəsi ondan ibarətdir ki, ən böyük xoşbəxtlik sevgini azad etməkdir. Burada J.Prever personajlarının dili öz fəlsəfəsini ifadə edir. O, öz fikirlərindən danışarkən çox ümumiləşən konkret vəziyyətə müraciət edir. Məsələn, “azadlıq” sözünü işlətmir, lakin hər bir vəziyyət üçün azadlığın müxtəlif variantlarından bəhs edir. Şairə görə, sevgini mükəmməl xoşbəxtliyə və ya çox böyük bədbəxtliyə çevirən də azadlıqdır [6, s.19].

J.Prever sevgi şeirləri içərisində uzunluğuna görə digər şeirlərdən fərqlənən “Bu sevgi” (Cet amour) şeiri xüsusilə diqqəti cəlb edir:

<i>Cet amour</i>	<i>Bu sevgi</i>
<i>Si violent</i>	<i>Elə amansız</i>
<i>Si fragile</i>	<i>Elə kövrək</i>
<i>Si tendre</i>	<i>Elə nvaşlı</i>
<i>Si desesperé</i>	<i>Elə ümitsizdir</i>
<i>Cet amour.</i>	<i>Bu sevgi</i>
<i>Beau comme le Jour</i>	<i>Gün kimi gözəl</i>
<i>Et mauvais comme le temps</i>	<i>Və hava kimi pisdir</i>
<i>Quand le temps est mauvais</i>	<i>Hava pis olanda</i>
<i>Cet amour si vrai</i>	<i>Bu sevgi elə həqiqidir</i>
<i>Cet amour si beau.</i>	<i>Bu sevgi elə gözəldir .</i>

[(Paroles). s.140]

Katrin Linə görə J.Preverin lirik poeziyası fransız dilində mövcud olan ən incə, ən təsirli və ən səmimi şeirlərdən biridir. Bunlar əsasən çox qısa şeirlərdir. Elə görünür ki, şair ancaq bir eskiz çəkməklə sevginin şirinliyinin incə dadını daha yaxşı işıqlandıra və tuta bilər. Hər bir halda gözəl bir sənət əsəri yaratmaq üçün ona cəmi bir səhifə və yaxud yarım səhifə belə kifayətdir.

Bu obrazlı bir poeziyadır. J.Prever sadə obrazlarla və təsvirlərlə sevginin çətinliklərini deyil, gözəlliyini vəsf edir. Obrazlar və təsvirlərlə dolu şeirlərdən biri “Nəğmə” (Chant song) şeiridir. Burada ay, çay, dəniz, ev, mavi quş, gənc qız kimi obrazları J.Prever ingilis və fransız dillərində bir yerə toplayaraq yazda aşiq olan gəncliyin xoşbəxtliyini nəğmə kimi təqdim edir. Bu nəğmədə cümlə yoxdur, yalnız müəyən effekt yaratmaq üçün birləşən sözlər var:

Oh girl fille
Oh yes je t'aime
Oh oui love you
Oh girl fille

[J. Prever. *Spectacle* (1951) s.153]

Piyer Ajam “Ədəbi xəbərlər” (Les nouvelles litterature) qəzetində dərc etdiyi “Prever danışır” (Prevert raconte) adlı məqaləsində yazır: “O, özü deyir ki, heç vaxt “nifrət” sözünü şeirlərində yazmamışdır” [10, s.11]. Katrin Lin isə yazır: “Bunun əksinə olaraq Jak Preverin poeziyasının hər yerində məhəbbət sözlərinə rast gəlinir. O, çox müxtəlif formalarda sevginin şahididir. Onun üçün sevgi təhlil aləti rolunu oynayır. “Sevgi burada vasitədir, mütləq aşkarlayıcıdır”. Şair məhəbbətin gücünü nümayiş etdirir: o, böyük insanı ağlatdıra, uşaq sahibi olmağa, qadını öldürə, şairi vəcdə sala bilər və sair. Düzdür, poeziyada naməlum poetik mövzular demək olar ki, qalmayıb, lakin Prever buna baxmayaraq öz orijinallığını qoruyub saxlaya bildi. Onun sevginin müxtəlif aspektlərini inkişaf etdirməsi həmişə şəxsi və təzə şərh verir [3, s.5].

Bəzi şeirlərində J.Prever sevgini heç kimə bənzəməyən bir tərzdə təsvir edir:

“Simple comme bonjour” - Salam sözü kimi sadə.

Sevgi gün kimi aydındır
Sevgi salam sözü kimi sadədir
Sevgi əl kimi yalındır (çılpaqdır)
Bu sənin və mənim sevgimdir.

[J. Prevert. *soleil de nuit*.(1990) s.113]

Bu qəbildən olan “Sevginin mehriban və qorxulu üzü” (Le tendre et dangereux visage de l’amour) və “Sevgi çayı” (La rievriere de l’amour) şeirlərində də sevgi öz yeni ifadə tərzini təqdim edir.

Mixail Yasnov yazır: “Bir çox oxucunun zəhnində iki Prever var: biri zərif sevginin, Paris küçələri və sahillərinin nəğməkarı; digəri skeptikdir, bayağılığa və dini dözümsüzlüyə qarşı mübarizə aparır. Lakin hər iki halda Prever adı “Sözün Poeziyası”, sözün sinonimi kimi təsdiq edildi” [11, s. 251].

J.Prever sevgi haqqında bütün yazdıqlarına yekun vuraraq demişdir, “dünyada beş və altı möcüzə yoxdur, yalnız bir möcüzə var: o da sevgidir”.

Məqalədəki bütün şeirlər Şahnaz Şamilova tərəfindən tərcümə olunmuşdur.

ƏDƏBİYYAT

1. Хартон Марина Игоревна. <https://multiurok.ru/blog/dlia-tsenitelei-frantsuzskogo-pour-toi-mon-amour-jacques-prevert.html>
2. La place de l'amour dans le surréel. <https://www.radiofrance.fr/franceculture/podcasts/les-podcasts-des-profs/surnaturelle-realite-episode-3-la-place-de-l-amour-dans-le-surreel-6003072>
3. McClung, K.L. La poesie d'amour de Jaques Prevert., B.A. May1971. <https://ttuir.tdl.org/bitstream/handle/2346/17914/31295002297124.pdf>
4. Ghislaine Cotentin, Jacques Prévert, La presentation de l'amour dans Paroles. <https://cotentinghislaine.wixsite.com/website-3/pr%C3%A9vert-paroles>
5. Amelie Vioux. Barbara , Prevert: Analyse. <https://commentairecompose.fr/barbara-prevert/>
6. Yann Thibault. La pluie et le beau temps de Jaques Prevert: Quand la chronique se fait poème. 2001-2002. 97 s. <http://www.yannk.com/textes/2002%20MEMOIRE%20PREVERT.pdf>
7. _Jaques Prevert, “Pour toi, mon amour””. <http://secoursdefrancais.free.fr/college/documents/htm/lem24.htm>
8. Jacques Prévert through his most beautiful poems. 29.09.2023. <https://www.lady-first.me/article/jacques-pr-vert-through-his-most-beautiful-poems.3030.html>
9. Andre Verdet, "Mon ami Jacques Prevert," Mercure de France, GGGVII, No. 1035. 1.11.1949. s. 395.
10. Ajame Pierre , " Prévert raconte. Les nouvelles litteraires No- 2060 . 23.02.1967
11. Поэзия французского сюрреализма. Антология. Составление, предисловие и комментарии, Михаила Яснова. Санкт-Петербург. АМФОР. 2004. 502s.

SUMMARY

THE THEME OF LOVE IN THE POETRY OF JACQUES PREVERT

Shamilova Sh.V.

Keywords: *surrealist poetry, love, religion, war, free love*

One of the prominent representatives of Surrealism, the most innovative and avant-garde trend that emerged in France in the 20th century, is the poet, playwright, screenwriter Jacques Prevert, who became famous with the collection of poems "Paroles". Following the path of surrealists who insisted on free love, Jacques Prevert presented love from different aspects in his poems. In his poems, he showed love threatened by society, war, religion, jealousy, and technology. His poems "Breakfast" and "Autumn leaves", expressing his despair and unrequited love, were turned into songs and brought him great success.

The article also provides a translation and analysis of the poems written by Prevert, one of the most feminist poets of his time, from a woman's point of view. Poems of Prever, who are responsible for freedom from anxiety, jealousy, oppression, and shame, showing freedom in love, have been reviewed. Examples of the poet's poems presenting the power and influence of love and his unique new way of expression are given.

РЕЗЮМЕ

ТЕМА ЛЮБВИ В ПОЭЗИИ ЖАКА ПРЕВЕРА

Шамилова Ш.В.

Ключевые слова: *сюрреалистическая поэзия, любовь, религия, война, свободная любовь.*

Одним из ярких представителей сюрреализма, самого новаторского и авангардного течения, возникшего во Франции в XX веке, является поэт, драматург, сценарист Жак Превер, прославившийся сборником стихотворений «Пароли». Следуя по пути сюрреалистов, настаивавших

на свободной любви, Жак Превер представил в своих стихах любовь с разных сторон. В своих стихах он показал любовь, которой угрожают общество, война, религия, ревность и технологии. Его стихи «Завтрак» и «Мертвые листья», выражающие отчаяние и безответную любовь самого поэта, были превращены в песни и принесли ему большой успех.

В статье также даны перевод и анализ стихотворений Превера, одного из самых феминистских поэтов своего времени. Рассмотрены стихи Превера, выступающие за свободу от тревог, ревности, угнетения и стыда, показывающие свободу в любви. Приводятся примеры стихотворений поэта, передающих силу и влияние любви, его уникальный новый способ выражения.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	08.07.2024
	Son variant	17.09.2024

UOT 94

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_46

BAKI-TBLİSİ-ƏRZURUM (CQBK) İXRAC QAZ KƏMƏRİNİN TİKİNTİSİ TARİXİNDƏN

KƏRİMOV NAMIQ ƏLİŞAH oğlu [ORCID](#)

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, tar.f.d., dosent
namiq-kerimov-80@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, təbii qaz, qaz kəməri, təchizat, konsorsium, müqavilə

Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri (CQBK) Azərbaycanın neft ixracı sahəsində apardığı siyasətin məntiqi davamı kimi görünür. Əslində bu kəmərin çəkilişinə qərar verilməsi, sonrakı daha böyük layihələrin meydana gəlməsi üçün şərait yaratmış oldu. Başqa sözlə, Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəməri Cənub Qaz Dəhlizi layihəsinin ön ayağı hesab edilə bilər. Xəzər hövzəsi karbohidrogen ehtiyatlarının ixracında inhisar mövqeyini qoruyub saxlamaq istəyən Rusiya bu layihənin də əleyhinə çıxış edirdi [15, s.150]. Sözügedən kəmərin gələcəkdə Cənub Qaz Dəhlizi və Trans-Xəzər layihələrinin bir hissəsi ola biləcəyi kontekstində rəsmi Moskvanın əndişələrini anlamaq çətinlik yaratmır. Neft ixracı sahəsində Bakı-Supsa boru xətti Qərbə yönələn ilk neft kəmərimiz olduğu kimi, Bakı-Tbilisi-Ərzurum da Avropaya istiqamətlənmiş ilk təbii qaz kəmərimiz olacaqdı. Bu kəmərin həmçinin regionda Türkiyə, Gürcüstan və Azərbaycan arasında yaranmış strateji tərəfdaşlığı daha da möhkəmləndirmiş oldu.

Neftin nəqlindən fərqli olaraq təbii qazın ixracı üçün əvvəlcə onun alıcısını tapmaq və daşınacaq məntəqəni müəyyən etmək vacib hesab olunur. Təbii qazın nəqli üçün bütün parametrlər – həm təhlükəsizlik, həm ekoloji, həm də vaxt baxımından boru kəməri ilə daşıma daha sərfəli hesab edilir. Təbii qazın nəqli istiqaməti müəyyənləşdirildikdən sonra hansı dəhlizin daha sərfəli olduğu ekspertlər tərəfindən müəyyən edilir və bütün bunlardan sonra inşaat işlərinə başlanılır. Sözügedən qaz kəməri də bu mərhələləri keçərək reallaşmışdır. Qeyd etdiyimiz kimi neftdən fərqli olaraq təbii qazın hasilatından öncə onun satılacaq bazarı müəyyən edilməli idi. Bu daha çox mavi yanacağın saxlanması çətinliyi ilə bağlı idi. Azərbaycanın yaxınlığında ən böyük qaz idxalatçısı isə Türkiyə idi. Buna görə də, Şahdəniz yatağından ilkin mərhələdə əldə edilən qazın ixracı üçün ən real bazar Türkiyə hesab edilirdi. BP şirkətinin Cənubi Qafqaz üzrə icraçı direktoru şirkətin Şahdəniz layihəsi ilə bağlı gördüyü və planladığı işlərin təqdimatı ilə bağlı Prezident H. Əliyevlə görüşündə adıçəkilən layihənin həm investisiya, həm də iş baxımından mürəkkəb bir proje olduğunu bildirməklə yanaşı, hasil olunacaq qazın bazarının tapılmasının da vacibliyini bildirmişdir. Prezident H.Əliyevin 17 avqust 1999-cu il tarixində imzaladığı əmr ilə Şahdəniz Mərhələ-1 çərçivəsində hasil olunacaq təbii qazın ixracı üçün potensial imkanların təhlil edilməsi və qiymətləndirilməsi tapşırılırdı [23, s.19]. “BP Amoco” şirkəti 15 fevral 2000-ci ildə hasil ediləcək mavi yanacağın ixracı ilə bağlı yaydığı məlumatda bildirilirdi ki, proses mərhələli şəkildə həyata keçirilməli və ilkin olaraq mövcud qaz kəməri sisteminin istifadəsi mümkünlüyü arşdırılmalıdır. Mövcud qaz kəməri dedikdə Hacıqabul-Qazax maqistral boru xətti nəzərdə tutulurdu ki, bu da Şahdəniz yatağından alınan ilkin qaz həcminin gözlənilməyindən daha çox (8 milyard kub metr) olması səbəbilə gündəlikdən çıxarılmış oldu.

Prezident H. Əliyev isə hökumət üzvlərinə, xüsusilə SOCAR rəhbərliyinə Türkiyə ilə bu sahədə danışıqları intensivləşdirməyi tapşırığını verdi. Bu vaxt artıq BTC-nin tikintisində qərar verildiyindən və əsas istehlakçının da AB görüldüyündən Prezident H. Əliyev qaz kəmərinin də,

Gürcüstandan keçməklə Türkiyəyə çəkilməsi ilə bağlı mövqeyini bəyan etmişdir. İşləri real müstəviyə keçirmək üçün Prezident H. Əliyevin sərəncamı ilə tərkibində Azərbaycan hökumətinin nümayəndələri, SOCAR rəsmilərinin və xarici neft şirkətlərinin də yer aldığı İşçi Qrupu yaradıldı. İşçi Qrupu kəmərin keçəcəyi marşrutu və digər ixrac məsələlərini həll etməli idi. Yaradılmış bu qurum həmçinin, tranzit taariflərinin müəyyənləşdirməsi ilə bağlı təərflərlə danışıqlar aparıb, təkliflər hazırlamalı idi [16]. İşçi Qrupu qarşıya qoyulan problemləri vaxtında həll edə bilərdisə 2002-ci ilin sonu-2003-cü ilin əvvəllərində Şahdəniz yatağından təbii qazın hasilatına başlanılması planlaşdırılırdı.

21 fevral 2001-ci ildə “Şahdəniz” konsosiumu ilə Azərbaycan hökuməti arasında təbii qazın tranziti ilə bağlı müqavilə imzalanmışdır [23, s.22].

2001-ci il 12 mart tarixində Prezident H. Əliyev başda olmaqla Azərbaycan nümayəndə heyətinin Türkiyəyə rəsmi səfəri gedişində Azərbaycan təbii qazının Türkiyəyə ixrac edilməsini nəzərdə tutan hökumətlərarası müqavilə imzalandı. Müqaviləyə rəsmi Ankaranı təmsil edən Enerji və Təbii Qaynaqlar naziri T. Yıldız, Azərbaycan tərəfindən isə Baş nazirin birinci müavini A. Şərifov, həmçinin Türkiyənin BOTAŞ və Azərbaycanın SOCAR şirkətləri arasında təbii qazın alqı-satqısı haqqında sazişə rəsmi Bakının səlahiyyətli nümayəndəsi kimi A. Şərifov imza atmış oldu [2]. İlkin olaraq 2 milyard kub metr, sonrakı mərhələdə isə 6,6 milyard kub metr təbii qazın Türkiyəyə çatdırılması müqavilədə təsbit olunmuşdur. Həmçinin, müqaviləyə uyğun olaraq təbii qaz Gürcüstan-Türkiyə sərhəddində qarşı tərəfə təslim edilməli idi. Kəmərin Türkiyə hissəsinin inşası və idarə edilməsi BOTAŞ şirkətinə verilirdi. Azərbaycan və Gürcüstan hissəsinin tikintisi və idarə edilməsi isə SOCAR-ın ixtiyarına verilirdi. Türkiyə sərhəddinə çatdırılan Azərbaycan təbii qazı buradan 225 km uzunluğunda bir boru xəttinin çəkilməsi ilə Şərqi Anadolu kəmərinə qoşulacağı planlaşdırılırdı [25;13, s.181-182]. Sözügedən müqavilə Türkiyə Böyük Millət Məclisi tərəfindən 2002-ci ilin may ayında ratifikasiya olundu. Həmin ilin dekabr ayında isə layihə çərçivəsində Ətraf Mühit və Sosial Sahəyə Təsirin Qiymətləndirilməsi sənədi rəsmi Tbilisi tərəfindən təsdiq olundu və kəmərin tikintisi hüquqi cəhətdən əsaslandırılmış oldu [12, s.35; 21, s.189-190].

Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin Azərbaycan və Gürcüstan ərazilərindən keçən hissəsi Cənubi Qafqaz Boru Kəməri adlanır [21, s.187]. Sözügedən sazişin həm adındadır, həm də mətnində aydın şəkildə görünürdü ki, gələcəkdə Azərbaycan təbii qazı Avropaya nəql olunacaqdır. “Bakı bəyannaməsi” adlanan bu sənəd Milli Məclis tərəfindən həmin ilin oktyabrın 26-da ratifikasiya olundu. Təbii qazın kəməre daxil olmasından 60 il müddətinə müqavilə qüvvədə olacaqdır.

Kəmərin inşasını və idarə edilməsini həyata keçirmək üçün Cənubi Qafqaz Boru Kəməri adı altında konsorsium yaradıldı. Bu konsorsiumda əvvəlki konsorsiumlarda olduğu kimi ən çox paya 25,5 %-lə Böyük Britaniyanın “BP” və eyni həcmdə (25,5 %-lə) Norveçin “Statoil” şirkəti sahib oldu. Bu daha çox “BP” və “Statoil” şirkətlərinin Azərbaycanla sınaqdan çıxmış uğurlu əməkdaşlığı ilə əlaqədar idi. “SOCAR” 10%, Rusiya-İtaliya ortağ şirkəti olan “LukAgip” 10%, İrana məxsus “Nico” 10%, Fransanın “Total” şirkəti 10%, Türkiyənin “TPAO” firması isə 9 % payla konsorsiumda təmsil olunmuşdur [10, s.6; 7, s.39]. Ümumilikdə konsorsiuma daxil olan şirkətlər kəmərin tikilməsi üçün məsuliyyət daşıyırdılar. Müqavilənin bağlanmasını gecikdirən səbəblər içərisində ən mühümü hesab edilən təbii qazın alqı-satqı qiyməti məsələsinə də, aydınlıq gətirilmiş oldu. Belə ki, Türkiyəyə satılacaq təbii qazın qiyməti satış dövründə neftin dünya bazarındakı qiymətindən asılı olaraq müəyyənləşməli idi. Bu “BOTAŞ” və “SOCAR” şirkətləri arasında imzalanmış müqavilə ilə də təsbit olundu [22]. Xatırladaq ki, müqavilə bağlanılan vaxt təbii qazın min kub metri dünya bazarında 100 dollardan baha idi və mütəxəssislər isə ümumilikdə mavi yanacağın qiymətinin 70-120 dollar arasında enib-qalxacağını proqnoz edirdilər. Təbii qazın satışı ilə bağlı müqavilə imzalandıqdan sonra onun nəqli üçün tranzit taariflərinin müəyyənləşdirilməsi vacib məsələ kimi qarşıda dururdu. BTC neft kəməri layihəsində olduğu kimi Gürcüstan yenə də, fürsətdən maksimum yararlanmaq istəyirdi. Rəsmi Tbilisi təbii qazın hər min kub metri üçün tranzit

haqqı olaraq 5 dollar tələb edirdi ki, bu da həmin dövrün reallığından çox uzaq idi. Maraqlıdır ki, Gürcüstan hökuməti kəmərin çəkilişinə 1 dollar belə xərc çəkmədən həm uzun müddətə tranzit gəliri əldə edəcəkdə, həm də özünün təbii qaza olan ehtiyacının ödənilməsində Rusiya inhisarından qurtulmaqla bərabər, daha ucuz və siyasi konyukturadan kənar etibarlı mavi yanacaq mənbəyi əldə edirdi. Əlavə olaraq, Gürcüstanın geniş tranzit ölkəsinə çevrilməsi ona ərazi bütövlüyünün bərpası yolunda əlavə güc qazandırmış olardı. Bura BTC layihəsində olduğu kimi yeni iş yerlərinin açılması, investisiyaların təşviqi, biznes mühitinin yaxşılaşdırılması, enerji təhlükəsizliyinin daha etibarlı təmini və digər üstünlükləri də əlavə etmək olar. Gürcüstan hökuməti isə bütün bunları görməzlikdən gəlib, tranzit qiymətləri məsələsində israr edirdi. Gürcüstan hökuməti belə hesab edirdi ki, Azərbaycan Türkiyə ilə təbii qazın alqı-satqısı müqaviləsini bağladığından, gec-tez həmin tranzit qiyməti ödəməyə razı olacaqdır. Azərbaycan isə buna cavab olaraq daxili tələbatı ödəmək üçün Rusiyadan təbii qazın alqısını dayandıraraq, 2007-ci ilə qədər Şahdəniz yatağından hasil olunacaq ilkin qazın bunun üçün sərf olunacağını bildirməklə yanaşı, alternativ variant kimi İran marşrutunun da müzakirə oluna biləcəyini bildirdi. Gürcüstan isə belə senarini heç cür qəbul etmək istəmədi. Üstəlik, həmin ərəfədə Bakı-Tiflis-Qars dəmir yolu layihəsi də müzakirə olunurdu [19, s.27-28]. Rəsmi Tbilisinin özünü “dikbaş” aparması nələrin itirilməsinə gətirib çıxaracağı, gürcü hökumətini daha pragmatik davranmağa məcbur etdi. Azərbaycanın təklif etdiyi min kub metr təbii qazın nəqli üçün tarzıt haqqı olaraq 2,5 dollar və hər beş ildən bir inflyasiya nəzərə alınmaqla tarifə düzəlişlərin edilməsi kimi son təklif Gürcüstan tərəfindən məqbul hesab edildi. Bu şərtlər daxilində 29 sentyabr 2001-ci ildə Gürcüstan Prezidenti E. Şvardnadzenin Azərbaycana səfəri gedişində Bakıda Azərbaycan Respublikası ilə Gürcüstan Respublikası arasında “təbii qazın tranziti, nəqli və satışına dair” hökumətlərarası müqavilə imzalandı [20, s.274]. Görüş əsnasında Gürcüstan prezidenti E.Şvarnadze çıxışında tarixi keçmişə müraciət edərək Azərbaycan neftinin dünya bazarına çıxarılmasında ilk ixrac kəməri olan-Bakı-Batım ağ neft boru xəttinin 110 il əvvəl (1907-ci ildə) məhz Batım limanına çəkildiyini qeyd etməklə əlaqələrimizin tarixi köklərə əsaslandığını xüsusi vurğulamışdır [21, 188]. Yuxarıda qeyd etdiyimiz kimi Gürcüstan tək tranzit ölkə deyil, həm də özü mavi yanacağın alıcısı qismində çıxış edə bilirdi ki, bu da sözügedən müqavilədə öz əksini tapmışdı. Müqaviləyə görə Gürcüstan ildə 500 milyon kub metrədən çox olmayaraq və eyni zamanda qiyməti 50 dollardan çox olmamaq şərti ilə təbii qaz ala bilirdi [3]. Bu qiymət bazar göstəricilərindən xeyli aşağı idi.

27 fevral 2003-cü ildə Şahdəniz yatağının I mərhələsində hasilat işlərinə başlanılması haqqında səndlər imzalandı [17]. Beləliklə layihə çərçivəsində işlərin praktik mərhələyə keçməsi üçün hüquqi normativ baza yaradılmış oldu. 2004-cü ilin oktyabrında Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin tikintisinə başlandı [7, s.19].

İnşaat işləri. Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin təməli 16 oktyabr 2004-cü il tarixində Bakı-Tbilisi-Ceyhan neft kəmərinin Azərbaycan və Gürcüstan hissəsinin birləşdirildiyi gün qoyuldu [6]. Kəmərin tikintisində istifadə olunan polad borular Yaponiyanın bu sahə üzrə tanınmış “Sumitomo” şirkətindən alınmışdır. Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin tikintisi və istismarı üçün qurulan konsorsiumun iştirakçıları, Şahdəniz yatağının hasilatın pay bölgüsü əsasında işlənməsində iştirak edən şirkətlərdir. CQBK-nin obyektlərinin tikintisi və istismarı üzrə məsul texniki operatoru “BP”, biznes icrası üzrə məsul kommersiya operatoru isə “SOCAR Midstream Operation Limited” şirkəti seçilmişdir. [18].

Bakı-Tbilisi-Ərzurum qaz kəmərinin çəkilməsi üçün BTC ixrac neft kəmərinə paralel dəhliz seçilmişdir ki, bu da əlavə xərclərdən azad olmağa və paralel olaraq daha ucuz qiymətə kəmərin tikintisini həyata keçirməyə şərait yaratmış oldu. Demək olar ki, CQBK bir neçə yerdə qısa məsafədə istisna olmaqla, qalan bütün marşrut boyu əsas ixrac neft kəmərinə paralel olaraq inşa edilmişdir. Qeyd etdiyimiz bir neçə yerdə BTC kəmərinə paralel çəkilişdən yayınmalar, əsasən ekoloji məsələlər və tarixi mədəni irsin qorunması tədbirləri ilə bağlı olmuşdur ki, buna da misal

olaraq Qobustan mədəni-tarix abidəsi ərazisini, Korçay və eləcə də Şəmkir Dövlət Qoruqlarından yan keçmələrlər misal göstərilə bilər.

Boru kəmərinin Azərbaycan və Gürcüstan ərazisində diametri 42 düyümdür. Kəmərin Azərbaycanın 13 rayonunun ərazisindən (Qaradağ, Abşeron, Hacıqabul, Ağsu, Kürdəmir, Ucar, Ağdaş, Yevlax, Goranboy, Samux, Şəmkir, Tovuz, Ağsatfa) keçir. Gürcüstanın isə 7 bölgəsindən keçməklə Türkiyə sərhəddinə çatır. Kəmərin üzərində 1 kompressor stansiyası inşa edilmişdir ki, o da Səngəçal terminalında-təbii qazın emal olunub buraxılış məntəqəsində yerləşir. Bununla yanaşı, kəmərin boyu 3 Təmizləyici Tərtibatın Buraxılma Kamerası quraşdırılmışdır ki, bunun da 2-si Azərbaycan, 1-i Gürcüstan ərazisindədir. 2 Təmizləyici Tərtibatın Qəbulu Kamerası da Gürcüstan ərazisində qurulmuşdur. Kəmərin üzərində qaz sərfini ölçmək və tənzimləmək üçün 1-i Səngəçal terminalında, 1-i Azərbaycan-Gürcüstan sərhəddində, 1-i kəmərin Gürcüstana ayrılan qolunda, digər 1-i isə Gürcüstan-Türkiyə sərhəddində olmaqla ümumilikdə 4 stansiya tikilmişdir. Kəmərin texniki parametrləri içərisində 11 Bağlayıcı Armatür Stansiyası da qeyd edilməlidir ki, bunun da 5-i Azərbaycan, 6-sı isə Gürcüstan ərazisində tikilmişdir. [6].

Qeyd edək ki, inşaat işləri tərəf-müqabilərin nəzarəti altında ən yeni texnologiyadan istifadə etməklə, bu sahə üzrə peşakar olan podratçı şirkətlər tərəfindən həyata keçirilmişdir. Bundan öncəki kəmərlərin tikintisində olduğu kimi burada da, ilk öncə kəmərin keçəcəyi ərazinin təmizlənməsi və torpağın üst qatının götürülməsi ilə dəhlizin yaradılması işləri həyata keçirildi. Təmizləmə işlərindən öncə nadir və nəslə kəsilməkdə olan bitkilərin tikinti gedişində zədələnmə bilməsi ehtimalını nəzərə alıb onların qorunması və lazım olduğu təqdirdə köçürülməsi üçün dəhliz boyu torpaq sahəsi müayinə edilmişdir. Bütün xətt boyu kəmərin torpaqla örtülməsi olduğundan 2,2 metr dərinliyində xəndək qazılması işləri aparılmışdır. Bu çay keçidlərində, avtomobil və dəmir yolları ilə qovşaqlarda təhlükəsizlik nəzərə alınaraq daha dərin qazılmışdır. Xətt boyu həm fəhlələrin qalması, həm də boru və digər tikinti texnika və materiallarının saxlanması üçün müvəqqəti bazalar, qurğular yaradılmışdır. Borular yük maşınları vasitəsilə tikinti meydançasına gətirilərək xətt boyu qazılmış xəndəyin kənarına düzüləndən sonra onları birləşdirmək üçün qaynaq edilmişdir. Korreziyanın qarşısının alınmasını nəzərə alaraq, borular yüksək kefiyyətli materialla üzlənmişdir. Qaynaq olunmuş yerlərə xüsusi örtüklər çəkilmişdir. Qaynaq yerlərini və ümumilikdə boruları yoxlamaq üçün ona su vurularaq güclü təzyiq verilir. Hər hansı sızmanın olmadığına əmin olduqdan sonra xüsusi kranların köməklili ilə borular xəndəyə endirilir və qazıntı zamanı kənara yığılmış topaqla üstü örtülür. Kəmərin ən azı 1 metr dərinliyində torpağa basdırılır və bu zaman torpaq və digər örtük vasitələri sıxlaşdırılaraq həyata keçirilir ki, sı sızıntıları baş verməsin. Tikinti işləri yekunlaşdıqdan sonra ərazi əvvəlki vəziyyətə gətirilir.

CQBK Amerika Mühəndis-Mexaniklər Cəmiyyətinin (ASME) ümumi qəbul edilmiş “Qaz nəqli və paylanması üzrə boru kəməri sistemləri” üçün B31.8 standartının ən son versiyasına uyğun şəkildə layihələndirilmişdir. Amerika Neft İnstitutunun tətbiq olunan standartları daxil olmaqla digər beynəlxalq standartlardan istifadə olunmuşdur. [18].

Azərbaycan seysmik baxımdan fəal olan Qafqaz ərazisində yerləşdiyindən, layihə işlənilib hazırlanarkən bu təhlükə maksimum dərəcədə nəzərə alınmışdır. Kəmərin əsas hissəsi Azərbaycan ərazisində nisbətən az fəal seysmikliyi ilə seçilən Kür vadisi boyu ilə çəkilmişdir. Cənubi Qafqaz Boru Kəməri marşrutu boyu 20 iri çay və bir-neçə böyük kanalla kəşisir. Azərbaycanda ən böyük çay olan Kürə kəmərin iki dəfə kəşisir. Xüsusən iri çaylarla boru xəttinin kəşiməsi həm inşaat işlərini müəyyən qədər çətinləşdirir, həm də əlavə maliyyə xərcləri tələb etməklə yanaşı ekoloji duruma da daha ciddi yanaşma tələb edir. Nəzərə alsaq ki, Kür çayının çirklənmə səviyyəsi yüksəkdir, digər tərəfdən də kəmərlərin bu su hövzəsindən keçməsi ilə baş verə biləcək hansısa sızmalar nəticəsində bu göstərici daha da arta bilər. Bütün bunların baş verməməsi üçün tikintinin ən son nəliyyətlərindən və yüksək kefiyyətli materiallardan istifadə edilməklə inşaat işləri aparılmışdır. Tikinti zamanı kəmərin keçdiyi çayların mövsümü artan su səviyyəsi və onların gətirdiyi bərk suxur tərkibli çöküntülər nəzərə alınmışdır.

Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin layihəsi hazırlanarkən iqlim xüsusiyyətləri də hərtərəfli öyrənilmişdir. Qeyd etdiyimiz kimi Azərbaycan ərazisində kəmərin əsas hissəsi Kür vadisi boyunca çəkilmişdir. Azərbaycanda kəmərin keçdiyi ərazidə ən yüksək temperatur Xəzər dənizi sahili ərazilərdə qeydə alınmışdır. Burada iyun ayında orta illik temperatur $+25^{\circ}\text{C}$ -dən yuxarı olur. Qış aylarında isə temperatur təsadüf hallarda $+1^{\circ}\text{C}$ -dən aşağı düşür. Orta illik temperatur $+15^{\circ}\text{C}$, orta illik yağıntının miqdarı isə 200-400 mm təşkil edir. [8, s.22-23].

Bildiyimiz kimi Azərbaycan ərazisi qədim insan yaşayışı arealına aiddir və burada xeyli sayda arxeoloji abidələr aşkar edilmişdir. Bu baxımdan kəmərin tikintisi zamanı aşkar edilən maddi mədəniyyət nümunələrinə həssaslıqla yanaşılmış və onların qorunmasına çalışılmışdır. Kəmərxəminən 900 metr məsafədə Qobustan Mədəni Qoruğunun ərazisindən keçsə də, mühafizə olunan hissədən yan keçməklə heç bir qayaüstü tarixi abidəyə zərər yetirmir. Ümumiyyətlə layihə elə hazırlanmışdır ki, mümkün qədər arxeoloji abidələr olan ərzidən keçməsin. Bununla belə tikintinin gedində aşkarlanacaq arxeoloji abidələrin hifs edilməsi məqsədilə Mədəni İrsin İdarə Olunması Planı işlənilib hazırlanmış və inşaat işlərinə başlanmazdan əvvəl ərazinin bu baxımdan arxeoloq və digər mütəxəssislər tərəfindən müşahidəsi aparılmışdır. Kəmərin tikintisi zamanı Azərbaycan hökumətinin həssas yanaşdığı məsələlərdən biri də, mümkün qədər yerli işçi kadrlardan istifadə olunması idi. Bu əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılmasına xidmət etməklə yanaşı, xərclənən maliyyənin bir hissənin də Azərbaycanda qalmasını təmin etmiş olardı. Düzdür, tikinti başa çatdıqdan sonra işçilərin əsas hissəsi ixtisar edilsə də, müəyyən qismi isə daimi işlə təmin olunmuşdur.

BTƏ və BTC kəmərlərinin birgə inşaat dəhlizi 44 metr enində müəyyənləşdirilmişdir. Kəmərlər eyni dəhlizlə deyil, ayrılıqda çəkilmiş olsaydı, daha 20 metr enində əlavə torpaq sahəsi lazım gələcəkdir. BTC layihəsində olduğu kimi bu kəmərin tikintisində də biomüxtəlifliyin qorunub saxlanması və onun idarə olunmasının təkmilləşdirilməsi məqsədilə Ətraf Mühitə İnvestisiyalar Proqramı həyata keçirilmişdir. Bundan əlavə tikinti işlərinin əhaliyə təsirini nəzərə alıb, Sosial İnvestisiya Proqramı da işlənilib həyata keçirilmişdir. Bu proqram iki növdə tətbiq olunmuşdur. 1. Sabit İnkişaf proqramı-bu daha uzun zaman və miqyas etibarını ilə böyük ölçülüdür. Bu proqram əhalinin özündə boru kəməri ilə bağlı işlərin bilavasitə təsirini hiss etmiş bölməyə şamil edilmişdir. 2. Yerli Əhali Üçün Proqramlar-birinci proqramla müqayisədə daha qısa məsafəli və miqyas etibarını ilə də kiçik ölçülü olmuşdur. Bu proqram çərçivəsində tikintinin birbaşa təsirinə məruz qalmış əhalinin bilavasitə məsələlərinin həllinə yönəldilmişdir. [8, s.23-24].

Azərbaycan ərazisində kəmərxəminən 83 yaşayış məskəni qeydə alınmışdır ki, burada da 257,223 nəfərin yaşadığı göstərilir. Qeydə alınmış bu əhalinin 96%-i daimi sakinlərdir. Kəmərin inşası zamanı bu əhalinin böyük əksəriyyəti ilə görüşülmüş, mümkün qədər tikintinin onların təsərrüfatına zərər verməməsinə çalışılmışdır. Dəhliz boyu yaşayan əhalinin təsərrüfatında əkinçilik və maldarlıq mühüm yer tutduğundan landsaftın əvvəlki vəziyyətinə gətirilməsinə xüsusi əhəmiyyət verilmiş, birbaşa kəmərxəminən keçdiyi dəhliz isə kompensasiya ödənilməklə istifadəyə cəlb olunmuşdur. Qeyd etdiyimiz kimi BTƏ qaz kəməri BTC əsas ixrac neft kəmərxinə paralel çəkildiyindən əlavə torpaq alınmasına böyük ehtiyac yaranmamışdır. 2006-cı ilin başlanğıcında layihənin Azərbaycan hissəsinin tikintisi əsasən başa çatdırılmışdır.

Türkiyə Cənubi Qafqaz Boru Kəməri ilə yanaşı, Yunanıstanla qaz kəmərxini birləşdirmək və bununla da həm Xəzər, həm də Orta Şərqi mavi yanacağına Avropaya daşınmasında tranzit ölkə olmaq imkanlarını reallaşdırmaq istəyirdi. Əslində bu Aİ-nin də, Cənub Qaz Dəhlizi layihəsi çərçivəsində İtaliyanın Edison S.p.A, Yunanıstanın DESPA və Türkiyənin BOTAŞ şirkətlərinin ortaq olaraq reallaşdırmaq istədiyini layihə kimi meydana gəlmişdir. Bu çərçivədə Türkiyə ilə Yunanıstan arasında müqavilə 2003-cü ilin fevralında imzalandı. Bunun ardınca isə BOTAŞ və DESPA şirkətləri arasında təbii qazın alqı-satqısı ilə bağlı saziş imzalanmış oldu. Nəhayət, 2005-ci il 5 iyulda Türkiyənin Baş naziri R.T.Ərdoğan və Yunanıstanın Baş naziri K.Karamanlının iştirakı ilə iki ölkənin qaz şəbəkəsini birləşdirəcək kəmərxin təməlqoyma mərasimi keçirildi. Ümumilikdə

296 km olan kəmərin 85 km-i Yunanıstan, 211 km-i isə Türkiyə ərazisinə düşür [5]. İllik 11 milyard kub metr nəqletmə gücünə malik kəmərlər 18 oktyabr 2007-ci ildə istismara verilmiş və Azərbaycan qazının Yunanıstana ixracı mümkün olmuşdur. Türkiyənin Yunanıstan ilə sərhəd keçid məntəqəsi olan Ədirnə vilayətinin İpsala qəsəbəsində keçirilən açılış mərasimində Türkiyənin Baş Naziri R.T.Ərdoğan, Azərbaycan prezidenti İ.Əliyev, Yunanıstan Baş Naziri K.Karamanlis, ABŞ-ın Energetika naziri S.Bodman və digər yüksək çinli dövlət məmurları iştirak etmişdir [21, s.196].

Türkiyənin Baş Naziri R.T.Ərdoğan BTC, BTƏ və Türkiyə-Yunanıstan qaz kəmərinin iqtisadi-siyasi əhəmiyyətini yüksək qiymətləndirərək sözügedən layihələrin Yaxın Orta Şərqi və Xəzər hövzəsinin karbohidrogen ehtiyatlarının ixracında Türkiyənin bir enerji mərkəzi halına gəlməsində mühüm rol oynayacağını qeyd etdi [5].

2005-ci ilin oktyabr ayında Yunanıstan ilə İtaliya arasında və 2007-ci ilin iyulunda isə Türkiyə, Yunanıstan və İtaliya arasında üçlü anlaşma imzılsa da, Yunanıstanla İtaliya arasındakı hissə inşaa edilməmişdir [9, s.24-25].

BTC əsas ixrac neft kəmərinin tikintisinə paralel BTƏ boru xəttinin inşası aparıldığından işlər istənilən sürətlə aparıla bilmirdi. 2006-cı il iyulun 13-də BTC-nin istismara verilməsindən sonra BTƏ qaz kəmərinin də tikintisi sürətlənmiş oldu [4]. Cənubi Qafqaz Boru Kəmərinin tikinti xərcləri ilkin olaraq 3,2 milyard dollar qiymətləndirilsə də [11, s.9], sonradan bu xərclər 4,1 milyarda çatmış oldu [7, s.19]. Ekspertlər bunu dünya bazarındakı qiymət artımı ilə izah edirdi. Gürcüstan sərhəddindən BTƏ qaz kəməri 225 kilometr məsafədə Türkiyənin içərilərinə doğru uzanır. 48 düyüm ölçüdə olan bu hissə Ərzurumun Horasan ərazisində Şərqi Anadolu Təbii Qaz Boru Kəməri ilə birləşir [24, s.7.5-2].

BTƏ qaz kəmərinin tikintisi ilə Xəzərin neft ehtiyatlarının ardından qaz resursları da Rusiyanın nəzarətindən kənar Qərbi bazarlarına daxil olma imkanı əldə etmiş oldu. Kəmərin işə düşməsi ilə Türkiyə təbii qaz alışı mənbələrinin çeşidlənməsinə nail oldu. Türkiyə Bakı-Tbilisi-Ərzurum kəməri ilə Şahdəniz Faza1-dən çıxarılan təbii qazın ildə 6,6 milyard kub metrini idxal edəcəkdir. CQBK-ə ilk istismar qazı 21 may 2006-cı ildə vurulmuşdur. Həmin vaxt müqaviləyə uyğun olaraq Şahdəniz yatağından təbii qazın hasilatı hələ baş vermədiyindən, mavi yanacaq SOCAR-dan alınaraq həyata keçirildi. Birinci kommersiya qazı isə həmin ilin dekabr ayının 15-də kəməre verilmiş oldu [8, s.21].

3 iyul 2007-ci ildə istismara verilən BTƏ qaz kəməri [1, s.229] ilə Türkiyə Rusiya və İrandan aldığı təbii qazla müqayisədə daha ucuz qiymətə mavi yanacaq sahibi olmaq imkanı əldə etmiş oldu. Belə ki, həmin vaxt Türkiyə min kub metr təbii qazı Rusiyadan 400 dollara, İrandan isə 585 dollara idxal edirdi. BTƏ kəməri ilə nəql edilən Azərbaycan qazı qaradaş ölkəyə min kubmetri 330 dollara satılırdı [14, s. 217].

Yuxarıda qeyd etmişdik ki, CQBK “BP” və “SOCAR Midstream Operations Limited” şirkətləri tərəfindən birgə idarə olunurdu. Birgə idarəetmə 2020-ci ilin mart ayına qədər davam etdi. 2020-ci il martın 20-dən isə “BP”-nin operatorluğunun “SOCAR Midstream Operations Limited” şirkətinə keçidi başladı və bu mərhələ 2021-ci ilin avqustun 1-də yekunlaşdı [23, 4]. Bu keçid prosesi 2013-cü ildə təsdiqlənmiş “Boru kəməri sahibləri sazişi”nə uyğun olaraq həyata keçirilmişdir. Adıçəkilən saziş isə Şahdəniz yatağının ikinci fazasının fəaliyyətə başlaması və buna uyğun olaraq CQBK-nin genişləndirilməsi layihəsinin tərkib hissəsi idi.

Nəticə

BTC-dən sonra CQBK layihəsi Azərbaycanın reallaşdırdığı növbəti böyük enerji layihəsi idi. CQBK-nin reallaşması özlüyündə Cənub Qaz Dəhlizi kimi daha böyük layihənin meydana gəlməsi üçün şərait yaratmış oldu. Azərbaycan neftinin həm də təbii qazının Türkiyə üzərindən ixracı gələcəkdə rəsmi Ankaranın enerji mərkəzinə çevirilməsi yolunda olduqca ciddi addımlar hesab oluna bilər

CQBK-nin istismara verilməsi ilə Türkmənistan və Qazaxıstan mavi yanacağına da Azərbaycan üzərindən Avropa bazarlarına daşınması mümkün görünməyə başladı. Bunun üçün isə Trans-Xəzər layihəsinin reallaşması lazımdır.

ƏDƏBİYYAT

1. Aras, O.N. Azərbaycanın Hazar ekonomisi və stratejisi / Aras O.N. –İstanbul: Derin Yayınlar, – 2001, –298 s
2. Azərbaycan qəzeti 14 mart 2001-ci il
3. Azərbaycan qəzeti, 14 iyul 2006-cı il
4. Azərbaycan qəzeti, 20 noyabr 2007-ci il
5. Azərbaycan qəzeti, 17 oktyabr 2014-cü il
6. BP Azərbaycanda Davamlı İnkişaf haqqında Hesabat 2005, 64 s.
https://www.bp.com/content/dam/bp/countrysites/az_az/azerbaijan/home/pdfs/sustainability-reports/sr-az-2005.pdf
7. BP Azərbaycanda Davamlı İnkişaf haqqında Hesabat. 2006, 69 s.
<https://www.bp.com/content/dam/bp/businesssites/en/global/corporate/pdfs/sustainability/archiv e/archived-country-reports/azerbaijan/bp-sr2006-azerbaijan-aze.pdf>
8. Doğan G. E. Karadeniz bölgesinde boru hatları jeopolitiği. Karadeniz Araştırmaları Merkezi XV/57, 2018, s.17-31. Elektron resurs:
https://www.academia.edu/40006277/KARADEN%C4%B0Z_B%C3%96LGES%C4%B0NDE_BORU_HATLARI_JEOPOL%C4%B0T%C4%B0C%C4%9E%C4%B0
9. EIA, “Caspian Sea”, Country Analysis Briefs,18 Mayıs 2006,. Elektron resurs: (3evrimizi)
<http://www.eia.doe.gov/cabs/Caspian/Full.html>, 28 Aralık 2006
10. EBSO Uluslararası İlişkiler Şefliği . Gürcüstan. 23 s. Elektron resurs:
<https://silo.tips/download/grcstan-a-genel-bilgiler-grcstan-lke-profl-grcistan-cumhuriyeti- ynetim-biimi-res S. 9>
11. Əsrin müqaviləsi 10 il. / –Bakı: ARDNŞ, –2004, –36 s
12. Gökçegöz, S. Orta Asya ile Hazar bölgesinde mevcut ve planlanan yeni boru hatlarının Türkiyenin enerji koridoru olmasına etkileri. s.157-193 Elektron resurs:
https://gsd.msu.edu.tr/Content/sayilar/dokuman/GSD_5/GSD_5_Art_6_062007.pdf s.181-182.
13. Hazardam Karadenize stratejik bakış / Editor Orhan Yeşilot. –İstanbul: Yeditepe Yayınevi, – 2014, –376 s
14. Həsənov Ə.M. Hazar-Karadeniz havzalarıyla Güney Kafkasiyanın jeoekonomik karakteristiği ve Azerbaycanın yeni petrol politikası / Ə.M. Həsənov. –İstanbul: Ötüken, –2016, –183 s
15. Xalq qəzeti 27 sentyabr 1999-cu il
16. Xalq qəzeti, 28 fevral 2003-cü il
17. Xalq qəzeti, 11 sentyabr 2016-cı il
18. Kərimov, N.Ə, Məhərrəmova A.F. Bakı-Tiflis-Qars dəmir ipək yolu və onun region üçün əhəmiyyəti // Beynəlxalq elmi konfransın materialı, Gəncə: GDU mətbəəsi, 15-16 oktyabr 2015, –s. 26-30
19. Məmmədov, S. Enerji daşıyıcılarının difersifikasiyası Azərbaycan milli maraqlarına uyğundur / Tarix və onun problemləri, –2019. №4, –s. 272-277.
20. Məsimov, A.X. BP-Azərbaycan Beynəlxalq Əməliyyat Şirkətinin yaranması və fəaliyyəti / A.X. Məsimov. –Bakı: Elm və Təhsil, –2018. –256 s.
21. Mülkiyyət qəzeti, 25 mart 2001-ci il
22. Şaban, İ. Cənub Qaz Dəhlizi Azərbaycanın XXI əsrdəki meqa layihəsi, 2007-2022 // Faktlar, sənədlər və rəqəmlər toplusu. –Bakı: TEAS PRESS, –2023, –244 s

23. Ulaştırma Ana planı Stratejisi Sonuç Raporu. T.C. Ulaştırma Bakanlığı İstanbul Teknik Üniversitesi. Ulaştırma ve Ulaşım Araçları UYG-AR Merkezi, Şubat 2005. Elektron resurs: https://www.bebka.org.tr/admin/datas/sayfas/files/Ulasrma_Ana_Plani_Stratejisi.pdf

İnternet resursları

24. Botas, (Zevrimizi) <<http://www.botas.gov.tr/projeler/tumprojeler/azerbaycan.asp>>, 28 Aralık 2006.

**SUMMARY
FROM THE HISTORY OF CONSTRUCTION OF THE BAKU-TBILISI-ERZURUM (SCP)
EXPORT GAS CORRIDOR**

Karimov N.A.

Keywords: *Azerbaijan, natural gas, gas pipeline, supply, consortium, contract*

In the article, the issues related to the creation of the Baku-Tbilisi-Erzurum pipeline project for the export of natural gas to be produced at the Shah Deniz Phase-1 stage, its technical and economic justification, and the determination of transport tariffs have been extensively investigated. Also, in the context of intergovernmental agreements, the agreements signed between Azerbaijan, Georgia and Turkey, the interests of the parties were explained in detail

**РЕЗЮМЕ
ИЗ ИСТОРИИ СТРОИТЕЛЬСТВА ЭКСПОРТНОГО ГАЗОВОГО КОРИДОРА БАКУ-
ТБИЛИСИ-ЭРЗУРУМ (ЮКТ)**

Керимов Н.А.

Ключевые слова: *Азербайджан, природный газ, газопровод, снабжение, консорциум, договор*

В статье рассмотрены вопросы, связанные с созданием проекта трубопровода Баку-Тбилиси-Эрзурум, его технико-экономическое обоснование, а также установление транспортных тарифов, которые будут реализованы для экспорта природного газа, добываемого в месторождении Шах-Дениз Фаза 1. Также были подробно разъяснены интересы сторон в контексте межправительственных соглашений и договоров подписанных между Азербайджаном, Грузией и Турцией.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.07.2024
	Son variant	17.09.2024

UOT 94

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_54

ŞAH TƏHMASİBİN TƏZKİRƏSİ XVI YÜZİL AZƏRBAYCAN TARİXİNİN ÖYRƏNİLMƏSİNİN ƏN ƏSAS MƏNBƏLƏRİNDƏN BİRİ KİMİ

MƏMMƏDOVA SAMİRƏ İSGƏNDƏR qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, tar.f.d., baş müəllim
Samire.mammadova@sdu.edu.az

Açar sözlər: təzkirə, ədəbiyyat, Səfəvi-Osmanlı münasibətləri, tarixçilik, tarixi qaynaqlar

Giriş

Tarixi, ədəbi, mədəni məlumatların bu günümüzdə qədər bütöv şəkildə gəlib çatmasında təzkirələrin mühüm tarixi əhmiyyəti var. Hazırda bioqrafiya adlandırdığımız əsərlər qədim və orta əsrlərdə təzkirələr şəklində meydana çıxmışdır. “Təzkirə – xatırlama, zikretmə, yadasalma mənasını verir. Hətta müqəddəs “Qurani Kərim”in əlli beş (55) adının olduğunu yazan islam alimi onun adlarından birini “Təzkirə” (xatırlama) Əl-Ənkəbut (Hörümçək) surəsi 45-ci ayə (... Allahı zikr etmək, yəni Allahın calalını və əzəmətini həmişə, hər yerdə yada salmaq...)” – deyə qeyd edir” [1, s.5]. Təzkirələrdə dövrün tarixi-ictimai, siyasi-iqtisadi yenilikləri ilə yanaşı, mədəni və ədəbi məlumatları da yer alır. Azərbaycan tarixçiliyi üçün belə maraqlı təzkirələrdən biri də “Şah Təhmasibin təzkirəsi”dir. Təzkirə bir elmi məxəz kimi Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsində mühüm əhəmiyyət kəsb edir.

Ölümündən sonra belə “Şahi-cənnətməkan” kimi anılan Azərbaycanın tarixində ilk ən böyük və əzəmətli dövlətin – Səfəvilərin qurucusu Şah İsmayıldan sonra taxta çıxan və uzun müddət hakimiyyətdə qalan I Şah Təhmasib maraqlı tarixi və ədəbi şəxsiyyətdir. Atası kimi uşaq yaşında taxta gətirilən və hakimiyyətinin ilk illərində qızılbaş tayfalarının əlində oyuncağa çevrilən gənc Təhmasib, yalnız yaşı 20-ni ötdükdən sonra taxta müstəqil nəzarət edə bilmiş, mürəkkəb tarixi və siyasi dövr keçirən dövləti daha yaxşı idarə edə bilmişdir. Onun müəllifi olduğu ehtimal olunan “Təzkireyi-Şah Təhmasib” əsəri Səfəvilər dövlətinin daxili və xarici siyasətini öytənmək baxımından çox dəyərli bir məxəzdir. Lakin digər təzkirələr kimi bu təzkirə də milli tarixçilər tərəfindən biganə qarşılanmış, çox az tədqiq olunmuşdur. “XVI əsrdən etibarən Azərbaycanlı təzkirəçilər tərəfindən müxtəlif təzkirələr qələmə alınsa da Azərbaycan təzkirəçilik tarixinin nəzəri baxımından sistemli şəkildə araşdırılmasına, təzkirəçilik tarixinin ortaya qoyulmasına təşəbbüs göstərilməmişdir. Azərbaycanlı təzkirəçilər tərəfindən qırxdan artıq təzkirənin qələmə alınmasına baxmayaraq, bunların çox az qismi tədqiqatə cəlb olunmuş və nəşr edilmişdir” [2, s. 352].

Əsas hissə

1524-1560-cı illərdə Səfəvilər dövlətində baş vermiş hadisələrin əks olunduğu əsər bizə iki variantda gəlib çatmışdır. Daha mükəmməl hesab edilən “Təzkireyi-Şah Təhmasib” birinci variant, “Mükalimeyi-Şah Təhmasib ba elçiyani-Rum” (Şah Təhmasibin Rum (türk) elçiləri ilə söhbəti) adlı ikinci variant tədqiqatçıların diqqətini cəlb etmişdir. Azərbaycanda ilk dəfə fars dilindən Əbülfəz Rəhimov tərəfindən tərcümə olunaraq, 1996-cı ildə kiril qrafikası ilə nəşr olunmuşdur. Təəssüf ki, təzkirənin müasir latın əlifbasında nəşri yoxdur. Ə.Rəhimov mümkün bütün əlyazmalardan istifadə edərək daha mükəmməl bir variantda əsərin tərcüməsinə və nəşrinə nail olmuşdur.

Təzkirənin 3 mühüm əlyazması dünyanın müxtəlif kitabxana və muzeylərində qorunur. Onlardan biri Londonda keçmiş Britaniya muzeyi, hal-hazırda isə Britaniya kitabxanasında, ikincisi Sankt-Peterburqda (Leninqradda) Saltıkov-Şedrin adına kitabxanada, üçüncüsü isə Tbilisi şəhərində

Şərqsünaslıq İnstitutunun kitabxanasında qorunur. Qeyd edək ki, əsər Azərbaycandan öncə müxtəlif Şərq ölkələrində və hətta gürcü dilinə tərcümə edilərək Gürcüstanda nəşr olunmuşdur.

1996-cı il nəşrinə qədər Azərbaycanda əsərlə bağlı sadəcə xırda məlumatlar yer almışdır. O.Əfəndiyevin, F.Şahinin, S.Xəlilovanın Səfəvilər dövlətinin tarixindən bəhs edən tədqiqatlarında digər təzkirələrlə yanaşı, bu mənbənin adı çəkilmiş və bir qədər məlumat verilmişdir. “XVI əsrdə xalqın mədəni-tarixi irsinin öyrənilməsi üçün “Təzkirə” adlanan əsərlər yazılırdı. I Şah İsmayılın oğlu Sam Mirzə “Töhfe-yi-Sami” (Samın töhfəsi), Şah İsmayılın nəvəsi İbrahim Mirzə “Fərhəngi İbrahimi” (İbrahimin lüğəti), I Şah Təhmasib “Təzkireyi-Şah Təhmasib” adlı əsərlərini yazmışdılar” [3, s. 193].

Şərqsünas alimlər arasında təzkirənin müəllifinin Şah Təhmasib olub-olmasıyla bağlı müəyyən elmi polemikalar da mövcuddur. Bir qrup alim təzkirənin müəllifi kimi Şah Təhmasibi qəbul etsələr də, digər bir qrup alimlər əsərin şahın Türkiyə elçiləri ilə (Osmanlı) olan söhbətinin protokolu kimi qəbul edir. Birinci mövqenin müdafiəçiləri daha çox azərbaycanlı alimlər (O.Əfəndiyev, Ş.Fərzəliyev və b.) olsalar da, ikinci mövqenin tərəfdarları xarici şərqsünaslardır (V.Jukovski, İ.P.Petruşovski, K.Tabatadze və b.). Ə.Rəhimov yazırdı: “Biz “Şah Təhmasibin təzkirəsi” və “Şah Təhmasibin Rum elçiləri ilə söhbəti” adlı hər iki variantı diqqətlə oxuyub, Azərbaycan dilinə tərcümə edərkən belə bir nəticəyə gəldik ki, hər iki nüsxənin müəllifi bilavasitə Şah Təhmasibdir. Çünki o, başqa tarixçilər kimi oturub müxtəlif mənbələrə, məxəzlərə əsaslanıb əsər yazmamışdır” [4, s. 4-5].

Təzkirənin 1-15-ci səhifələrində yer alan məlumatlar “Mükalimə”də yoxdur. Müəlliflərə görə “Şah Təhmasibin Rum elçiləri ilə söhbəti” Osmanlı hökmdarı Süleyman və ondan sonra hakimiyyətə gəlmiş oğlu Səlimin göndərdikləri elçilərlə apardıqları danışıqları özündə əks etdirir. Şübhəsiz ki, saray mirzələri tərəfindən yazıya alınan bu söhbətləri şahın özü oxumuş, redaktələr etmiş və oraya öz tərcüməyi-halını əlavə etdirmişdir. Bununla da “Söhbət”in 1-15-ci səhifələrini əlavələr etməklə “Şah Təhmasibin təzkirəsi” meydana çıxmışdır. Ümumiyyətlə, orta əsr saray tarixçiləri şahın gələn məktublara şəxsən baxdığını, onlara yazılan cavablara da özünün düzəlişlər etdiklərini qeyd edirlər. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, bu əlavəni etmək onun üçün heç də çətin olmazdı. Çünki həmin hissə bir növ onun özünün tərcüməyi-halıdır və onun çox gözəl yaddaşı olmuşdur. Budaq Münşi Qəzvini Şah Təhmasibin çox kəskin hafizəyə malik olması barədə xüsusi qeydlər aparmış, getdiyi hər yerin, ətrafında olan əyanların hamısını adlarını əzbər bildiyini yazmışdır.

“Söhbət”də olan “I fəsil. Üləmanın hekayəsi”nə qədər olan hissə “Şah Təhmasibin təzkirəsi”ndə yoxdur. “Şah Təhmasibin Rum elçiləri ilə söhbəti” fəsillər şəklində qurulmuşdur:

1. Birinci fəsil. Üləmanın hekayəti.
2. İkinci fəsil. Qazixanın hekayəti.
3. Üçüncü fəsil. Əlqasın hekayəti.
4. Dördüncü fəsil. İskəndər paşanın hekayəti.
5. Beşinci fəsil. Bayəzidin hekayəti.

“Şah Təhmasibin təzkirəsi” isə fəsillərə bölünməmiş, ya sərlövhsiz, ya da sadə sərlövhlərlə, məsələn, fəsil-Əlqasibin əhvalatı, hekayət, fəsil-Sultan Bayəzidin hekayəti kimi adlandırılmışdır.

Yeri gəlmişkən burda bir məqama diqqət çəkmək istərdik. Çox güman ki, hər iki əlyazmanın bəlli adı olmamışdır. Sonradan onun üzünü köçürənlər nüsxələrə qeyd etdiyimiz adları vermişdirlər. Bu qənaətə əlyazmaların və 1912-ci il Kəlküttə və 1885-ci ildə Məhəmmədhəsən xan Etimadüs-səltənənin Tehrandə çap etdirdiyi variantların hər birinin müxtəlif adlarla adlandırılmasına görə gəlmək olar.

Əsər Şah Təhmasibin yürütdüyü siyasət, xüsusilə, onun Osmanlı imperiyasına münasibəti, ordunun qurulması və s. məsələlər barədə faktlarla zəngindir. Burada Şahın ordunu necə qurması, müharibəyə getməsi, qalib gəlməsi, taktiki gedişlər etməsi əks olunmuşdur. Atası Şah İsmayıldan

fərqli olaraq Təhmasib açıq döyüşə getməkdən çəkinir, müharibədə qalib gəlmək üçün müxtəlif taktikalara əl atır. Məsələn, qoşun keçəcəyi yerlərdə ərzaq anbarlarına od vurur, su hövzələrini qurudur. Beləliklə də, rəqib qoşun irəlilədikcə və resurs tapmadıqca çətin vəziyyətə düşür və geri qayıtmağa məcbur olur. Şah özü isə buna belə münasibət bildirir: “Biz ərzaq anbarlarına od vurduq, su kəhrizlərini xarab etdik. Müharibə işi oyun kimi bir şeydir. Nə vasitə ilə olursa, olsun qarşı tərəfi udmaq lazımdır. Müharibədə düşmənə fürsət verməməli, onunla üz-büz vuruşmalı... Biz bütün azuqəni yandıraraq onlar ilə üz-üzə müharibəyə girişmədən bir müddət uzaq dolandıqda, onlar nə etməli idilər? Geriyə çəkilməkdən başqa çarələri olmazdı. Onlar lazım olan azuqəni haradan gətirə bilərdilər” [4, s. 46].

Tarixi mənbələrdən Sultan Süleymanın Şah Təhmasibə göndərdiyi məktubda onu qorxaqlıqda ittiham etsə də, hər şeyi bir kənara qoyub döyüşə başlamağı təkid etsə də şah açıq döyüşə getməkdən imtina etmiş, öz taktikasına davam etmişdir. Ona görə də hətta Sultanın ordusu Təbrizə daxil olsalar da, orda qala bilmirlər. Su hövzələrinin olmaması, ərzaq qıtlığı Osmanlıları geri çəkilməyə vadar etdi və onlar tezliklə Təbrizi tərk etdilər.

Nəticə

Təzkirə barədə araşdırdığımızdan belə qənaətə gəldik ki, Azərbaycan tarixçiliyinin mühüm məqamlarına toxunan bu təzkirə nədənsə tədqiqatçıların diqqətini çox cəlb etməmişdir. Azərbaycan təzkirələri mütləq sistemli şəkildə tədqiqata cəlb olunmalı, təkcə tərcümə olunmaqla kifayətlənməməlidir. Nəzərə alınmalıdır ki, “Təzkireyi-Şah Təhmasib”də təkcə tarixi-siyasi, iqtisadi, ictimai məsələlər öz əksini tapmamış, dövrün mühüm ədəbi-mədəni məsələlərindən də az da olsa danışılmışdı. Şahın özünün və müxtəlif məktublaşmalar apardığı Sultan Süleymanın şair təbiətli olmaları, əsərdə rast gəlinən müxtəlif şeir nümunələri bu dediklərimizə əyani sübutdur.

“Şah Təhmasibin təzkirəsi” quruluşu, əhatə etdiyi mövzu və problemləri ilə, toxunduğu müxtəlif səpkili mövzularla orijinal bir yaradıcılıq məhsuludur. O dövrdə kifayət qədər ziddiyyətli olan Səfəvi-Osmanlı münasibətlərinin öyrənilməsində bu təzkirənin rolu əvəzsizdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Binnətova A. Şərq təzkirəçilik tarixindən / A.Binnətova. –Bakı: Avropa, –2019, –165 s.
2. Musalı V. Azərbaycan təzkirəçilik tarixi / V.Musalı. –Bakı: Elm və təhsil, –2012, –377 s.
3. Süleymanov N. Azərbaycan Səfəvilər dövləti (1501-1736-cı illər) / N.Süleymanov. –Bakı: İqtisad Universiteti nəşriyyatı, –2018, –214 s.
4. Şah Təhmasibin təzkirəsi / Ffars dilindən tərcümə və müqəddimə Ə.H.Rəhimov. –Bakı: Azər nəşr, –1996, –128 s.

SUMMARY

SHAH TAHMASIB'S TAZKIRA AS ONE OF THE MAIN SOURCES OF STUDYING THE HISTORY OF AZERBAIJAN IN THE 16TH CENTURY

Mammadova S.I.

Key words: *tazkira, copy, literature, Safavid-Ottoman relations, historiography, historical sources*

The 16th century has attracted the attention of researchers as a period of very important events in the history of Azerbaijan. Shah Tahmasib, one of the longest-reigning rulers in our history, came to the throne after the his father's death and managed to regulate domestic and foreign policy during the most complicated period of the Safavid state. He is also the author of the book "Tazkireyi-Shah Tahmasib", which is valuable as the first historical source describing a number of important historical events of the 20s-60s of the 16th century. Tazkira, which has come down to our time in several copies, occupies an important place among the important historical sources of the Safavid rule of the 16th century. Several manuscripts of tazkirah were translated into different languages of the world and spread, and its translation into Azerbaijani language was possible only in the 60s of the last century. Shah Tahmasib's tazkirah is a very important historical source in terms of studying the domestic and foreign policy, cultural and literary relations of the Safavid state.

РЕЗЮМЕ
ТАЗКИРА ШАХА ТАХМАСИБА КАК ОДИН ИЗ ГЛАВНЫХ ИСТОЧНИКОВ ИЗУЧЕНИЯ
ИСТОРИИ АЗЕРБАЙДЖАНА В 16 ВЕКЕ
Мамедова С.И.

Ключевые слова: тазкира, копия, литература, Сефевидско-Османские отношения, историография, исторические источники

XVI век привлек внимание исследователей как период очень важных событий в истории Азербайджана. Шах Тахмасиб, один из самых долгоправящих правителей в нашей истории, взошел на престол после смерти своего отца и сумел регулировать внутреннюю и внешнюю политику в самый сложный период существования государства Сефевидов. Он также является автором книги «Тазкирейи-Шах Тахмасиб», которая ценна как первый исторический источник, описывающий ряд важных исторических событий 20-60-х годов 16 века. Тазкира, дошедшая до нашего времени в нескольких экземплярах, занимает важное место среди важных исторических источников правления Сефевидов XVI века. Несколько рукописей тазкиры были переведены на разные языки мира и получили распространение, а ее перевод на азербайджанский язык стал возможен только в 60-х годах прошлого века. Тазкира шаха Тахмасиба является очень важным историческим источником с точки зрения изучения внутренней и внешней политики, культурных и литературных связей государства Сефевидов.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	24.04.2024
	Son variant	04.07.2024

UOT 94; 355.

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_58

MÜSTƏQİLLİYİN İLK İLLƏRİNDƏ AZƏRBAYCAN RESPUBLİKASINDA ORDU QURUCULUĞU (1991-1992-ci illər)

MƏHƏRRƏMOVA AYTƏN FİRDOVSİ qızı [ORCID](#)

Azərbaycan Dillər Universiteti, Bakı, Azərbaycan, tar.f.d., baş müəllim
ayten.meherremova.84@mail.ru

Açar sözlər: Azərbaycan, ordu quruculuğu, Müdafiə Nazirliyi, tabor, hərbi hissə

Azərbaycan təxminən 100 il çar Rusiyasının, 70 il isə SSRİ-nin tərkibində olduğundan imperiya rəhbərləri bilərəkdən, planlı şəkildə bu xalqı mümkün qədər hərbi işindən kənar saxlamağa çalışmışdır. Tarixdən məlum olduğu kimi, çar hakimiyyəti dönməsində (konkret olaraq 1887-ci il qanunu ilə) müsəlman tatarlar hərbi xidmətə çağırılırdı və əvəzində isə onlardan hərbi vergi alınır. Sovet hakimiyyəti dönməsində bu ayrışdırıcı formal olsa da götürsələr də, mahiyyət etibarilə fərqli yanaşma yenə də qalırdı. Belə ki, Azərbaycan və Mərkəzi Asiyanın türk respublikalarından olan vətəndaşlar biri istisna olmaqla (onlar da Kommunist partiyasının üzvü olmalı, yaxud hansısa formada Moskva ilə daha yaxın bağlılığı olanlar) əsasən inşaat briqadalarında hərbi xidmət keçirdi. Həmin şəxslər real döyüş silahları, onların istifadə təlimlərinin öyrənilməsi hərbi hissələrdən uzaq tutulurdu ki, bu da imperiya siyasətinin tərkib hissəsi idi. Yuxarıda qeyd olunan mənfi hallar müstəqil Azərbaycanda ordu quruculuğu işlərinə başlanılarda xeyli çətinliklərlə üzləşməyimizə səbəb oldu. Azərbaycandan fərqli olaraq Ermənistan nizamli ordunun yaradılmasında bu kimi çətinliklər yox idi və bu prosesə onlar daha əvvəl başlamışdır.

70 il ərzində Moskvanın rəhbərliyi altında formalaşdırılmış “ilk olaraq Rusiyadan, sonra isə 15 müttəfiq respublikanın bir-birindən asılı” iqtisadi sisteminin çöküşü müstəqilliyin ilk vaxtlarında zəruri ərzaq məhsullarına olan tələbatın təmin edilməsi baxımından yaranan çətin bir şəraitdə, iqtisadi tənəzzülün insanlarda doğurduğu təşviş daxili sabitliyin qorunub saxlanmasında xeyli çətinliklər yaradırdı. Ermənistanın Azərbaycanın Dağlıq Qarabağ və ətraf ərazilərini işğal etmək üçün etdiyi hərbi təcavüz isə müharibə şəraiti yaratdığından ölkə ərazisində acınacaqlı bir vəziyyət yaratmışdır. Bütün bu çətinliklərin içərisində ordu quruculuğunu həyata keçirmək olduqca çətin bir proses idi.

1991-ci il sentyabrın 5-də Azərbaycan Müdafiə Nazirliyin yaradılması haqqında prezident fərmanı imzalandı [6]. Ordu quruculuğu prosesində qanunverici bazanın formalaşdırılması məsələləri digər məqaləmizdə təhlil edildiyindən burada həmin problemlərə yer ayırmağımıza

Yuxarıda göstərilən səbəblərdən Azərbaycanda ali rütbəli (general) hərbi kadrlar olduqca az idi və praktiki olaraq nazirliyin tabeliyində hərbi strukturların təşkili ilə bağlı ciddi kadr çatışmazlığı ilə qarşılaşmışdıq. Təşkilati işlərin həyata keçirilməsi məqsədi ilə yaradılan komitənin tərkibinə Azərbaycanda olan ali zabit heyəti arasında iki general-Valeh Bəşadlı və İbrahim Əhmədov da var idi. Yeri gəlmişkən qeyd edək ki, Prezidentin 5 sentyabr 1991-ci il fərmanı ilə həmçinin Valeh Bəşadlı Müdafiə naziri təyin olunurdu.

Azərbaycanda nizamli ordu yaradılması prosesini sürətlə aparmaq sadaladığımız problemlərdən dolayı mümkün deyildi. Yaranmış vəziyyətdən istifadə edən Ermənistan silahlı birləşmələri Dağlıq Qarabağda ərazilərimizin işğalını həyata keçirirdi. Belə bir şəraitdə, erməni təcavüzünün qarşısını almaq və sərhədyanı bölgədə əhalinin təhlükəsizliyini təmin etmək məqsədi ilə Müdafiə Nazirliyi 1991-ci il 19 noyabr tarixli fərmanı ilə sərhəd rayonlarımız-Qazax, Ağstafa,

Tovuz, Laçın, Şuşa, Ağdam, Kəlbəcər, Füzuli, Cəbrayıl, Qubadlı, Zəngilan, Tərtər, Goranboy, Xanlar (Göygöl), Şəmkir, Gədəbəy, Daşkəsən, Ucar, Bərdə, Xocalı və Gəncədə hər birində 500 nəfər olmaqla ərazi özünümüdafiə qüvvələrinin-batalyonlarının təşkil edilməsinə başlandı [2, s.1-3]. Burada bir məsələyə diqqət yetirmək lazımdır ki, özünümüdafiə qüvvələrinin yaradılması haqqında Müdafiə Nazirliyinin məlum fərmanından öncə hələ 30 avqust 1991-ci ildə Azərbaycan Ali Sovetinin məlum qərarı olmuşdur. Sərhədyanı rayonların hərbi xidmət keçmiş gəncləri qeyd olunan batalyonların əsasını təşkil etməklə, həm də həmin dövr üçün silahlı qüvvələrin şəxsi heyətinin əsas hissəsini təşkil etməli idi. Bununla belə, həmin şəxslərin hərbi xidmətə cəlb edilməsi müvəqqəti xarakterli olmalı idi. Növbəti çağırış illərində şəxsi heyət komplektləşdikcə onlar mərhələli şəkildə təxris olunmalı idi. Həmin batalyonlarda xidmət etmiş hərbiçilərin yüksək vətənpərvərlik göstərməsinə baxmayaraq, maddi-texniki bazanın zəifliyi və rəhbər şəxslərin düzgün idarəetmə işlərini həyata keçirə bilməməsi erməni işğalının qarşısının alınmasını çətinləşdirirdi. Artıq 1991-ci ilin sonuna kimi 22 özünümüdafiə batalyonu yaradılmışdır ki, burada 11 mindən artıq hərbiçi cəmlənmişdir. Zabit kadrlarına olan ehtiyacı qarşılamaq üçün orta məktəblərdə çalışan hərbi hazırlıq müəllimləri orduya cəlb olunurdu. Məsələyə bir qədər dərinlən yanaşdıqda aydın olur ki, əslində özünümüdafiə dəstələrinin yaradılması işinə bir qədər əvvəl başlanılmış, sadəcə olaraq 19 noyabr 1991-ci ildə bu proses rəsmiləşdirilmişdir. Özünümüdafiə batalyonları ona bəslənilən ümidləri doğrulda bilmədi. Bu batalyonlarda şəxsi heyət arasında nizam-intizam ürəkaçan səviyyədə deyildir. Məhdud maliyyə imkanları daxilində əldə olunan hərbi texnikaların da istifadəsi, onlara münasibət qənaətbəxş hesab olunmurdu. Özünümüdafiə batalyonlarının ikili tabeliyi mövcud idi. Belə ki, o həm Müdafiə Nazirliyinə, həm də hər bir batalyon təşkil olunduğu rayonun icra hakimiyyətinə tabe idi. Bu da hərbi əməliyyatlar zamanı mənfi cəhətdən özünü büruzə verirdi. Özünümüdafiə qüvvələri Azərbaycanın ərazi bütövlüyünün təmin olunması uğrunda danılmaz xidmət göstərmişdir və bunu qətiyyənlə unutmaq olmaz. Bununla belə, artıq ordunun komplektləşdirilməsi gedişində özünümüdafiə qüvvələrinin əvvəlki statusunda qalması günün tələblərinə cavab vermirdi. 1992-ci il 8 iyun tarixində Müdafiə Nazirliyi tərəfindən Özünümüdafiə Qüvvələrinin ləğv edilməsi və onun şəxsi heyətinin Müdafiə Nazirliyinin sərəncamına verilməsi haqqında əmr verildi [3, s.84].

Ordu quruculuğu həm zaman, həm də dövlətin kifayət qədər qayğısını tələb edən bir proses olduğundan, həmin münbit şəraiti yaratmadan yüksək nəticələrin əldə edilməsinə ümid etmək də doğru olmazdı. Həmin dövərdə isə Azərbaycan daxilində ictimai-siyasi vəziyyət olduqca gərgin idi. Dövlət nəinki bu sahəyə lazımı səviyyədə maliyyə vəsaiti ayıra bilmir, yaranmaqda olan yeni silahlı qüvvələrə inam hissini kütlə içərisində təbliğini belə, həyata keçirə bilmirdi. Müdafiə nazirinin tez-tez dəyişilməsi də həmin proseslərdən qaynaqlanan bir məsələ idi. Siyasi qarşıdurma şəraitində Müdafiə Nazirliyinin yeni formalaşan rəhbərliyi müxalifət qüvvələri tərəfindən kəskin tənqid olunur və istefa vermələri istənilirdi. Təbii ki, bu proseslər onsuz da ləng gedən ordu quruculuğu prosesinə mənfi təsir göstərirdi. Cəbhədə erməni təcavüzünün daha da artması və daxildə isə siyasi müxalifətin təzyiqləri fonunda 1991-ci il dekabrın 11-də V.Bərdəli istefaya göndərildi və onun yerinə Respublika Hərbi Komissarı işləyən Tacəddin Mehdiyev gətirildi [7].

Azərbaycanda həmin dövərdə general rütbəsində hərbi kadrlar olduqca az idi. Tacəddin Mehdiyev də Müdafiə naziri təyin olunana qədər polkovnik hərbi rütbəsini daşıyırdı. Müdafiə naziri təyin olunması ilə yanaşı, ona general-mayor ali hərbi rütbəsi də verilmirdi. Xatırladaq ki, bu müstəqil Azərbaycan Respublikasında verilən ilk ali hərbi rütbə (general rütbəsi) idi. Amma, bununla da təzyiqlər səngimədi. Ordu siyasətə qarışmadığı kimi, siyasi məqsədlər üçün də ordudan istifadə edilməməli idi. Ordunun bir nömrəli vəzifəsi ölkə ərazisinin təhlükəsizliyini, xarici təhlükələrdən qorunmasını həyata keçirmək idi. Bunun əksinə olaraq Azərbaycandakı siyasi qüvvələr ordu üzərində nəzarətlərini bərqərar etmək və bundan təzyiq vasitəsi kimi istifadə etməyə çalışırdılar. Məhz belə yanaşmanın nəticəsi idi ki, 1992-cı ilin martın ortalarına qədər 5 Müdafiə naziri

dəyişdirilmiş oldu. Belə yanaşma ordu quruculuğunu ləngitməklə yanaşı, xalqın da orduya olan inamını azaldırdı ki, bu da müharibə aparılan ölkədə ən arzuolunmaz hal hesab edilir.

Müdafiə Nazirliyinin həll etməli olduğu məsələlərdən biri də Siahlı Qüvvələrin quruluşu və strukturunun müəyyən edilməsi idi. Bir neçə layihə müzakirə olunsada, sonda rəhbərlik “birləşmə sistemi”ni Azərbaycan ordusu üçün ən münasib hesab etdi. Qeyd edək ki, inkişaf etmiş dövlətlərin hərbi sistemlərində də “birləşmə sistemi” mövcud olmuşdur. Müdafiə Nazirliyinin əmrinə əsasən Azərbaycan Silahlı Qüvvələrinin ilk vahidi olacaq Əlahiddə desant-hücum birləşməsinin formalaşdırılmasının başa çatdırılması 1991-ci il 25 dekabr tarixinə qədər başa çatdırılması nəzərdə tutulurdu.

Bütün çətinliklərə baxmayaraq, Müdafiə naziri tərəfindən 1991-ci il dekabrın 23-də əlahiddə tank taboru və motoatıcı alayının, 1992-ci ilin yanvar ayının 3-də isə əlahiddə mühafizə və xidmət bölüyünün yaradılması haqqında əmr imzalandı [18, s.63]. Bu əmrlərin ardınca 1992-ci il fevralın 20-də Müdafiə naziri cəbhədə ən çox ehtiyac duyulan sahələrdən biri olan hava hücumu ilə əlaqədar əlahiddə vertolyot bölməsinin yaradılması haqqında əmr imzaladı. T.Mehdiyevin nazirliyi dövründə qeyd edildiyi kimi bir neçə hərbi bölmənin yaradılması haqqında əmr imzalanırsa da, bununla belə ordu quruculuğu prosesində müsbət istiqamətdə ciddi dəyişikliklər olmadı. Respublikada gərgin ictimai-siyasi vəziyyətlə yanaşı, cəbhədən gələn üzücü xəbərlər də ordu quruculuğunu xeyli ləngidir və rəhbər kadrların sabit şəkildə fəaliyyətinə ciddi əngəl törədirdi. Məhz belə gərgin şəraitin və siyasi müxalifətin təzyiqləri ilə 1992-ci il fevralın 17-də 2 ay öncə Müdafiə naziri təyin edilmiş T.Mehdiyev istefaya göndərildi. 1992-ci il 22 fevral tarixində Silahlı Qüvvələrin Qərargah rəisi təyin edilən Ş. Musayev müvəqqəti olaraq Müdafiə naziri səlahiyyətlərini icra etməyə başladı. Xatırladaq ki, Ş. Musayevə Prezidentin sərəncamı ilə 1992-ci il yanvarın 30-da general-mayor ali hərbi rütbəsi verilmişdir [4]. Ş. Musayevin qısa icra müddətinin ardından Prezidentin 24 fevral tarixli əmri ilə əvvəllər Daxili İşlər Orqanlarında çalışmış T. Əliyev Müdafiə naziri təyin olsa da, o da sələfləri kimi bu postda çox qala bilmədi. 1992-ci il fevralın 26-da erməni silahlı birləşmələri 366 motoatıcı alayın köməkliyi ilə Xocalıda soyqırım cinayəti törətdi. Bu hadisə Azərbaycanda olan siyasi vəziyyəti daha da gərginləşdirdi. Martın 6-da Prezident A.Mütəllibov istefa verməyə məcbur oldu. Bu Müdafiə nazirinin də istefasını qaçılmaz etdi. Yeni Müdafiə naziri R. Qaziyev təyin olundu. Ölkə ərazisində müharibə getdiyi bir şəraitdə, hərbi mükəlləfiyyəti və hərbi təhsili olmayan bir şəxsin dövlətin əsas strukturlarından birinə və həmin dövr üçün istisnasız olaraq birincisinə rəhbər təyin edilməsi heç bir məntiqə sığmırdı. Ölkə rəhbərliyi isə bu strateji səhvini iqtisadiyyatı və dövlət strukturlarını hərbişəhdirmədən müdafiə istiqamətində səfərbərliyin mülki şəxs tərəfindən həyata keçirilməsinin məqsədəuyğunluğu ilə izah edirdi [1, s.38].

Beləliklə ordu quruculuğu prosesində birinci mərhələ başa çatmış oldu.

Nəticə

Müstəqilliyin ilk illərini-1991-ci ildən 1992-cü ilin fevral ayına qədər davam edən ordu quruculuğunun birinci mərhələsi çox çətin bir şəraitdə həyata keçirilmişdir. Çətinliyi doğuran obyektiv və subyektiv səbəblər mövcud idi. Obyektiv səbəblər sırasında Azərbaycanın uzun müddət imperiya tərkibində olması, imperiya idarəedənləri tərəfindən bilərəkdən hərbi işinin daim kölgədə saxlanması, iqtisadi tənəzzül səbəbi ilə lazımi maliyyə resurslarının olmaması, kadr potensialının çatışmazlığı, Ermənistanın Azərbaycan ərazisinə hərbi təcavüzü və digər bu qəbildən olan məsələlər yer alırdı. Subyektiv amillər sırasında isə həmin dönmədə xüsusi ilə A.Mütəllibovun hakimiyyəti illərində ordu quruculuğu ilə bağlı lazım olan qətiyyətin göstərilməməsi, idarəetmə işinin yarıtmaz olması, maddi və mənəvi resursların səfərbər edilə bilinməməsi, yeni qurulmaqda olan ordunun siyasi qruplaşmalar arasında güclənən mübarizəyə cəlb edilməsinə göstərmək olar.

Tədqiqat nəticəsində aydın olur ki, əslində ordu quruculuğu dövlət quruculuğunun tərkib hissəsi olmaqla hələ müstəqilliyin elan edilməsindən əvvəl onun yaradılması prosesinə cəhd edilsə də yuxarıda qeyd olunan səbəblər üzündən bu proses ləng getmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. “Azərbaycan Respublikasının müdafiə naziri haqında”. Azərbaycan Respublikası Prezidentinin fərmanı // Azərbaycan Respublikası Ali Sovetinin məlumatı, N-6, 31 mart 1992-ci il. Elektron resurs: <https://files.preslib.az/projects/aggression/az/c4.pdf>
2. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Arxivi f.2, siy.1, sax.vah.3 v.1-3
3. Azərbaycan Respublikası Müdafiə Nazirliyinin Arxivi f.2. siy.1. sax. vah. 3. qov.№4
4. Военные вести Азербайджана. "Каспиец", 08.02.1992
5. Qasımov T. Q. Azərbaycan milli hərbi təhsil sisteminin yaradılması və inkişafı tarixi (1991-2000-ci illər): / tarix elmləri namizədi alimlik dərəcəsi almaq üçün təqdim olunmuş dissertasiya/ – Bakı, 2004, –162 s
6. Həyat qəzeti, 6 sentyabr 1991-ci il
7. Həyat qəzeti 12 dekabr 1991-ci il
8. Süleymanov, M. S. Azərbaycan ordusunun tarixi / M.S. Süleymanov. –Bakı: Maarif. c.5, – 2019. –784 s

SUMMARY

ESTABLISHMENT OF THE ARMY IN THE REPUBLIC OF AZERBAIJAN IN THE FIRST YEARS OF INDEPENDENCE (1991-1992)

Maharramova A.F.

Key words: Azerbaijan, army building, Defense Ministry, battalion, military unit

The article illustrates the establishment process of the army which encompass the period from the independence of Azerbaijan to the end of February 1992 was studied. In the short time specified, the problems encountered in the process of establishing an army were analyzed. In addition to the fact that the establishment process of the army was not actually carried out due to the lack of staff, the fact that it was part of the union state called the USSR for a long time, the military aggression of Armenia to Azerbaijan created serious obstacles in the way of realizing this important segment of state building in the new era.

РЕЗЮМЕ

СОЗДАНИЕ АРМИИ В АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ РЕСПУБЛИКЕ В ПЕРВЫЕ ГОДЫ НЕЗАВИСИМОСТИ (1991-1992 годы)

Магэррамова А.Ф.

Ключевые слова: Азербайджан, строительство армии, Министерство обороны, батальон, воинская часть.

В статье изучен процесс строительства армии, охватывающий период с момента независимости Азербайджана до конца февраля 1992 года. Проанализированы проблемы, возникшие в процессе строительства армии в указанные короткие сроки. Помимо того, что процесс строительства армии фактически не осуществлялся из-за нехватки кадров, того факта, что она долгое время входила в состав союзного государства под названием СССР, военная агрессия Армении против Азербайджана создала серьезные препятствия. на пути реализации этого важного сегмента государственного строительства в новую эпоху.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	01.05.2024
	Son variant	02.07.2024

MƏHƏMMƏD ƏMİN RƏSULZADƏNİN ƏSƏRLƏRİNDƏ MİLLİ RUH VƏ VƏTƏN SEVGİSİ

ƏSƏDOVA AYTƏN VAQİF qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim
asadova_ayten@bk.ru

Açar sözlər: vətən, türkcülük, ideologiya, millətçilik, əsər.

Azərbaycan xalqının böyük oğlu, dövlət xadimi Məhəmməd Əmin Rəsulzadə eyni zamanda görkəmli alim, tarixçi və ədəbiyyatşünas olmuşdur. Məhəmməd Əmin Rəsulzadə, 1884-cü ildə anadan olub, azərbaycanlı, ixtisasca jurnalist, “Müsavət” antisovet milli təşkilatının ideoloqu idi. Azərbaycanda sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra xaricə mühacirət edilmişdi.

Mühacirət illərində Rəsulzadə Azərbaycanda sovet rejimini devirməyə yönəlmiş fəal antisovet işə başlamış və ona rəhbərlik etmişdir. Azərbaycanın milli istiqlal hərəkatının təkcə türk ellərində deyil, bütün islam aləmində, ilk respublika üsul-idarəsi olan (demokratik respublika) AXC-nin təməlini qoymuşdur. Azərbaycan qəzalarına ana dilində qəzet və intibahnamələrin göndərilməsi məhz Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin adı ilə bağlıdır.

M.Ə.Rəsulzadə rus müstəmləkə üsul-idarəsinə qarşı Azərbaycan Milli İstiqlal hərəkatının əsasını qoymuş şəxsdir. Rəsulzadə görkəmli dövlət xadimi olmaqla yanaşı, həm də görkəmli ədəbiyyatşünas idi. O, çap etdirdiyi məqalələrində Azərbaycan ədəbiyyatını və dilini daim təbliğ edirdi. Vətən eşqi ilə daim yanan Rəsulzadə mühacirət dövründə də milli ruhu və türkcülük ideologiyasını yaşatmış, ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın müstəqilliyi üçün çalışmışdır.

Giriş

Araşdırdığımız mövzu Azərbaycanın azadlıq hərəkatının fədaisi, ömrünün sonuna qədər, hətta mühacirətdə belə ürəyi vətən eşqi ilə yanan M.Ə.Rəsulzadənin yaradıcılığından bəhs edir. Azərbaycan sevir, damarında əsl türk qanı axan məsləkdaşları ilə qurucusu olduğu Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin əsasnaməsində də hər zaman türkcülük, müasirlik və İslamı təbliğ etdi. Rəsulzadə Türk dünyasında hər hansı bir siyasi fiqur deyildi. O, türk dünyasının öndə olan fikir, ideoloq və siyasi xadimi idi. Azərbaycan Xalq Cumhuriyyətinin qurucularından olan Rəsulzadə 23 ay fəaliyyət göstərən şərqdə ilk demokratik cumhuriyyətin daxilində həm savadsızlıqla, həm Rusiya ilə, həm azgün ermənilərlə mübarizə aparmışdır. 1920-ci ildə 28 apreldə Rusiya tərəfindən işğal edilən AXC-nin bir çox qurucuları odlu silahlarla məhv edildi, digər qismi sürgün, digərləri isə öz doğma vətənindən gedərək mühacirət həyatı yaşadı. Mühacirət həyatı yaşayanlar içində M.Ə.Rəsulzadə də var idi. Vətənindən uzaqda, təzyiqlərə məruz qalan Rəsulzadə ömrünün sonuna qədər bir an olsun belə vətənini unutmadı. Əsərlərində, fəaliyyətində belə hər zaman türkcülüüyü təbliğ etdi. Onun vətən sevgisinin önünə heçnə çıxma bilmədi.

Araşdırma

Məhəmməd Əmin Hacı Molla Ələkbər oğlu 1884-cü il yanvarın 31-də Bakının Novxanı kəndində anadan olmuşdur. Rəsulzadə və tərəfdarları 1918-1920-ci illərdə milli istiqlalımızı bərpa etmiş, parlamentli, çox partiyalı demokratik respublika qurmuşdurlar. Demokratik, sivil dövlət quruluşu, o zaman bütün İslam şərfində yeganə dövlət quruluşu idi. M.Ə.Rəsulzadə bütün həyatı boyu, həm siyasi fəaliyyətində, həm də əsərlərində milli ruhu və türkcülüüyü təbliğ etmişdir. O, eyni zamanda Azərbaycan Xalq Cumhuriyyəti Parlamentində “Müsavət” və bitərəflər partiyasının sədri

jurnalist və publisist idi. Rəsulzadə hələ gənc yaşlarından demokratik, azad Azərbaycan ideologiyasını yaymağa və yaşatmağa başlamışdı. Hələ gənc ikən inqilabi hərəkata qoşulmuş “Müsəlman Gənclik Təşkilatı” azərbaycanlı inqilabçılıq dərnəyini yaratmış və ona başçılıq etmişdi (1902-1903). [1, s.301] 1904-cü ildə “Hümmət” qrupunun yaradılmasında iştirak etmişdir. Görkəmli ictimai-siyasi xadim, istedadlı alim, jurnalist və publisist olan M.Ə.Rəsulzadənin təkcə 1903-1909-cu illərdə 280-ə yaxın məqalə və yazısı nəşr edilmişdir. O, bu yazılarını oxuculara “Şərqi-Rus”, “Hümmət”, “Dəvət”, “İrşad”, “Təkamül”, “Tərəqqi” qəzetlərində, “Füyuzat”, “Volna” jurnallarında təqdim etmişdir. Bu yazıları ilə Rəsulzadə azadlıq və demokratik ideyaları təbliğ edirdi, Rəsulzadə hər zaman yazılarında, əsərlərində xalqa söz, mətbuat, azadlığının verilməsini, xalqın maariflənməsini irəli sürürdü. Eyni zamanda hər zaman vətənpərvərlik və türkcülük eşqi ilə yanan yazar Rusiyanın Azərbaycanda yeritdiyi milli qırğın siyasətini kəskin şəkildə pisləyirdi. Rusiyanın ayrı-seçkilik siyasətini tənqid edən Rəsulzadə türkləşmək, islamlaşmaq, müasirləşmək ideyalarını irəli sürürdü. M.Ə.Rəsulzadənin əsərlərində XX əsrin əvvəllərində olan Rusiyada inqilab (1905, 1907, 1917 fevral-oktyabr), AXC-nin fəaliyyəti, dövlət quruluşu haqqında geniş məlumatlar toplanır. Bu əsərlər həmin dövrün tarixi haqqında yazılı mənbədir. Hətta bu əsərlərin əksəriyyəti mühacirət dövründə yazıldığı üçün Azərbaycanda çox gec öyrənilmişdir. Daha böyük maneə isə Sovet hökuməti olmuşdur. 1903-1920-ci illərdə Azərbaycan dövrü mətbuatında onun 1200-dən artıq müxtəlif janrlı yazısı, həmçinin nitqi, çıxışı və s. dərc olunmuşdur. [2, s.7] M.Ə.Rəsulzadə yazıları, kitabları, siyasi əsərləri ilə yarım əsr Azərbaycan istiqlalı üçün mübarizə aparmışdı. Həm siyasi fəaliyyətinin ilk illərində, həm AXC dövründə 1918-1920-ci illərdə, eyni zamanda SSRİ-nin işğalından sonrakı dövrlərdə-mühacirət dövründə də davam etmişdi. Onun əsərlərini oxuduqca görürük ki, təhsil demokratiya qadın azadlığı, ən əsası isə türkcülük, Azərbaycan öndə durur. O, bildirirdi ki, milli ruh , milli təhsildən başlayır. Nəzərə almaq lazımdır ki, uzun illər əsas məktəblər rus, fars, dini təhsil isə ərəb dilində aparılmışdı. AXC qurulduqdan sonra təhsilin milliləşdirilməsi üçün işlər görülmüş, Türkiyədən türk dilində kitablar gətirilmiş, müəllimlər dəvət edilmişdir.

Rəsulzadə ana dilində yazılan əsərlərin əhəmiyyətini xüsusi vurğulayırdı. Nəinki öz əsərlərini, hətta milli ruhda yazılan bütün əsərləri önəmli sayırdı. O, Nizami Gəncəvinin irsinin öyrənilməsinə də vacib sayırdı.

1908-ci ilin axırlarında M.Ə.Rəsulzadə çar üsul-idarəsi tərəfindən həbs olunması təhlükəsi ilə əlaqədar Bakını tərk edir və İrana gedir. O, İranda şəhlik üsul-idarəsinə qarşı olan Məşrutə inqilabının əsas rəhbərləri ilə görüşür. Eyni zamanda Rəsulzadə Səttərxan və onun silahdaşları ilə görüşür. O, Cənubi Azərbaycan şəhərlərini və kəndlərini gəzir doğma xalqının acınacaqlı vəziyyətini müşahidə edir. (nəzərə alaq ki, Azərbaycan 1828-ci il Türkmənçay sülh müqaviləsinə əsasən İranla Rusiya arasında bölünmüşdür) Bu müşahidələr sonralar Rəsulzadənin ədəbi yaradıcılığına da təsirsiz ötüşmür. [7, s.6] Daha sonra İstanbula mühacirət edən Rəsulzadə Gənc Türklər təşkilatına rəhbət bəsləmiş, türk ocağı cəmiyyətində çalışmış, Türk Yurdu jurnalında məqalələr çap etdirilmişdi, hətta İran türklərinin taleyi ilə də bağlı yazılar çap etdirmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə Ankarada mühacirət dövründə Türk Ensiklopediyası, Türk Tarix Kurumu, Türk Dil Kurumu ilə də yaxından maraqlanmışdı. Rəsulzadə hər zaman Atatürkün və Türkiyə Cumhuriyyətinin sevgisi ilə qarşılanmışdı. Rəsulzadə Türk əsgərinin Azərbaycan üçün etdiyi fədakarlığı da hər zaman dilə gətirmiş və dəyərləndirmişdi (1918 ci il 15 sentyabr-Bakının erməni, rus bolşeviklərindən azad edilməsi). O,” bildirirdi ki, “Azərbaycanın hər yerində Sarmaşlıqlı bulunmuşdur ki, bu məzarlar qızlar, gəlinlər tərəfindən ziyarətə gaha çevrilib”. Bu məzarlar kardeş imdadına koşan TÜRK mezarlarıdır” .

M.Ə.Rəsulzadə Azərbaycanın bütövlüyünə qarşı olan əsassız iddialara da əsaslı cavablar verirdi. O, müxtəlif dövrlərdə mətbuatda Azərbaycan termini ilə bağlı yazılara cavab vermişdi. Azərbaycanın tarixi ilə bağlı məqalələrlə tarixi gerçəklikləri çatdırırdı. Araz çayının hər iki sahilinin azərbaycanlıların vətəni olmasını bildirmişdi. Azərbaycan terminini coğrafi adla yanaşı, etnik milli mənada qəbul etmişdi.

M.Ə.Rəsulzadə hələ Türkiyədə mühacirətdə olduğu zaman A.Kazımdadə, T.Nağioğlu tərəfindən yaradılan milli-azadlıq mübarizəsində yaxından iştirak etmişdi. Yazar 1915-ci ildə "Açıq söz" qəzetini nəşr etdirir. Məqsəd Azərbaycan dilinin saflığı və təbliği idi. 1914-1916-cı illərində silsilə məqalələrini nəşr etdirir və bu məqalələrdə istiqlal ideyalarını önə çəkirdi. 1920-ci il 28 aprel işğalından sonra M.Ə.Rəsulzadənin mühacirət dövrü (1922-ci il) başlayır. Lakin AXC süqutu, mühacirət dövrü onun Azərbaycan və türkçülük ideyalarını öldürmədi.

AXC-nin süqutundan sonra da İstanbulda Azərbaycan Milli mərkəzini yaratdı ("Müsavətin" xarici bürosu). 1926-cı ildə Rəsulzadənin iştirakı ilə Parisdə "Prometey təşkilatı" yaradıldı. 1932-cı ildən Rəsulzadənin Polşa mühacirətinin dövrü başladı. Lakin bu vətənpərvər insan öz ideyalarından əl çəkmədi. 1934-cü ildə Varşavada "Müsavətin" qurultay səlahiyyətli konfransını keçirməyə nail oldu. O, mühacirət dövründə hər zaman yazılarında bildirirdi ki, "şəxslər müvəqqəti, ideologiya isə əbədidir".

"Əsrimizin Səyavuşu" (Asrımızın Siyavuşu) M.Ə.Rəsulzadənin Azərbaycanda milli hərəkatın tarixinə həsr etdiyi əsərdir. Məhəmməd Əmin bu əsəri 1920-ci ildə Azərbaycanda Sovet hakimiyyəti qurulduqdan sonra Lahıca yazmışdı. Əsər ilk dəfə 1923-cü ildə İstanbulda orijinal dili-Türk dilində çap edilib. Daha sonra 1928-ci ildə İstanbulda, 1989-cu ildə yenidən Ankarada, nəhayət Azərbaycan tarixinin bir hissəsini özündə cəmləşdirən əsər 1990-cı ildə Bakıda türk dilindən tərcümə edilərək çap edilib. 1923-cü ildə Rəsulzadənin "Azərbaycan Respublikasının keçmişi, təşəkkülü və indiki vəziyyəti" kitabı və istiqlal məfkurəsi çap edilmişdir [7].

Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin azad Azərbaycan və türkçülük eşqi demək olar ki, bütün mühacirət dövrü davam edir. 1993-cü ildə Berlində "Azərbaycan Respublikası haqqında bəzi qeydlər" kitabında çap edilir. Hətta Azərbaycan problemləri Berlində, Varşavada polyak dilində də nəşr etdirilmişdir. Dünyanın hər nöqtəsindən vətənin istiqlalını arzulayan və bir gün bunun olacağına inanan Rəsulzadə 1951-ci ildə Nyu-Yorkda ingilis dilində nəşr edilən "Ukrayna toplusu"nun 3-cü nömrəsinin 7-ci cildində "Azərbaycan Respublikası" məqaləsi çap edilmişdir. 1952-ci ildən Ankarada çap edilən "Azərbaycan" jurnalında vətənimizin, xalqımızın tarixi ədəbiyyatı haqqında sonsuz sayda məqalələr nəşr etdirirdi.

M.Ə.Rəsulzadə ömrünün sonuna qədər Azərbaycanın müstəqilliyinin bərpa olması uğrunda çalışmışdı. "Əsrimizin Siyavuşu", "İstiqlal məfkurəsi və Azərbaycan ədəbiyyatı", "Azərbaycan kultür gələnləri", "Azərbaycan şairi Nizami", "Milli təcahüd", "Stalinə ixtilal xatirələri", "İran türkləri", "Kafkasya türkləri" adlı əsərləri müxtəlif vaxtlarda Ankarada, İstanbulda, Berlində çap edilmişdir. M.Ə.Rəsulzadə istiqlal mücadiləsi ilə yanaşı, dil mövzusunda da mücadilə aparmış və Azərbaycan türkçəsini öz əsərlərində yaşatmışdı. Ziya Göyalp öz xatirələrində yazırdı: "Böyük insan, böyük şəxsiyyət olan M.Ə.Rəsulzadə sağlam fikirləri, məntiqi zəkası ilə hamıdan seçilirdi. İdealına, mübarizəsinə o qədər bağlı, o qədər inanırdı ki, həyatında yalnız bir qayənin qulu oldu- "Vətən və İstiqlal". O Vətən uğrunda sona kimi yandı, canından belə keçdi. [3, s.10]

M.Ə.Rəsulzadə mühazirələrini hər zaman belə başlayırdı: "Əfəndilər! Benden əvvəl arkadaşlarımız sizə türklüyün uzaq tarixindən bahs edib, ben size içində bulunduğumuz tarixdən söhbət edəcəyim. Bu da bir türk tarixidir, türk tarixinin parçasıdır." [4, s.11] Hər zaman iclasların sonunu protokolları isə dahi insan bu sözlərlə tamamlayırdı: **Yaşasın Azərbaycan! Yaşasın türk xalqı!**

M.Ə.Rəsulzadə yazılarında doğma Azərbaycanı təbliğ etdiyi kimi, Azərbaycanın tanınmış yazıçı və şairləri haqqında da mühacirətdə yazılar yazmış və dərc etdirmişdi. "Şirvanlı Xəqani", "Azərbaycan şairi Nizami", "Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı", "Mirzə Fətəli Axundzadə" və s. adlı məqalələr Ankarada, Münhendə, Parisdə müxtəlif vaxtlarda nəşr edilmişdir.

Vətən eşqi ilə ilhamlanan və iti qələmi olan Rəsulzadənin əsərlərində bütövlükdə Azərbaycanın tarixi, memarlığı, ədəbiyyatı, mədəniyyəti, adət-ənənəsi haqqında məlumat alırıq. 1953-cü ildə Ankarada nəşr edilən Azərbaycan jurnalında "Azərbaycan memarlıq abidələri" adı altında məqaləsi dərc edilmişdir. [5, s. 219]

M.Ə.Rəsulzadə özü də XX- əsrdə türk millətinin əsrlər boyu yaratdığı milli-ideoloji xəttə yeni bir axar verməklə ortada olan boşluğu doldurmaq istəmişdir. [8, s.15] Rəsulzadənin Türkiyədə yaşadığı dövrdə (1950-1955-ci illərdə) Süleyman Təkinəyə yazdığı məktublar onun mühacirət dövrünün öyrənilməsi üçün çox önəmlidir. [9, s.2]

Azərbaycan tarixinin saxtalaşdırılmış (sovet dövründə) böyük bir hissəsinin həqiqətlərini özündə yaşadan Rəsulzadənin əsərləri tariximiz üçün əvəz edilməz mənbədir. Çünki Rəsulzadə bütün məqalələrdə, əsərlərdə tarixi əks etdirirdi. O, Qars qırğınlarına, İrəvan, Zəngəzur hadisələrinə, 31 Mart Bakı qırğınlarına hər zaman toxunmuşdur. Türkün ən böyük düşməni olan ermənilərin iç üzünü, özgə torpaqlarında “yalançı dövlət” xülyalarını işıqlandırmışdır. O, məqalələrin birində deyirdi: “Yalan və mübaliğəli xəbərlərlə (ermənilər) Avropa əfkarı-ümumiyyəsinə bulandırıyorlar və bulanıq sularla “Kars balığı” tutmaq istiyorlar. Türkün qanı töküldükdə isə bir vızıltı belə eşidilmiyor”. [6, s.348]

Rəsulzadə məqaləsində Azərbaycan tarixini özündə yaşadan Bakı abidələri, Naxçıvan abidələri, Qarabağlar türbəsi haqqında məlumat verərək memarlıq abidələri və Azərbaycan ustaları, tikilmə texnikası haqqında məlumat verir. Ankarada çap etdirilən bu məqalələr geniş oxucu kütləsinə çatdırılaraq Azərbaycanın qədim mədəniyyət ocağı olduğu bildirilirdi. O, arxeoloji qazıntılar zamanı aşkar edilən Daş və Tunc dövrünə aid mədəniyyət izləri, Şəmkir, Bakı, Gilançay, Dərbənd və s. ərazilər haqqında məlumat verirdi. Mətbuatda daima yazılar dərc etdirən Rəsulzadə hər zaman bildirirdi ki, “Hər ölkənin mədəniyyətinin inkişafı onun ədəbiyyatının inkişafı ilə bağlı olduğu kimi, hər millətin siyasi vəziyyəti də onun mətbuat azadlığı ilə bağlıdır”. Bu səbəbdən də Rəsulzadə Azərbaycan mətbuat tarixinin ən görkəmli nümayəndələrindən biri sayılır. Rəsulzadə hər zaman “Gənc türklər” təşkilatına rəğbət bəsləmişdir, “Türk ocağı” cəmiyyətində çalışmış, 1911-ci ildən nəşr olunan “Türk yurdu” jurnalında çoxlu məqalələri çap edilmişdir.

Mühacirətdə olduğu dövrdə Rəsulzadə hər zaman AXC-nin yaranmasını xüsusi bir gün kimi qeyd etmişdir. 1953-cü il mayın 28-də AXC-nin yaranmasını 35-ci il dönümündə “Amerikanın səsi” radiosu ilə Azərbaycan xalqına müraciət etmişdir. Vətəninə sonsuz sevgisini bu misralarla bildirmişdir:

*Sən bizimsən, bizimsən durduqca bədəndə can,
Yaşa, yaşa, çox yaşa, ey şanlı Azərbaycan!*

M.K.Atatürk Məhəmməd Əmin Rəsulzadəni türk dünyasının təkrar olunmaz şəxsiyyəti adlandırırdı. O, deyirdi: “Məhəmməd Əmin bəy mən dünyaya səndən üç sənə ərkən gəldim, ancaq türkün istiqlal bayrağını sən məndən öncə qaldırdın və bu bayraq enməz dedin, mən sənə əlindən alıb türkün üzərində dalğalandırdım. Enməz dedin bu bayraq” enməyəcəkdir!

M.Ə.Rəsulzadə hər zaman öz yazılarında Mustafa Kamal Atatürkə hörmət və ehtiramını bildirirdi. Müəyyən bir tarixi şəraitin yarandığı bir vaxtda Rəsulzadə Türkiyədən çıxıb getsədə Atatürkə səmimiyyət və hörmətini itirmədi. Çünki tarixi şərait SSSR-i ilə münasibətlərdə bu lazım idi. Hər iki böyük şəxsiyyəti türk sevgisi birləşdirirdi. Bunun nəticəsi idi ki, Rəsulzadə və digər mühacirlər təkrar ikinci vətənləri Türkiyəyə döndülər. Rəsulzadə sonralar Türkiyəyə qayıtdıqdan sonra Atatürk haqqında məqalə yazır. Rəsulzadə Atatürkü” qurtulan Şərqi simvolu “adlandırırdı.

Azərbaycanın dahi lideri,bütün ömrünü vətəninə həsr edən , müasir Azərbaycanın qurucusu Heydər Əliyev Cümhuriyyət qurucularını, M.Ə. Rəsulzadəni müstəqillik tarixinin əsas simalarından olduğunu bildirirdi. Heydər Əliyev müasir Azərbaycanı məhz Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin varisi adlandırmışdır.

Nəticə

Qəlbi vətən eşqi ilə yanan, vətən sevgisi ilə yazan Rəsulzadə 1955-ci il 6 martda Türkiyədə (Ankarada) gözlərini əbədi olaraq yumdu. Ölümündən sonra da əsərlərində Azərbaycan ideyaları yaşadı. Onun ölümü ilə bağlı K.Yaycı “Batan Günəş” adlı şer yazdı. M.Ə. Rəsulzadənin Azərbaycan eşqi ilə yazılan əsərləri, məqalələri onu hər zaman Azərbaycan xalqının qəlbində yaşadı.

2013-cü ilin 22 noyabr tarixində sərəncam imzalayan Azərbaycan Respublikasının prezidenti İlham Əliyev M.Ə.Rəsulzadənin 130 illik yubileyinin keçirilməsinə göstəriş verir. Bu sərəncama əsasən M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri araşdırılıb, öyrənilib yenidən çap edilmiş, ərəb əlifbasından çevrilmiş, cildlərlə nəşr edilmişdir.

30 dekabr 2023-cü il tarixində ölkə başçısı İ.Əliyev M.Ə.Rəsulzadənin 2024-cü il yanvar ayında 140 illiyinin tamam olması ilə bağlı sərəncam imzaladı. Azərbaycan Respublikası Konstitusiyasının 109-cu maddəsinin 32-ci bəndi rəhbər tutularaq, görkəmli ictimai-siyasi xadim M.Ə.Rəsulzadənin 140-cı ildönümü ilə bağlı tədbirlər planı hazırlayıb həyata keçirilməsi nəzərdə tutuldu.

ƏDƏBİYYAT

1. Azərbaycan Xalq Cümhuriyyəti ensiklopediyası: [2 cildə] / Baş redaktor Y.Mahmudov. –Bakı: Lider, c.2, –2005, –469 s.
2. Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərləri (1903-1909) / 2-ci nəşr. –Bakı: Təhsil, c.1, –2014, 480 s.
3. M.Ə.Rəsulzadə. Mühacirət dövrü. Türkiyə (1922-1929) / N.Yaqublunun red. Bakı: OL, –2016, –600 s.
4. M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri: [5 cildə] (1917 – aprel 1918) / 2-ci nəşr. –Bakı: Təhsil. c.2, –2014 415 s.
5. Yaqublu, N.Q. M.Ə.Rəsulzadənin ensiklopediyası / N.Q. Yaqublu, Bakı: Kitab klubu, –2013, –506 s.
6. M.Ə.Rəsulzadənin əsərləri. [5 cildə] (1918-ci il aprel-1920) / 2-ci nəşr. –Bakı: Təhsil. –2014, –438 s.
7. Rəsulzadə, M.Ə. Əsrimizin Səyavuşu, Çağdaş Azərbaycan ədəbiyyatı, Çağdaş Azərbaycan tarixi / M.Ə. Rəsulzadə, –Bakı: Gənclik, –1991. –112 s.
8. Ələkbərov, F.Q. M.Ə.Rəsulzadənin dünyagörüşü / F.Q. Ələkbərov, –Bakı: Elm, –2007, –270 s.
9. Mühacirət irsimizdən: M.Ə.Rəsulzadənin otuz məktubu / –Bakı, –2018, –136s.

SUMMARY

NATIONAL SPIRIT AND PATRIOTISM IN THE WORKS OF MUHAMMAD AMIN RASULZADE

Asadova A.V.

Key words: *homeland, Turkism, ideology, nationalism, article.*

The devoted son of the Azerbaijani people, statesman Mohammed Amin Rasulzade was also a prominent scientist, statesman, historian and literary critic. Mohammad Amin Rasulzadeh, born in 1884, was an Azerbaijani, a journalist by profession, and an ideologue of the anti-Soviet national organization Musavat. Azerbaijan emigrated abroad after the establishment of the Soviet government.

During the years of emigration, Rasulzade began and led an active anti-Soviet movement in Azerbaijan aimed at overthrowing the Soviet regime. He laid the foundation stone of the national independence movement of Azerbaijan not only in the Turkic lands, but in the whole Islamic world, the People's Republic of Azerbaijan, the first republican system of government (democratic republic). The sending of newspapers and renaissances in the native language to the accidents in Azerbaijan is connected with the name of Mohammad Amin Rasulzade.

Rasulzade is the founder of the Azerbaijani National Independence Movement against Russian colonial rule. Apart from being a prominent statesman, Rasulzade was also a prominent literary critic. In his published articles, he constantly promoted Azerbaijani literature and language.

Always burning with love for the homeland, Rasulzade kept alive the ideology of Azerbaijanism and Turkism during the period of emigration, and worked for the independence of Azerbaijan until the end of his life.

РЕЗЮМЕ
НАЦИОНАЛЬНЫЙ ДУХ И ПАТРИОТИЗМ В ТВОРЧЕСТВЕ
МОХАММЕДА АМИНА РАСУЛЗАДЕ
Асадова А.В.

Ключевые слова: *Родина, тюркизм, идеология, национализм, статья.*

Преданный сын азербайджанского народа, государственный деятель Мохаммед Амин Расулзаде был также видным ученым, государственным деятелем, историком и литературным критиком. Мохаммед Амин Расулзаде, 1884 года рождения, азербайджанец, по профессии журналист, идеолог антисоветской национальной организации «Мусават», эмигрировал за границу после установления советской власти.

В годы эмиграции Расулзаде возглавил активное антисоветское движение в Азербайджане, направленное на свержение советской власти. Он заложил краеугольный камень движения национальной независимости Азербайджана не только на тюркских землях, но и во всем исламском мире. Он был создателем Азербайджанской Народной Республики, первой республиканской системы правления (Демократической Республики). С именем Мохаммеда Амина Расулзаде связана отправка газет и ренессанса на родном языке в Азербайджане.

Расулзаде является основателем Движения за национальную независимость Азербайджана против российского колониального правления. Помимо того, что Расулзаде был видным государственным деятелем, он также был выдающимся литературным критиком. В своих опубликованных статьях он постоянно пропагандировал азербайджанскую литературу и язык. Всегда горящий любовью к Родине, Расулзаде в период эмиграции сохранил идеологию национального духа и тюркизма, до конца своей жизни боролся за независимость Азербайджана.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	03.05.2024
	Son variant	20.06.2024

UOT 903

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_68

NAXÇIVAN DÖVRÜ YENİ AZƏRBAYCAN PARTİYASININ SİYASİ CƏHƏTDƏN FORMALAŞMA MƏRHƏLƏSİDİR

ŞÜKÜROVA GÜNAY BƏHRUZ qızı

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, doktorant
sukurovag@list.ru

Açar sözlər: Ümummillə lider Heydər Əliyev, sosial-siyasi proseslər, Yeni Azərbaycan Partiyası, Naxçıvan

Tarixən hər hansı ictimai-siyasi birlik meydana gələrkən onu doğuran tarixi şəraitlə yanaşı, ərsəyə gəldiyi əraziyə də xüsusi diqqət yetirilir. Həmin ərazidəki qüvvələr nisbətinin vəziyyəti, onlar arasındakı münasibətlər, yaradılacaq siyasi birliyin geosiyasi mövqeyi də bu zaman diqqət mərkəzində saxlanılır. Dünən, bu günün və gələcəyin siyasi təşkilatı olaraq tarix səhnəsinə çıxan Yeni Azərbaycan Partiyası da yaradılarkən bütün bu amillər əsas götürülmüşdür. Lakin onu da unutmamaq olmur ki, istənilən siyasi təşkilatın formalaşdığı ərazinin seçilməsi zərurət və təsadüf kateqoriyası ilə birbaşa bağlıdır. Təsadüf nəticəsində meydana gələn hər bir məhfumun arxasında daima tarixi zərurət durur. Başqa sözlə ifadə etsək Yeni Azərbaycan Partiyasının Naxçıvanda meydana çıxması həm təsadüfdən irəli gəlmişdir, həm də zərurətdən doğmuşdur.

Qlobal ideyalarını həyata keçirməklə müasir və siyasi cəhətdən müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmağı qarşısına ümdə bir məqsəd kimi qoymuş dünya şöhrətli siyasi xadimin - Heydər Əliyevin Azərbaycanın mərkəzi Bakıda deyil, Naxçıvanda əməli ictimai-siyasi fəaliyyətini davam etdirməsi qəbul olunmaz hal olmaqla təsadüfə söykənirdi. Ümummillə liderin müstəqil Azərbaycan dövlətinin yaradılması ilə bağlı hələ XX əsrin 70-ci illərində cızdığı layihəsini doğma yurdu Naxçıvanda həyat keçirməyə başlaması böyük bir tarixi hadisə sayılıb, Azərbaycana başucalığı gətirməkdə idi. Lakin əgər fəlsəfi dünyagörüşdə qərar tutmuş zərurət və təsadüf kateqoriyası baxımından problemə yanaşsaq onda hər bir təsadüfün zərurətdən doğduğunu da aydın şəkildə görə bilərik. Ulu öndər Heydər Əliyevin Naxçıvanda ictimai-siyasi, hərbi-diplomatik, milli ideoloji fəaliyyətini davam etdirməklə, müasir Azərbaycan dövlətinin dərin özüllü bünövrəsini qoyması həm də təsadüfdən doğan bir zərurət idi. Əgər biz görkəmli ictimai-siyasi xadimin Naxçıvana gəldiyi dövrə-1990-cı ilin iyul ayına nəzər salsaq görərik ki, həmin dövrdə Azərbaycanın tarixən ilk şəhər mədəniyyətinin, dövlətçilik ənənəsinin, qarşı düşməyə sinə gərmək örnəyinin formalaşdığı bu diyar ermənilər və onların havadarları tərəfindən hərbi-iqtisadi cəhətdən blokadaya alınmış bir vəziyyətdə idi. Bu azmış kimi, Moskvanın siyasi məqsədlərini reallaşdıracaq şəxs kimi Azərbaycanda hakimiyyətə gətirdiyi A.Mütəllibov da Heydər Əliyevi özünə və başçılıq etdiyi mövcud iqtidara ən böyük təhlükə mənbəyi kimi görürdü [3, s.7-8]. Bu səbəbdən də o, Heydər Əliyev fenomeninin məcburiyyət üzündən qərar tutduğu Naxçıvana açıq şəkildə etimadsızlıq, sayğısızlıq nümayiş etdirirdi. Nəticədə də Ermənistanla həmsərhəd ərazilərdə yerləşən Naxçıvan diyarı üzdənirəq qonşularımız tərəfindən aramsız atəşə tutulur, burada günahsız insanların - uşaq, qoca və qadınların nahaq qanları axıdılırdı. Onu da qeyd etməliyik ki, ermənilər Moskvanın havadarlığı əsas olmaqla ilk öncə Qarabağı, sonra isə Naxçıvanı ələ keçirməkdə israrlı olduqlarını buraya yönələn amansız hücumları ilə nümayiş etdirməkdə idilər. 1990-cı ilin iyul ayına qədər Naxçıvanın artıq bir neçə yaşayış məntəqəsinin ermənilər tərəfindən vaxtaşırı olaraq qrad, top atəşlərinə tutulması faktı buna bir sübutdur. Belə bir vəziyyətdə görkəmli diplomat, səriştəli dövlət

xadimi kimi dünya siyasətində yer alan Ulu öndərin Naxçıvana gəlişi qədim diyarın düşmən tapdağından xilasını naminə zərurətdən doğan bir hal idi.

Əgər biz Ümummilli liderin Naxçıvanda qərarlaşmasından sonra cərəyan edən ictimai-siyasi prosesləri izləsək görərik ki, bu böyük ictimai-siyasi xadimin regiona gəldiyi ilk aylardan etibarən erməni tərəfi və onun xarici havadarları ilə aparılan gərgin danışıqlar yumşalma müstəvisinə keçmiş, öz real bəhrəsini verməyə başlamışdır. Ermənistanla Naxçıvan arasındakı sərhəd xəttində atəşkəs bərqərar olmaqda idi. Artıq Naxçıvanın xarici və daxili qüvvələr tərəfindən iqtisadi blokadağa alınıb, çörək və digər zəruri ərzaq məhsulları ilə sınağa çəkilməsinə son qoyulmuşdu. İran İslam Respublikası, Türkiyə Cümhuriyyəti ilə Ulu öndərin apardığı uzun müddətli danışıqlar diyarın strateji ərzaq məhsulları, dərmanla, peraparatla, işıq enerjisi ilə təchizatını gücləndirmişdi [1, s.333]. Yuxarıda qeyd olunan dövlətlərlə Naxçıvan arasında ticari, iqtisadi, siyasi və mədəni əlaqələr qurulmuşdu. 1918-ci ildə Azərbaycan Xalq Cümhuriyyətinin qaldırdığı üçrəngli bayarağın [5, s.109] sovetlər məkanı üzrə siyasi müstəqilliyin əsas atributu kimi ilk dəfə rəsmən Naxçıvanda ucaldırılması da qlobal bir hadisə olub Ümummilli liderin təşkilatçılığı və böyük uzaqgörənliyi ilə həyata keçirilmişdir. Suveren Azərbaycanın digər dövlətçilik atributlarının bərpası işlərinə SSRİ-dən asılılığının ləğv edilməsi rəmzi kimi Naxçıvandan başlanılması da heç kimin dana bilməyəcəyi bir reallıq və tarixi gerçəklikdir. Azərbaycanın işıqlı gələcəyini təmin edəcək vahid bir ümum-siyasi təşkilatın –Yeni Azərbaycan Partiyasının Ulu öndərin təşkilatçılığı və gərgin əməyi nəticəsində Naxçıvanda qurulması da bu baxımdan təsadüfdən doğan bir zərurət idi.

Naxçıvan əhalisinin tarixən müxtəlif dövlətlərin, siyasi idarəçiliklərin yerləşdikləri ərazilərin qonşuluğunda məskunlaşmaqla daim öz torpaqlarının keşiyində ayıq-sayıq dayanması da bir reallıq olaraq tarixi ədəbiyyatda öz əksini tapmışdır. Tarixi ədəbiyyata nəzər saldıqda Naxçıvanın XX əsr boyu Azərbaycanda cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərin əsas mərkəzlərindən, qaynar nöqtələrindən biri kimi tanındığını da aydın şəkildə görə bilərik. 1918-1920-ci illərdə erməni daşnaq idarəçiliyinin Naxçıvanı işğal etmək siyasətinə qarşı yerli əhalinin bir araya gələrək Türk-Araz Respublikasını qurmaqla tutarlı cavab verməsi faktı da tarixdə öz əksini tapmışdır. Naxçıvan əhalisinin mübarizliyinin, dönməzliyinin nəticəsi olaraq diyarın 1921-ci ildə Sovet Rusiyası ilə Osmanlı İmperatorluğu arasında imzalanmış Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərinə istinadən Osmanlı tərəfindən yalnız Sovet Azərbaycanına güzəştə gedildiyi də tarixi faktlarla öz təsdiqini tapmaqdadır. Haşiyə olaraq qeyd edək Ulu öndər Naxçıvana gəldikdən sonra böyük uzaqgörənliklə diyarı düşər olduğu bələlərdən xilas etmək üçün Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərini onu ələ keçirmək istəyən Ermənistanla və bu işdə ona xeyir-dua vermiş Moskvaya da xatırlatmalı olmuşdu. O, Türkiyə prezidenti S.Dəmrəli də Moskva və Ermənistanla apardığı danışıqlara cəlb edərək, Moskva və Qars müqavilələrinin şərtlərinə əsaslanmaqla Naxçıvanın toxunulmazlığını təmin etmiş, bununla da onu erməni müdaxiləsindən xilas etməyi bacarmışdır [4, s.413-474].

Naxçıvanda yetmiş illik sovetlər dövründə cərəyan edən ictimai-siyasi proseslərə nəzər saldıqda diyarın Azərbaycanın ayrılmaz tərkib hissəsi olmaqla daima sovetlər birliyi idarəçiliyi ilə barışmaz mövqedə dayanmasını, Azərbaycanın, eləcə də Naxçıvanın Sovet İttifaqının tərkibinə könüllü deyil, zorla qatılmasına etiraz nümayiş etdirməsini qabarıq şəkildə görə bilərik. Ulu öndərin belə bir diyarda 1923-cü ilin may ayının 10-u tarixində dünyaya göz açması tarixi hadisəsinə qəsbkar Sovet Rusiyası tərəfindən tabe edilmiş Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin gerçəkləşəcəyi ilk regionun Naxçıvan olacağına bir işarət kimi, tanrının yazısı kimi də qiymət vermək olar. Həqiqətən də Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinə gedən yolu işıqlandıran əbədiyanar məşəl Ümummilli liderin əli ilə doğulduğu Naxçıvanda alovlanmaqla şölələrini Bakıya qədər yaya bilmiş, xalqı siyasi özgürlüyünə qovuşduraraq ən yüksək bir zirvədə - xalqın qəlbində qərar tutmuşdur.

Yeni Azərbaycan Partiyası dahi öndərin müdrikcəsinə söylədiyi kimi, bütün Azərbaycan xalqının tələb və istəyindən doğan bir siyasi təşkilat idi. Azərbaycanda ona qədər bir çox siyasi təşkilatlar, ictimai-siyasi birliklər meydana gəlsə də onlar ya xırda ambisiyalarını önə çəkdiklərinə, ya xalqı yarı yolda qoyub xəyanətkar mövqə nümayiş etdirdiklərinə, ya da bütün siyasi gücləri bir

araya gətirib müstəqillik ideyalarını gerçəkləşdirmək iqtidarında olmadıqlarına görə ümumxalq partiyasına çevrilə bilməmişdilər. Ümummilli liderin Naxçıvana gəlişinin bir bayram əhval-ruhiyyəsi yaratması amili yerli əhalinin vahid Azərbaycan dövlətçiliyinin bərpası uğurunda aparılan mübarizəsinin gedişində yumruq kimi birləşəcəyinin göstəricisi idi. Qısa zaman kəsiyində Ümummilli liderin yerli əhalinin təkidli tələb və istəyi ilə Naxçıvan Ali Sovetinə (sonralar Ali Məclisinə) sədr seçilməsi, Naxçıvanın daxili, eləcə də xarici siyasət funksiyalarını ümumişlək hala gətirməsi, onu düşmən tapdağına çevrilməkdən xilas etməsi nəinki Naxçıvan və Azərbaycanın, eləcə də Azərbaycan korbohidratlarından pay əldə etməyi qarşısına əsas məqsəd kimi qoymuş iri nüfuzlu dövlətlərin, dünya üzrə ən güclü, beynəlxalq səviyyəli konsernlərin, şirkətlərin maraq və təəccübünə səbəb olmuşdur. İstər daxili, istərsə də xarici güc mərkəzləri anlamışdılar ki, Azərbaycanda hamının səbrsizliklə gözlədiyi siyasi sabitliyi yaradacaq dahi şəxsiyyət məhz Heydər Əliyedir. Buna görə də xalqın ısrarla tələb etdiyi bu böyük şəxsiyyətin hakimiyyətə gəlişinə qarşı çıxmaq yox, ona bu işdə yardımçı olmağın vacibliyini də yaxşıca dərk etmişdilər. AXC-Müsavat tandeminin hakimiyyəti dövründə öz hərbi qüvvələrini Azərbaycandan çıxarmağa məcbur qaldıqdan sonra Şimalda “ləzgistan” qurmaq istəyən Sadvalçılar, Cənubda Talış Muğan seperatçı rejimi yaratmağa cəhd edən Əlikramçılar dəstəkləmək və qızıqdırmaqla ölkəmizi bir neçə yerə parçalamağı planlaşdıran Moskva da Heydər Əliyev fenomeni qarşısında geri çəkilməkdə idi. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin Heydər Əliyev fenomenin səyləri nəticəsində reallaşacağına şübhə etməyən Moskva gələcəkdə onunla bərabərhüquqlu münasibətlər qurmaq siyasi müstəvisinə keçməyə başlamışdı. Bütün bu ictimai-siyasi proseslər Azərbaycanın düşünən başlarının toplaşdığı paytaxt Bakıda diqqətlə izlənilməkdə idi. Bu düşünən başlar Azərbaycanın siyasi müstəqilliyinin gerçəkləşməsinin, ölkəni bürümüş xaos vəziyyətə son qoyulmasının Heydər Əliyev dühasının gücü ilə baş tutacağını 1988-ci ildən etibarən dərk etməyə başlasalar da, Ulu öndəri Bakıya gətirmək üçün real addımlar atmağa isə 1992-ci ilin mart ayından start vermişdilər. 1992-ci ilin oktyabr ayında isə çəkinmədən Ümummilli lideri Bakıya gətirib, onun əli ilə bütün Azərbaycan xalqını vahid bir bayraq altında birləşdirəcək YAP təşkilatını gerçəkləşdirmək istiqamətində mühüm, tale yüklü qərarlar qəbul etməkdə idilər [7, s.26]. Bu mühüm qərarların qəbul edilməsi nəticəsində YAP-ın təsis konfransını Bakıda keçirməyə edilən ümumxalq səyləri artıb çoxalmaqda idi. Lakin maraqlıdır ki, bu cəhdlərə qarşı AXC-Müsavat cütlüyünün qətiyyətlə mübarizə aparması YAP-ın tarixi təsis konfransının Naxçıvanda Naxçıvan Dram teatrının soyuq binasında keçirilməsinə gətirib çıxarmışdır. Mövcud iqtidar YAP-ın təsis konfransının Naxçıvanda da keçirilməsinin qarşısını almaq üçün bütün gücünü toplamış, hətta Ümummilli liderə qarşı sui-qəsd törətməyə belə cəhd göstərmişdir.

YAP-ın təsis konfransı Azərbaycanın əksər bölgələrindən olanları təmsil etməklə partiyanın adının elan olunması, Ümummilli lider tərəfindən hazırlanmış onun dəyişməz, prinsipal proqram və nizamnaməsinin Naxçıvanda qəbul edilməsi ilə də tarixə düşmüşdü. Məhz belə bir tarixi şəraitdə üzərinə son dərəcə məsuliyyətli, məsuliyyətli olduğu qədər də çətin bir missiyanı götürən, və Azərbaycan xalqının həyatında mühim bir hadisəyə çevirilən Yeni Azərbaycan Partiyası yarandı. Bununla da o, tarix səhnəsinə izləri heç bir vaxt silinməyəcək ilk mətin qədəmlərini Naxçıvanda basmış oldu. YAP-ın Ümummilli liderin göstərişi ilə xalq üçün irəli sürülən bəyanatında partiyanın ümdə və əsas məqsədinin Azərbaycanın dövlət müstəqilliyini möhkəmləndirməkdən, ərazi bütövlüyü, sivilizasiyalı demokratik hüquqi dövlətin yaradılması, möhkəm əmin-amanlıq və ictimai həmrəylik, sabit və sosial istiqamətli iqtisadiyyat yaratmaqdan, irqindən, milliyətindən, dinindən və dilindən, asılı olmayaraq, şəxsiyyətin hüquq və azadlıqlarının hərtərəfli inkişafı və etibarlı müdafiəsini təmin etmək məqsədi ilə geniş demokratik islahatların həyata keçirilməsi uğrunda mübarizə aparmaqdan ibarət olması açıq - aydın şəkildə göstərilirdi. Əgər biz YAP-ın elan etdiyi bəyanatın proqram məqsədinə diqqətlə nəzər salsaq onun müasir dünya demokratik dəyərlərinə tam şəkildə cavab verməklə dinindən, irqindən, dilindən, milli mənsubiyyətindən asılı olmayaraq yeni və müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmaqda maraqlı olan hər bir vətəndaşa müraciət ünvanladığını

aydın şəkildə görə bilirik. Bu isə siyasi partiyanın möhkəm özül üzərində ucaldılmış sivil və möhtəşəm sütunlara söykəndiyindən xəbər verməkdə idi.

Bu tarixi bəyanatda Yeni Azərbaycan Partiyasının partiyalararası sivil münasibətlərin əsasını təşkil edəcək konstruktiv müxalifət partiyası kimi işlərini aşağıdakı qaydada quracağı da göstərilmişdir: “ Bizim şüarımız: müxalifət naminə müxalifət ola bilməz. Bizim prinsipimiz - konstruktivlikdir. Müasir şəraitdə partiya öz iqtisadi strategiyasının əsasını respublikanın iqtisadi-siyasi vəziyyətini, millətin mentaliteti, onun tarixi-mədəni ənənələrini nəzərə almaqla, tənzimlənən bazar iqtisadiyyatına keçməkdə görür. Bu inkişaf etmiş dövlətlərin təcrübəsinə və mülkiyyətin müxtəlif formalarına əsaslanmaqla müstəqil iqtisadi proqramın hazırlanmasını tələb edir. Partiyanın fikrincə, müstəqil Azərbaycanın gələcəyi qanunun, humanizmin, pragmatizmin təntənəsindən asılıdır. Əsl demokratik islahatlar dövlət hakimiyyətinin üç güclü müstəqil bölgüsünə əsaslanmalıdır.

Bəyanatın konstruktiv müxalifətə çağırış kəsmi təfəkkür süzɡəcindən keçirdikdə biz YAP-ın digər partiyalara konstruktiv mübarizəyə keçmək barədə çağırış etməklə yanaşı, eyni zamanda onlara müstəqil Azərbaycanın gələcəyinin qanunçuluqdan, humanizmdən keçəcəyini tələq etdiyini də görə bilirik. Maraqlıdır ki, Yeni Azərbaycan partiyası nəinki orta və yeni çağda, hətta müasir dövrdə meydan gələn partiyalardan fərqli olaraq öz alternativ siyasi güc mərkəzlərinə Müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmaq haqqında planın əsas məsələlərini ideyalarının mənimsənilməsindən çəkinmədən cəsarətlə elan etməyi özünə borc bilir. Bununla da onları bu istiqamətdə dövlət quruculuğu işlərinə səsləmiş olur. O, iqtidarda qərar tutmuş AXC-Müsavat cütliyünün bu işiqlı ideya ətrafında birləşib Müstəqil Azərbaycan dövlətini quracağından belə qorxuya düşmədən öz planlarını elan etməsi ilə də böyük təəccüb doğurur. Buradan çıxış edərək deyə bilərik ki, bünövrəsi Naxçıvanda qoyulmuş Yeni Azərbaycan Partiyasının ilk bəyanatında onun hakimiyyətə gəlmək üçün yaradılmadığı bəyan edilir. Partiyanın ideya-siyasi baxımdan xırda ambisiyalara, cılız, mənasız hislərə söykənmədiyi, xalqı bir araya gətirməklə müstəqil Azərbaycan dövlətini qurmaq məqsədi ilə tarix səhnəsində yer aldığı qabarıq şəkildə göstərilir. Alternativ olan müxalif partiyalarla yanaşı, iqtidar partiyaları AXC-Müsavat tandeminə də müasir Azərbaycan dövlətini qurmağın yolları açıq aydın şəkildə bəyan edilir. Hamılıqla bu istiqamətdə iş görməyə belə Ümumrespublika səviyyəli çağırış edilir. Müstəqil Azərbaycan dövlətinin qurulmasının hamının bir araya gəlməsindən, fəal əməkdaşlığa başlanılmasından, fikir plüralizminə geniş yer verilməsindən, ümumi mənafe naminə razılığa gəlinməsindən keçdiyi də Partiyanın ilk bəyanatında qırmızı xətti təşkil etməkdədir.

Biz təsis konfransını Naxçıvanda keçirmiş əsrin partiyası YAP-ın şərəfli tarixi keçmişini izlədikdə onun yenidən qayıdışa, Azərbaycan xalqının istək və tələbi ilə Ümummilli liderin Bakıya gəlib ölkəni düşdüyü bələlardan xilas etdiyi milli qurtuluş gününə-1993-cü ilin 15 iyun tarixinə qədər diyarda fəaliyyət göstərdiyini görə bilirik. Bu baxımdan da Yeni Azərbaycan Partiyasının fəaliyyətini iki dövrə bölməyi zəruri hesab edirik. Siyasi təşkilatın birinci dövrü formalaşma mərhələsi olub, o, 1992-ci ilin 22 noyabr tarixindən öz başlanğıcını götürməklə 1993-cü ilin 15 iyun tarixinə qədər davam edir [6, s.75]. Bu dövrdə siyasi partiya Ümummilli liderin – Heydər Əliyevin başçılığı altında proqram və nizamnaməsini hazırlayaraq təsis konfransını Naxçıvanda keçirir. Bu zaman Azərbaycanın əksər bölgələrini təmsil edən 550 nəfər səlahiyyətli nümayəndə təsis konfransına toplaşaraq Yeni Azərbaycan Partiyasının yarandığını elan edir. Ümummilli lider Heydər Əliyev təsis konfransı iştirakçılarının yekdil səslerini qazanmaqla alternativsiz olaraq Yeni Azərbaycan Partiyasının sədri seçilir. Təsis konfransında dahi rəhbərin şəxsən işləyib hazırladığı sivil, konstruktiv xarakterli proqram sənədi geniş müzakirələrdən sonra birmənalı şəkildə qəbul edilir. Bundan sonra təsis konfransında partiyanın mövcudluğunu və genişlənməsini əldə rəhbər tutan, demokratik müddəaları ilə diqqəti cəlb edən nizamnaməsi də müzakirəyə qoyulur. Ümummilli liderin qızıl qələminin məhsulu olan bu tarixi sənəd də hamı tərəfindən yekdilliklə

qəbul edilir. Təsis konfransı partiyanın məqsəd və məramını Azərbaycan xalqına elan edən bəyannaməsini oxuyub qəbul etməklə öz işini uğurla başa vurur.

Bu əlamətdar tarixi hadisədən sonra ictimai-siyasi proseslərin sivil qaydada cərəyan etməyə başladığı bir diyarda- Naxçıvanda siyasi partiyanın quruculuq işlərinə başlanılır. Qısa bir zaman ərzində Azərbaycanın bütün bölgələrində yerli əhalinin tələb və istəyi ilə Yeni Azərbaycan Partiyasının şöbələri formalaşmağa başlayır.

Əlbəttə Azərbaycan xalqının Ümummilli liderin yaratdığı siyasi təşkilatda –Yeni Azərbaycan Partiyasında təmsil olunmaq istəyi İqtidar partiyası Müsavatın və İqtidar təşkilatı AXC-nin təzyiqləri, təqibləri ilə qarşılaşmalı olurdu. Biz bunu bu gün Azərbaycanın dövlət quruculuğu işlərində öz kadr potensialı ilə fəal iştirak edən Yeni Azərbaycan Partiyasının Şərur rayon şöbəsini hansı çətinliklər hesabına formalaşdığını izləyərkən aydın şəkildə görə bilərik. Bu haqda ətraflı məlumat tədqiqatçı Q.Əliyevin kitabında öz parlaq əksini tapmışdır. Müəllif Şərur rayon şöbəsinin yaradılması zamanı qarşıya çıxan çətinliklərə münasibət bildirərək yazır ki, bu zaman Şərur rayonunda Xalq Cəbhəsi təşkilatı özünün çoxlu tərəfdaşı ilə təmsil edilirdi. Onlar özlərinə rayon səviyyəsində alternativ olacaq bir siyasi güc mərkəzinin - Yeni Azərbaycan Partiyası Şərur rayon şöbəsinin formalaşmasına hər vasitə ilə maneə törədir, “rayonda YAP-a üzv olmaq istəyənlər yoxdur” istiqamətində şayələr yayır, bu siyasi təşkilata üzv olmaq istəyənlərə aşkarda və gizləndə hədə-qorxu gəlirdilər. Lakin zaman öz işini görürdü. Yeni Azərbaycan Partiyasının Şərur rayonuna göndərilmiş siyasi fəalları təqib və təzyiqlərdən çəkinmədən partiyaya üzv olmaq istəyənlərin və elektoradın sayını müəyyən edəcək siyahını cəsarətlə tərtib edirdilər. Onlar bir neçə gün ərzində siyasi cəhətdən öz fəallığı ilə seçilən bu rayonda Yeni Azərbaycan Partiyasını qəbul edib Ümummilli liderin ideyalarını bir mənalı şəkildə dəstəkləyən, onun ətrafında sıx şəkildə birləşməyi qarşısına məqsəd qoyan 30 min tərəfdaşın təmsil olunduğu bir siyahını uğurla tərtib etməyi bacarmışdılar. Hətta Yeni Azərbaycan Partiyasının funksionerlərinin söyləri, gərgin əməyi nəticəsində Şərur rayon şöbəsi özünün təsis konfransını 1992-ci ilin dekabr ayında keçirməyə belə hazırlaşmaqda idi. Ümummilli liderin şəxsən Şərur rayon təşkilatı üzvləri ilə görüşmək istəyi səbəbindən təsis konfransı yanvar ayının 23-də baş tutmuşdu. Rayon əhalisinin bütün yaş təbəqələrinin; uşaqların, gənclərin, orta yaşlıların, ahıl və qocaların, qadınların belə həvəslə iştirak etdiyi təsis konfransının keçirildiyi zal bütünlüklə doldurulmuşdu. Əlbəttə ki, konfransın işinə AXC üzvləri də pozucu qüvvələr kimi qatılmışdılar. Lakin bu pozucu qüvvələr rayon sakinlərinin milli, dini, siyasi mənsubiyyətindən asılı olmayaraq Ümummilli liderə necə məhəbbət və sədaqətlə yanaşdıqlarını gördükdə neqativ fəaliyyətlərini həyata keçirmək fikrindən daşınmış, konfrans başlamadan sakitcə zalı tərk edib getmişdilər. Konfransın təşkilat komitəsinin gördüyü işlər barədə hesabatı dinləndikdən və təşkilatı məsələlərə baxıldıqdan sonra bu unudulmaz toplantıda Ulu öndər öz tarixi nitqini söyləmişdi. Həmin tarixi nitqdə Yeni Azərbaycan partiyasının hansı zərurətdən meydana çıxması əsaslandırılmaqla, onun proqram və nizamnaməsi Ümummilli lider tərəfindən səbirlə, aramla hamıya aydın olacaq sadə bir dildə maddə-maddə təhlil edilmiş, mühüm məqamlara aydınlıq gətirilmişdi.

Ulu öndərin Şərur rayon üzrə təsis konfransında etdiyi tarixi çıxış zamanı yerli sakinlərin iqtidarı deyil, onu və yaratdığı Yeni Azərbaycan Partiyasını dəstəkləmələri Şərur camaatı timsalında Azərbaycan xalqının ona necə böyük ümid bəsləməsindən, ətrafında sıx birləşməyə hazır olmasından xəbər verən hal kimi qiymətləndirilməkdədir [2].

YAP-ın təsis konfranslarının tarixi-xronoloji ardıcılığına nəzər yetirdikdə ikinci belə bir möhtəşəm toplantının Naxçıvan Muxtar Respublikasının Babək rayonun mərkəzində keçirildiyini görə bilərik. Maraqlıdır ki, Ümummilli liderin talehyüklü missiyalar üzərində ciddi cəhdlə çalışmasına baxmayaraq Şərur təsis konfransında olduğu kimi Babək rayonunda da 1993-cü il fevral ayının 3-də keçirilən YAP-ın təsis konfransının işində də şəxsən iştiraka vaxt ayıra bilmişdi. Bu tarixi dəlil YAP-ın və Müasir Azərbaycan dövlətinin qurucusu Ulu öndərin bitib-tükənməz həyat eşiqinə malik olmasının, işıqlı ideyalarının gercəkləşdirilməsi uğrunda bütün Azərbaycan

xalqını birləşdirib son qələbəyə doğru aparacaq bir siyasi təşkilata necə böyük önəm verməsinin, həmçinin görəcəyi işləri əvvəlcədən planlı şəkildə qurmasının göstəricisi kimi dəyərləndirə bilərik. Babək rayonu üzrə YAP-ın təsis konfransında 5 min nəfərin üzv kimi təmsil olunması, cəmi 62 min nəfər əhalisi olan rayonda 15 min nəfərin isə elektorad olaraq qeydə alınması da siyasi partiyalar və təşkilatlar tarixində misli görünməmiş bir göstərici idi. Bu həm Babək rayonu əhalisinin Ümummilli liderə nə qədər ürəkdən bağlı olmasının, ona böyük ümidlər bəsləməsinin nəticəsi idi, həm də YAP fəallarının bir neçə ay ərzində Babək rayonu əhalisi içərisində apardıqları təbliğat, təşviqat xarakterli gərgin işlərin bariz bir nümunəsi idi. 250 nəfər nümayəndənin iştirak etdiyi bu konfransın gedişində digər maraq doğuran məsələ buraya dəvət olunan səlahiyyətli Ulu öndər Heydər Əliyevdən nəinki naxçıvanlıları, hətta bütün Azərbaycanı düşdüyü bu bələlərdən qurtarmağı xahiş etmələri idi. Əslində biz bunu Azərbaycan xalqının Babək camaatı adından Ümummilli liderə müraciəti kimi dəyərləndiririk.

Culfa rayonunda Babək rayonu üzrə təsis konfransından cəmi dörd gün sonra, 1993-cü ilin fevral ayının 7-də, Şahbuz rayonunda isə mart ayının 13-də YAP-ın təsis konfransının keçirilməsi faktları Azərbaycan xalqının həm böyük düha sahibi Heydər Əliyevə, həm də onun yaratdığı, ərsəyə gətirdiyi siyasi təşkilata nə qədər inamla yanaşmasından xəbər verirdi. Heydər Əliyevin Şahbuz rayon təşkilatının təsis konfransının gedişində iştirak etməyə də öz qiymətli və məsuliyyətli işlərindən vaxt ayra bilməsi qurduğu siyasi təşkilata nə qədər böyük önəm verməsini təcəssüm etdirməkdə idi. Heydər Əliyevə “xilaskar ata” deyə yanaşılan bu konfransda rayon üzrə 4 min nəfər üzvün, 5 min nəfər elektoradın təmsil olunması həm təəccüb doğurucu, həm də fərəh doğurucu bir hal idi. Ümummilli liderin həmin konfransda etdiyi dərin mənalı, geniş məzmunlu çıxışı zamanı qısa zaman kəsiyində Azərbaycanın 30 rayonunda YAP-ın təsis konfranslarının keçirilməsi haqqında verdiyi məlumat iştirakçılar arasında böyük ruh yüksəkliyinə səbəb olmuşdu.

ƏDƏBİYYAT

1. Бердяев, Н. Философия неравенства / Н.Бердяев, – М., –1990, –624 с.
2. İbrahimli, X. C. Politologiya / X.C.İbrahimli, –Bakı: Qanun, –2008, –225 s.
3. Nağıyev, Ə. Ümid körpüsündən Bakı-Ceyhana qədər. Yeni Azərbaycan partiyası və müstəqil Azərbaycan: Milli və hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası / –Bakı: Azərbaycan, I bölmə, – 2002, – 468 s.
4. Əliyev, Q. Müasir Azərbaycanın banisi, xilaskarı, qurucusu / Q.Əliyev, –Bakı: Şəms, –2006. – 520 s.
5. Həsənov, Ə. Yeni Azərbaycan partiyası. Yaranması, formalaşması və əsas fəaliyyət istiqamətləri / Ə.Həsənov, A.Mirzəzadə, –Bakı: Azərbaycan, –2002, –200 s.
6. İsmayılov, S. Yeni Azərbaycan Partiyasının Heydər Əliyev dühası ilə başlayan qalibiyyət yolu. Yeni Azərbaycan partiyası və müstəqil Azərbaycan: Milli və hüquqi dövlət quruculuğu strategiyası / S.İsmayılov, –Bakı: Azərbaycan, I bölmə. – 2002. - 468 s.
7. Rəhimzadə, A. Tarixin hökmü, zamanın səsi. Yeni Azərbaycan partiyası. 15 il yüksəliş yolunda / A.Rəhimzadə, –Bakı, I bölmə. –2007. – 699 s.

SUMMARY

FUNCTION OF THE NEW AZERBAIJAN PARTY IN NAKHCHIVAN AND ITS STAGE OF POLITICAL FORMATION

Shukurova G.B.

Key words: *National lieder Heyder Aliyev, social-political processes, New Azerbaijan Party, Nakhchivan*

The article covers the historical condition and environment during the establishment period of the New Azerbaijan Party. Its constituent conference in Nakhchivan is based on necessity and coincidence philosophical category. Special place in the article is devoted to the works of the founder and organizer of

YAP, Heydar Aliyev, in the direction of the establishment of the Azerbaijani statehood in Nakhchivan. The research was conducted with the necessary source and literature.

РЕЗЮМЕ
ДЕЯТЕЛЬНОСТЬ НОВОЙ АЗЕРБАЙДЖАНСКОЙ ПАРТИИ В НАХИЧЕВАНИ
И ЭТАП ЕЁ ПОЛИТИЧЕСКОГО СТАНОВЛЕНИЯ

Шукюрова Г.Б.

Ключевые слова: *Национальный лидер Гейдар Алиев, социально-политические процессы, партия "Ени Азербайджан", Нахчыван*

В статье освещается история партии «Ени Азербайджан». Его учредительная конференция в Нахчыване основана на необходимости и совпадении философского катаклизма. Особое место в статье отводится творчеству основателя и организатора партии Гейдара Алиева в направлении становления азербайджанской государственности в Нахчыване. Исследование было написано с необходимым источником и литературой.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	22.04.2024
	Son variant	05.06.2024

UOT 6303.01

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_75

REGIONLARDA ƏHALİNİN SOSIAL RİFAHININ YAXŞILAŞDIRILMASI SAHƏSİNDƏ DÖVLƏT SİYASƏTİ

¹BÜNYADOV ZAHİD VAHAB oğlu [ORCID](#)

²QASIMOVA NAILƏ ZAMAN qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1-baş müəllim, 2-müəllim
kulturoloq1@gmail.com

Açar sözlər: regional inkişaf, sosial müdafiə, islahat, strategiya, investisiya, yol xəritəsi, davamlı inkişaf

Məqsəd - Mövzuda əsas məqsəd Azərbaycan cəmiyyətində vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi və onların sosial müdafiəsinin təmin olunması istiqamətində aparılan dövlət proqramının sosioloji təhlilini tədqiq etməkdir. Eyni zamanda sosial-iqtisadi yönümdən araşdırmaq və bu araşdırmanı təhlilə çəkməkdə məqsəd mövzunun müasir dövrdə aktuallaşmasına, eləcə də ona xüsusi diqqətin yönəldilməsinə nail olmaqdan ibarətdir. Eyni zamanda əhalinin sosial rifahının tənzimlənməsi istiqamətində aparılan islahatların dairəsi və onun cəmiyyətdə rolu açıqlanmışdır.

Metodologiya - Məqalə üzərində çalışarkən öncə sosioloji, iqtisadi və milli mədəni prinsiplərə istinadlar edilmişdir. Mövzunun sosial-müqayisəli təhlili, metodoloji əsas, həmçinin siyasi analizi araşdırılmışdır. Xüsusən məqalədə Azərbaycanda regional inkişafın əsas xüsusiyyətləri, həyat tərzini və dövlət proqramı çərçivəsinə dair konseptual açıq fikirlər işıqlandırılmışdır. Mövzunun tədqiqində bu sahədə bir çox elmi araşdırmalar aparmış tədqiqatçıların əsərlərindən də istifadə edilmişdir.

Məlum olduğu kimi bu gün dünyada baş verən hadisələrin kökü əsasən iqtisadi meyarlara əsaslanır. Artıq müasir dünyanı perspektivli iqtisadiyyat və həmçinin sosial həyat bütövlüyü daha çox cəlb edir. Bu baxımdan müstəqil Azərbaycan 30 il ərzində öz siyasi gücü ilə yanaşı iqtisadi sistemini beynəlxalq əlaqələr müstəvisində genişləndirməyə nail oldu. Ölkəmiz beynəlxalq nüfuzlu təşkilatlarda yer aldı, sosial-iqtisadi infrastruktur quruculuğu genişləndirildi. Belə ki, iqtisadiyyatın sosial modernləşməsinin inkişafına dair geniş konsepsiya əldə etdi. Bu konsepsiya çərçivəsində bütün regionlarda sosial həyatın tənzimlənməsi, sosial infrastruktur, sosial müdafiə sistemləşdirilərək dövlətin əsas məqsədinə çevrildi. Siyasi və sosial-iqtisadi uğur, eləcə də milli və multikultural dəyərlər sistemi Azərbaycanı bütün dünyaya tanıtdı. Həmçinin Azərbaycanda iqtisadi artımın davamlı olması əsas məsələyə çevrildi. Azərbaycanda sosiallaşan iqtisadiyyat quruculuğu dövlətin əsas prioritet istiqamətidir.

Əsası ümummillə lider Heydər Əliyev tərəfindən qoyulan bu istiqamət və quruculuq, onun ideyalarını uğurla davam etdirən Prezident İlham Əliyevin əsas siyasi prinsiplərindən biridir. Ölkəmizdə insanların sosial rifahının yüksəldilməsi, eyni zamanda sosial-iqtisadi bazanın gücləndirilməsi, məhz Prezident İlham Əliyevin uğurlu siyasəti dövlət quruculuğunun əsasını təşkil edir. Bu gün ölkəmizdə vətəndaşların həyat səviyyəsinin yüksəldilməsi yönündə davamlı inkişaf proqramı səmərəli şəkildə icra olunur. Cəmiyyətdə ictimai inkişafın bir çox elementləri insanların həyat səviyyəsinə müsbət təsir göstərməyə başlayır ki, bu da sosial müdafiə siyasətinə yenidən baxıb dəqiqləşdirmələr aparmağa imkan yaradır. İstənilən bir ölkənin sosial-iqtisadi inkişafının yaxşılaşdırılmasında mühüm olan əsas faktorlardan biri əhalinin sosial rifahı və həyat tərzinin yüksəldilməsi məsələsidir. Belə ki, əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və yoxsulluğun

aradan qaldırılması Azərbaycan dövlətinin apardığı siyasətin başlıca amilidir. Dövlətin sosial islahatlar paketinin ardıcıl olaraq artırılması, sosial təminat və reabilitasiya sisteminin əhatə dairəsinin genişləndirilməsi əhalinin həyat səviyyəsinin yaxşılaşdırılması istiqamətində görülən işlərdir. [1, s.198]

Artıq dünyanın bir çox ölkələrində olduğu kimi Azərbaycanda da sosial müdafiə sistemlərinin formalaşması istiqamətində əsaslı keyfiyyət dəyişiklikləri görsənməkdədir. Bu ona əsas verir ki, Azərbaycan Respublikası Prezidentinin 29 yanvar 2019-cu ildə “Regionların 2019-2023-cü illərdə sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı Dövlət Proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında imzaladığı fərmanı ölkəmizdə həyata keçirilən davamlı sosial-iqtisadi inkişaf strategiyasının vacib tərkib hissəsi oldu. Ümumiyyətlə Regional siyasət bir çox inkişaf etmiş dünya ölkələrində əsas vasitə rolunu oynayır. Çünki, sosial və mədəni infrastrukturların inkişafı dövlətlərin maraqlarına uyğundur. Belə ki, Regional siyasətin əsas strukturunu regionların inkişafı və idarə olunması xarakterizə edir. Regionların inkişafı istiqamətində aparılan siyasət uğurla həyata keçirilmiş dövlət proqramlarında öz əksini tapır. Bu proqramlardan irəli gələn əsas məsələ regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa dair ölkədə əsasən qeyri-neft sektorunun davamlı inkişafı, bölgələrimizdə kommunal xidmətlərin, sosial infrastrukturun keyfiyyəti, yeni iş yerlərinin açılması və əhalinin məşğulluq səviyyəsinin artırılması, həmçinin yoxsulluğun azaldılmasına zəmin yaradır. Son illərdə regionlarda əhalinin sosial həyat tərzinin yaxşılaşdırılması istiqamətində yetərli dönüş yaranmışdır. Bu baxımdan 5 yanvar 2023-cü il tarixdə Prezident İlham Əliyevin imzaladığı “Əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində əlavə tədbirlər haqqında” sərəncamı ölkə əhalisinin sosial müdafiəsinin genişləndirilməsi istiqamətində mühüm məsələlərdən biridir. [2, s.47]

Haqlı olaraq demək olar ki, bu gün dünyanın diqqətini özünə çəkmiş Azərbaycan həm siyasi, həm də iqtisadi yönümdə balanslaşdırılmış inkişaf modeli ilə fərqlənir. Bu da ölkəmizin güclü dövlətə çevrilməsinə və iqtisadiyyatımızın rəqabət imkanlarını şərtləndirən vacib amillərdən olan strateji xəttin düzgün təyin olunmasına əsaslanır. Demək olar ki, regionların inkişafı dövlətin xüsusi diqqət yönəltiyi istiqamətdir. Prezident İlham Əliyevin 20 illik fəaliyyəti həm siyasi kursunda, həm də iqtisadi gücün artırılmasında yuxarıda qeyd etdiklərimizin bariz nümunəsidir. Məlumdur ki, 2020-ci ildə 44 günlük vətən müharibəsindən sonrakı tarixi dövr xalqımızın həyat fəaliyyətinə güc qatdı. Qarabağ müharibəsində əldə etdiyimiz qələbə insanların öz ata-baba yurdlarına qayıdışı təmin etdi. Bu baxımdan dövlətimiz tərəfindən əsas diqqət işğaldan azad olmuş ərazilərin bərpası, yeni infrastrukturların tikintisinə yönəldildi. Təkcə Qarabağ bölgəsində deyil, bütün regionlarımızda əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi və sosial yönümlü infrastrukturların tikintisi genişləndirilmişdi.

Regionlarda yaşayan əhalinin sosial baxımdan dəstək alması dövlət proqramının əsas göstəricisi olmuşdu. Belə ki, xüsusən 2020-ci ildə pandemiya əziyyəti çəkmiş əhalinin həssas qruplarına eləcə də iqtisadi sahələrdə fəaliyyət göstərmiş xırda sahibkarlara ayrılmış maliyyə yardımını qeyd edə bilərik. Milli iqtisadiyyatımızın dayanmadan inkişafı hər bir sahədə xüsusən təhsil, mədəniyyət və səhiyyədə böyük dönüş yaradır. Regionlarda əhalinin bu sahələrdən yüksək yararlanması istiqamətində işlər görülür. Onların sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi barədə müntəzəm müvafiq tədbirlər aparılır. Regionlarda sosial-iqtisadi inkişafa zəmin yaradan yeni açılmış müəssisələr, fabriklər və zavodlar əhalinin işlə təmin olunmasına böyük töhfədir. İnsanların rifahına xidmət edən yeni açılmış müəssisələr onların gələcək həyatlarına böyük zəmin yaratmış olur. Burada vacib olan ən önəmli məsələlərdən biri də torpaqlarımızın azadlığı uğrunda həlak olmuş hərbi qulluqçuların ailə üzvlərinə ayrılmış müavinətlər, onların sosial müdafiəsinin yaxşılaşdırılması ilə əlaqədar bir sıra tədbirlər icra olunmuşdur.

Xüsusən, 44 günlük vətən müharibəsində fədakarlıq göstərmiş, sağlamlıqlarından keçmiş qazilərimizin sosial müavinətlərinin artırılması, onların mənzillə, işlə təmin olunması dövlət tərəfindən diqqət və qayğı ilə əhatələnməsi təqdirəlayiq haldır. Şəhid ailələrinin mənzillərlə və birdəfəlik ödəmələrlə təmin olunması dövlətimiz tərəfindən həyata keçirilmişdir. Eyni zamanda

məcburi köçkünlərin qayıdışı istiqamətində onların yaşayış şəraitlərinin yaxşılaşdırılması, hər birinin mənzillərlə təmin olunmasına nail olunmuşdur. [3, s. 92]

Azərbaycan dövlətinin siyasətində ən vacib məsələ hüquqi dövlət quruculuğu ilə bərabər regionların sosial-iqtisadi gücünü artırmaq və əhalinin sosial müdafiəsini təmin etmək strategiyasıdır. Bu strateji məsələ Prezident İlham Əliyevin 2020-ci il, 13 fevral tarixli “Sosial xidmətin inkişafına dair 2023-2026-cı illər Dövlət proqramı”nın təsdiq edilməsi haqqında və “2020-2025-ci illər üçün Məşğulluq Strategiyasının həyata keçirilməsinə dair tədbirlər planının təsdiq edilməsi” haqqındakı sərəncamları bir daha bunun bariz nümunəsidir. Azərbaycan 2030-cu il sosial iqtisadi inkişafına dair, Dövlət tərəfindən hazırlanmış bütün platformalar üzrə bölgələrimizdə aparılan yeni inkişaf konsepsiyası daima diqqət mərkəzində saxlanılır. Vətəndaşının sosial rifahı naminə hər zaman siyasətinin mərkəzində dayanan ölkə başçısı bütün vədlərinin reallığa çevrilməsinə çalışır. Əlbət ki, bu bir daha onu göstərdi ki, Regionlarda yaşayan əhalinin sosial-iqtisadi inkişafı ilə bağlı Dövlət proqramı çərçivəsində aparılan işlər son 5 il ərzində daha qabarıq hiss olunmuşdur. Bu onu göstərir ki, bütün bu proqramların qəbul olunması dövlətimizin maraqlarına uyğundur. Siyasi nöqtəyi nəzərə alaraq bunu demək olar ki, əsas məqsəd dövlətin möhkəmlənməsi və xalqın daha da yaxşı yaşaması, onların həyat tərzinin sabit olması əsas amillərdən biridir. Çünki, ölkəmizdə əhalinin sayı yüksək dərəcədə artımla müşahidə olunur. Bu baxımdan iqtisadiyyat və iqtisadi inkişaf daha önəmli sahəyə çevrilir. Bəli, bu gün Regionların demoqrafik inkişafı daha önəmlidir və insanların rayon və kəndlərdə işlə təmin olunması məsələsi diqqətdədir. [4, s.37]

Qeyd edə bilərik ki, bu gün Azərbaycan dövləti Qarabağı bərpa etməklə yanaşı öz ata-baba yurdlarına qayıdan əhalinin sosial məsələlərini də diqqət mərkəzində saxlayır. Dövlətimiz əsasən Qarabağ regionunun inkişafı, sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, orada yaşayan insanların rifah halının yaxşılaşdırılması istiqamətində durmadan çalışır. Burada məşğulluq imkanlarının genişləndirilməsi böyük hədəfdir. Çünki, Qarabağ təkə təbiəti ilə deyil, eyni zamanda iqtisadi resuslarla zəngin olan ərazidir. Burada iqtisadi resusların inkişaf etdirilməsi, tarixi-mədəni dəyərləri, yerüstü sərvətləri iqtisadiyyatımız üçün çox önəmlidir. Xüsusən bölgədə əhalinin məşğulluq imkanlarının artırılması ilə bərabər sosial təminat sistemində bu günün tələblərinə uyğun yeni addımlar atılır. Şuşada, Füzulidə, Zəngilanda, Cəbrayılda geniş infrastruktur obyektlərinin, yaşayış evlərinin, sosial müdafiə yönümlü obyektlərin tikintisi buna misaldır. Regionlarımızda yaşayan əhalinin sosial müdafiəsinin gücləndirilməsi, xüsusən aztəminatlı ailələrə yardımın olması, ümumiyyətlə yoxsulluğun aradan qaldırılması dövlət siyasətinin əsas prioritetidir. Bir məsələni qeyd etmək lazımdır ki, regionlarda yeni iş yerlərinin yaradılması çox vacib məsələdir. Buraya həm yerli, həm də xarici investorları cəlb etmək ölkə üçün əhəmiyyət kəsb edir. [5, s. 29]

Təkcə neft və qaz ixracından gələn gəlirlərlə deyil, ölkə xüsusi ilə qeyri-neft sektorundan daxil olan xarici ticarət dövriyyəsini artırmışdır. Son 5 ildə regionlarda əhalinin əsasən qaz təchizatının yaxşılaşdırılması ilə bağlı diqqət göstərilmişdir ki, bu da bütün regionlarımız üzrə 96% təşkil etmişdir. Kənd və qəsəbələrə yeni yolların çəkilməsi də bu silsiləyə aiddir. Ölkəmizdə əsas 2013-cü ildə yaradılan “ASAN xidmət”in və 2018-ci ildən başlayaraq “DOST xidməti”nin fəaliyyətini vətəndaşlar çox yüksək səviyyədə qiymətləndirirlər. Birbaşa Azərbaycan Respublikasının Prezidenti yanında Vətəndaşlara Xidmət və Sosial İnnovasiyalar üzrə Dövlət Agentliyinə tabe olan bu qurumlar insanlara müxtəlif sahələrdə göstərdiyi xidmətlərdən başqa, həmçinin sosial layihələr də həyata keçirirlər. Bu xidmətlərin rolu eyni zamanda ölkəmizdə uğurla gedən iqtisadi inkişafın bir hissəsi kimi təzahür olunur. Xüsusən regionlarımızda yaşayan vətəndaşlarımız üçün əlçatan olan bu xidmət strukturları onların həyat tərzinə və rifahına böyük təsir göstərmiş olur. Bu baxımdan regionların inkişaf səviyyəsinin qiymətləndirilməsi əhalinin daha yaxşı yaşamasına imkan yaradır və kompleks xarakter daşıyır. [6, s.83]

Regional sosial-iqtisadi inkişafda dövlət tənzimlənməsinin də rolu böyükdür. Məhz buna görə dövlətin apardığı siyasət regionlarda yaşayan əhalinin maraqlarına uyğundur. Çünki, sosial

rifah xidmətlərinin təmin olunmasında ən vacib qurum elə dövlətin özüdür. Dövlət sektorları ilə yanaşı özəl sektorların da fəaliyyəti regionların inkişafında böyük rol oynayır. Çünki, özəl sektorlar iqtisadiyyatın bir çox sahələrində səmərəli fəaliyyət göstərir. Belə ki, iş yerlərinin yaradılmasında, innovasiyaların idarə edilməsində əsas rol oynayır. Ölkəmizdə özəl sektorların inkişaf etdirilməsi dövlətimiz tərəfindən dəstəklənir və iqtisadi sferada yer ayrılır.

Regionlarımızda özəl sektorların fəaliyyətləri yuxarıda da qeyd etdiyimiz kimi, vətəndaşların sosial həyatlarında, işlə təmin olunmalarında xüsusi rol oynayır. Bu baxımdan özəl sektorların fəaliyyəti vətəndaş cəmiyyətində əsas yer alır. Demək olar ki, 90-cı illərdən sonrakı tarixi dövrlərdən başlayaraq, ölkəmiz mürəkkəb bir dönmə yaşasada həm iqtisadi, həm də mədəni həyatında böyük təkamül yolunu uğurla keçdi. Hazırda iqtisadiyyatımızın dinamik inkişafı gələcək planların yerinə yetirilməsində zəruri şərtidir. Azərbaycanda sənaye zonalarının yaradılması ölkə iqtisadiyyatının ixrac və rəqabət qabiliyyətinin artırılmasına böyük dəstək verməkdədir. [7, s.201]

Əminliklə deyə bilərik ki, bu uğurlu siyasi, sosial-iqtisadi nailiyyətlər, milli dəyərlərlə yanaşı multikultural dəyərləri də yaşatdı. Bu nailiyyətlər beynəlxalq aləmdə Azərbaycanın gücünə əminlik yaratdı. Qazanılan iqtisadi yüksəliş, ictimai-sosial, siyasi bünövrə Azərbaycanın hərbi gücünün də artmasına gətirdi. Bu gün dövlətimizin apardığı yekdil siyasət qüdrətli dövlət və yüksək rifah cəmiyyətinin olması prinsipidir. Regionlarımızdakı quruculuq işləri, sosial yönümlü sahələrin genişləndirilməsi müasir Azərbaycanın tələblərinə uyğun həyata keçirilir. Məhz 2030-cu il hədəf edilərək bu istiqamətə yol alıb. Eyni zamanda iqtisadiyyatımızla yanaşı milli-mənəvi dəyərlərimizə hörmət, onun inkişafı və təbliği ölkəmizi dünya çapında tanıtmış, söz sahibi etmişdir. Artıq bütün dünya gördü ki, Azərbaycan dəyanətli, əzmkar və güclü orduya sahib olmağı bacaran bir dövlətdir. Azərbaycanın 2030-cu ilə qədər olan iqtisadi mərhələsində dövlətimiz əhalinin rifahının daha da yaxşılaşması üçün sosialyönümlü iqtisadi sferanın inkişaf etdirilməsi istiqamətində qətiyyətli addımlar atmaqdadır. Əslində Azərbaycan dövləti təkcə 2030-cu ilə qədərki tarixi dövrü hədəf almamış, ümumiyyətlə müasir dünyanın standartlarına əsaslanaraq daha uzun gələcək naminə sosial rifah cəmiyyəti istiqamətində əzəmətli addımlar atacaq. Eyni zamanda davamlı olaraq dövlətimiz cəmiyyətimizdə sürətli inkişafı, insanların gələcək arzularının həyata keçməsində iqtisadi yüksəlişi təmin edəcəkdir.

Elmi yenilik - Mövzunun əsas elmi yeniliyi Azərbaycan cəmiyyətində sosial-iqtisadi inkişafa kompleks şəkildə yanaşma və sosial sahələrin tədqiq edilməsindən ibarətdir. Elmi baxımdan mövzunun sosioloji kontekstdə araşdırılmasına nail olunmuşdur. Mövzuda müasir dövrün aktuallığı yetərinə tədqiq edilmişdir.

ƏDƏBİYYAT

1. Şəkərəliyev, A. Azərbaycan iqtisadiyyatı: Reallıqlar və perspektivlər / A.Şəkərəliyev, Q.Şəkərəliyev. Bakı: Turxan NPB, –2016, –536 s.
2. AMEA Fəlsəfə İnstitutu, Davamlı inkişafın sosial və fəlsəfi problemləri, (kolloktiv monaqrafiya) / I-kitab, Bakı: Elm və Təhsil, İSNB: 978-9952-445-05-1, –2020, –312 s.
3. Hacızadə E.M. Sosiallaşan iqtisadiyyat / E.M.Hacızadə. –Bakı Elm nəşriyyatı -2006, 509 səh
4. Nuriyev Ə.X. Davamlı və tarazlı regional inkişaf / Ə.X.Nuriyev. –Bakı: Avropa, –2017, –242 s.
5. Vəliyeva, M. Azərbaycan Mədəniyyət Nazirliyi. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı / M.Vəliyeva, M.İbrahimova. M.F.Axundov adına Milli kitabxanası, Diyarşünaslıq elmi biblioqrafiya şöbəsi. I buraxılış –Bakı, –2007, –202 s.
6. Vəliyeva, M. Azərbaycan Respublikası Mədəniyyət və Turuzim Nazirliyi. Azərbaycan Respublikası regionlarının sosial-iqtisadi inkişafı / M.Vəliyeva, M.İbrahimova. M.F.Axundov adına Milli kitabxanası, Diyarşünaslıq elmi biblioqrafiya şöbəsi. II buraxılış. Bakı, –2009, –345 s.
7. Mahmudov, M.M. Regionların sosial - iqtisadi inkişafının tənzimlənməsi, Dərslük / M.M.Mahmudov, İ.M. Mahmudova. –Bakı, –2011, –697 s.

SUMMARY
STATE POLICY FOR IMPROVING THE SOCIAL WELFARE
OF THE POPULATION IN THE REGIONS

Bunyadov Z.V, Casimova N.Z.

Key words: *regional development, social protection, reform, strategy, investment, road map, sustainable development*

The formation of the national economy in Azerbaijan expresses its relevance in many areas. So, currently, the main leading direction of the state regulation policy is promoting the development of regions. Realization of the multivector development strategy in the regions, modernization of the infrastructure in all areas is one of the main goals set by the state. Currently, the sustainable development program for all regions, the socio-economic landscape of the regions is highly evaluated. Strengthening the social protection of the country's population lays the foundation for improving their social well-being. Raising the standard of living of the population in Azerbaijan is one of the main priorities of the state policy.

РЕЗЮМЕ
ГОСУДАРСТВЕННАЯ ПОЛИТИКА В ОБЛАСТИ ПОВЫШЕНИЯ
СОЦИАЛЬНОГО БЛАГОСОСТОЯНИЯ НАРОДОВ В РЕГИОНАХ

Буньядов З.В, Касумова Н.З

Ключевые слова: *региональное развитие, социальная защита, реформа, стратегия, инвестиции, дорожная карта, устойчивое развитие*

Формирование национальной экономики в Азербайджане показывает свою актуальность во многих сферах. Таким образом, основным ведущим направлением политики государственного регулирования является содействие развитию регионов. Реализация многовекторной стратегии развития регионов, модернизация инфраструктуры во всех сферах-одна из главных задач, поставленных государством. В настоящее время высоко ценится программа устойчивого развития всех регионов, социально-экономический ландшафт регионов. Усиление социальной защиты населения страны закладывает основу для улучшения его социального благополучия. Повышение уровня жизни населения в Азербайджане является одним из главных приоритетов государственной политики.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	21.02.2024
	Son variant	23.04.2024

UOT 339

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_80

DÜNYA İQTİSADİYYATINDA BİRBAŞA XARİCİ İNVESTİSİYALARININ CƏLBİNİN ARTIRILMASI İSTİQAMƏTLƏRİ

RÜSTƏMOVA GÜLBƏS RƏSUL qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, dosent
gulbas.rustamova@sdu.edu.az

Açar sözlər: qloballaşma, dünya iqtisadiyyatı, investisiya, iqtisadi artım, investisiya siyasəti, investisiya cəlbediciliyi

İnvestisiyalar bütün ölkələrin iqtisadiyyatlarının inkişafı üçün mühüm stimuldur. İnvestisiya fəaliyyəti ölkənin modernləşdirilməsi və şaxələndirilməsi perspektivlərini müəyyənləşdirməyə kömək edir. İnvestisiyaların ən geniş yayılmış növlərindən biri birbaşa xarici investisiyalardır (BXİ). BXİ istənilən ölkənin şirkət və ya fiziki şəxsi tərəfindən başqa ölkədə biznes fəaliyyətinin qurulması məqsədilə qoyulmuş investisiyadır [1, s.454].

BXİ-lər ən son texnologiyaların, o cümlədən idarəetmə texnologiyalarının ev sahibi ölkəsinin iqtisadiyyatına transferi ilə müşayiət olunur. Bu, milli müəssisələrin beynəlxalq dəyər zəncirinə daxil olma keyfiyyətinin və sürətinin yüksəldilməsini təmin edir. BXİ-lər beynəlxalq kapital hərəkətinin üç formasından biridir, birbaşa, portfel və digər kommersiya kreditləri, bank depozitləri və kreditlərlə əlaqəlidir.

BXİ-lər milli iqtisadiyyatların inkişafında müsbət rol oynadığı hamıya məlumdur. Bir sıra ölkələr BXİ-nin axınına təşviq etmək üçün xüsusi investisiya siyasəti hazırlayırlar [2, s.196].

BXİ-lər iqtisadi mühitdəki dinamik dəyişikliklərin öhdəsindən gəlmək üçün global biznesdə önəmli rol oynayır. BXİ-lər birləşmə və satınalma yolu ilə əldə edilən binalar, avadanlıq və mexanizmlər, mədənlər və torpaq şəklində ola bilər.

BXİ-lər ümumiyyətlə bir çox beynəlxalq qurumlar, siyasətçilər və iqtisadçılar tərəfindən iqtisadi artıma töhfə verən amil, eləcə də İEOÖ-lərin iqtisadi problemlərinin həlli kimi qəbul edilir. OECD-in hesabatlarına görə, inkişafı zəif olan ölkələr BXİ-ləri iqtisadi artım və modernləşmənin yeganə mənbəyi kimi görürlər. Bu səbəbdən bir çox dövlətlər, xüsusən də İEOÖ-lər xarici kapitalla xüsusi önəm verirlər. Uzun müddətdir ki, BXİ-lər həmin ölkələrə yönəldilir. Statistika göstərir ki, dünyada BXİ-lərin həcmi və axını artır və bu İEOÖ-lərə doğru istiqamətlənir. Bununla belə, BXİ daxilolmalarının ən böyük payı İEOÖ-lərdən gəlməkdə davam edir. Təhlükəsiz və gəlirli investisiya imkanları təklif edən ölkələr bu dövriyyə kapitalı üçün global rəqabətdə qalib gəlir. BXİ daxilolmaları sürətlə inkişaf edən ölkələrin sənayenin əsas hərəkətverici qüvvələrindən biri olmuşdur [3, s.7].

BXİ-ləri qəbul edən ölkənin iqtisadi artımına təsir göstərə biləcəyi məlumdur. BXİ-lərin təsirləri müsbət və yaxud mənfəi ola bilər, yəni faydalardan əlavə, qəbul edən ölkə iqtisadiyyatına xərclər gətirə bilər. BXİ-lərin aşağıdakı yollarla iqtisadi artıma müsbət təsir göstərə bilər:

1. Yeni texnologiyaların və nou-haunun transferi.
2. İnsan resurslarının inkişafı.
3. Qlobal iqtisadiyyata inteqrasiya.
4. Ev sahibi ölkədə rəqabətin artması.
5. Yerli firmaların inkişafı və yenidən qurulması və s.

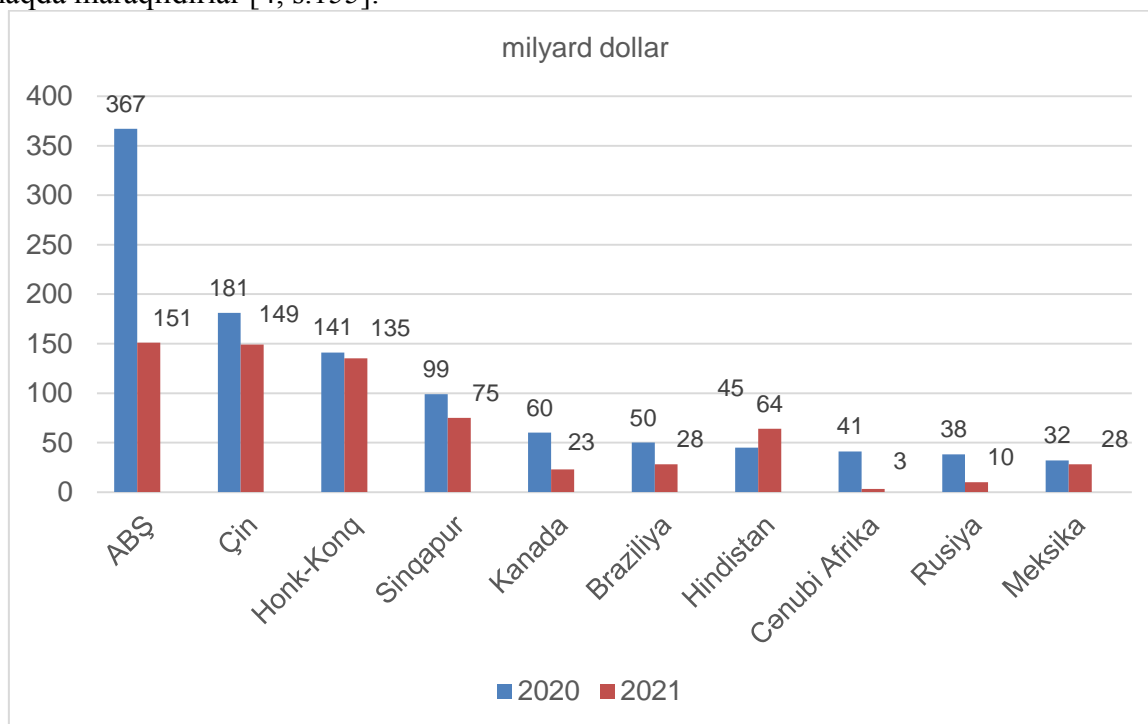
Əslində, BXİ-lərin iqtisadi artıma müsbət təsir göstərən yuxarıdakı istiqamətlər həmin investisiyaları qəbul edən ölkələrə mənfi təsir də göstərə bilər.

Ölkələrin BXİ-lərə münasibəti və siyasətləri zamanla kəskin şəkildə dəyişə bilər. Bəzi ölkələr müxtəlif səbəblərdən bütün xarici investorlara şübhə ilə yanaşırlar. Bir çox tədqiqatçıların empirik nəticələri göstərir ki, BXİ-lərin ölkə iqtisadiyyatına təsiri əsasən qəbul edən ölkənin müxtəlif ilkin şərtlərindən asılıdır.

Hər il BXİ-lər ölkələrin və qitələrin inkişafında getdikcə daha önəmli rol oynayır. BXİ-lərin daxil olması İEOÖ-lərdə real iqtisadiyyatın genişləndirilməsinə, iş yerlərinin yaradılmasına və elmi-texnoloji proseslərin və bacarıqların təkmilləşdirilməsinə imkan verir. Belə dövlətlər kapitalı ya nağd, ya da əsas vəsait şəklində yatırıldığı layihələrdə potensial fayda götürürlər.

XXI əsrdə ABŞ, Çin və Honq-Konq kimi ölkələr BXİ-dən böyük fayda götürürlər. Bu, həmin ölkələrin dünyanın müxtəlif regionlarına çox məhsul istehsal etməsi və istehlak etməsi ilə bağlı ola bilər. Beləliklə, son məhsula və ya xidmətə çevrilən istənilən investisiya özünün son istifadəçisini tapacaq və o, xərcləndiyindən daha çoxunu qazandıracaqdır.

ABŞ 2015-2021-ci illər ərzində davamlı olaraq BXİ-lər üzrə güvənli ölkə kimi dünyada lider mövqə tutmuşdur. BXİ-lər üzrə güvənlik indeksinə daxil olan ilk beşlikdəki digər ölkələr isə, o cümlədən Çin, Kanada, Hindistan, Sinqapur mövqelərini dəyişmişlər. İnvestorlar bütün regionlarda, o cümlədən Avropa, Şimali Amerika, Asiya və Avstraliyada inkişaf etmiş bazarlara investisiya qoymaqla maraqlıdırlar [4, s.155].

Şəkil. BXİ-lərin cəlb edilməsi üzrə dünya reytingindəki ilk onluqdakı ölkələr [5]

Şəkildən görünür ki, əgər 2021-ci ildə ABŞ iqtisadiyyatına cəlb olunan BXİ-lər 367 milyard dollar təşkil etmişdirsə, ikinci mövqedə qərarlaşan Çində 181 milyard dollar təşkil etmişdir.

Dünyanın ən böyük investisiya ixrac edən ölkəsi olan ABŞ qlobal investisiya prosesləri üçün aparıcı mərkəz kimi seçilir. ABŞ-ın investisiya siyasəti məqsədyönlü kompleks proqramlara və regional inkişaf proqramlarına əsaslanır. ABŞ-da davamlı iqtisadi artımın təmin edilməsi, tədiyyə balansının tarazlaşdırılması, inflyasiyanın azaldılması və məşğulluğun artırılması onun investisiya siyasətinin əsas məqsədlərindəndir [6, s.27].

ABŞ-da ölkənin investisiya cəlbediciliyi, ilk öncə, onunla bağlıdır ki, orada daxili bazar yaxşı inkişaf edir, iqtisadi göstəricilər yüksəlir və dövlət tərəfindən biznesin aparılması üçün rahat şərait yaradılır. ABŞ iqtisadiyyatının yüksək rəqabət qabiliyyətinə əsasən ona görə nail olunub ki, elmi fəaliyyətə BXİ-lərin stimullaşdırılması və yeni texnologiyaların inkişafı bütün səviyyələrdə hökumət orqanlarının əsas funksiyalarından biridir. Habelə, dövlət elmi-tədqiqat və inkişaf xərclərinin təxminən yarısını öz üzərinə götürür və bütün fundamental tədqiqatların yarımından çoxunu maliyyələşdirir. Qalan vəsaitlər özəl korporasiyalar, universitetlər və xarici investorlar tərəfindən təmin edilir ki, onların da töhfəsi əhəmiyyətlidir. Bu onunla əlaqədardır ki, ayrı-ayrı dövlətlərin və bütövlükdə ölkənin investisiya potensialının inkişafı həmişə bütün səviyyələrdə dövlət orqanlarının fəaliyyətinin əsas istiqamətlərindən biri kimi müəyyənləşdirilib. ABŞ-da öz regionlarının investisiya potensialını inkişaf etdirmək üçün hökumətin müxtəlif səviyyələrində istifadə olunan bütün çoxsaylı metodları üç qrupa bölmək olar:

1) birbaşa maliyyə stimulları:

- dövlət hökumətləri tərəfindən subsidiyaların, qrantların və kreditlərin verilməsi;
- tədqiqat və inkişaf işlərinin maliyyələşdirilməsi;

2) dolaylı maliyyə stimulları:

- vergi güzəştləri;
- investisiya vergisi kreditləri və s.;

3) qeyri-maddi stimullar:

- infrastrukturun inkişafı;
- şəffaf informasiya siyasəti və s.

ABŞ-ın BXİ sahəsində təcrübəsi ondan ibarətdir ki, amerikalı ixracatçılara dövlət dəstəyi əsasən informasiya xarakteri daşıyır. Amerika şirkətlərinin menecerləri üçün malların ixracı üçün potensial imkanlar və xarici şirkətlər haqqında ətraflı məlumatı özündə əks etdirən bir sıra hökumət saytları yaradılmışdır. Hökumətin təşəbbüsü ilə xarici investorlarla bağlanmış ticarət müqavilələri və Amerika biznesi üçün yeni imkanlar haqqında məlumatların yerləşdirilməsi üçün xüsusi internet portalı hazırlanmışdır.

Dövlətlərin, bələdiyyələrin və digər inzibati-ərazi qurumlarının hakimiyyət orqanları da kütləvi informasiya vasitələri vasitəsilə sənaye investisiyalarının cəlb edilməsi üçün informasiya-reklam metodundan geniş istifadə edirlər. Bu metodla investorlara yerli infrastruktur, işçi qüvvəsi, vergi sistemi, daşınmaz əmlakın qiymətləri və s. haqqında ətraflı məlumat verirlər. ABŞ-da dövlət-özəl əməkdaşlıq mexanizmi hazırlanmışdır ki, onun müsbət təsiri aşağıdakılarla özünü göstərir:

- bir tərəfdən real və maliyyə sektorlarının biznes təşkilatlarının, digər tərəfdən isə elm və tədqiqat institutlarının inteqrasiyasına əsaslanan yeni iqtisadiyyatın struktur elementlərinin yaradılması;

- dövlətin və özəl investorların maliyyə resurslarının birləşdirilməsi və onların ərazilərin innovativ komponentinin inkişafına yönəldilməsi.

ABŞ-da universitetlər, federal idarələr və laboratoriyalar, əyalət və ərazi orqanları, sənayenin özəl sektoru, maliyyə və kredit təşkilatları arasında əməkdaşlıq aşağıdakı formalarda geniş şəkildə istifadə olunur:

- tədqiqat və inkişaf sahəsində dövlət-özəl əməkdaşlığı;
- innovativ və texnoloji əməkdaşlıqlar.

Beləliklə, hökumətin bütün səviyyələrində ardıcıl siyasəti ABŞ-da əlverişli investisiya mühitinin yaradılmasına kömək edir. Bu yanaşma ölkəni müxtəlif investor qrupları üçün ən cəlbedici ölkələrdən birinə çevirmişdir. Investisiya üçün əlverişli ölkə seçmək üçün qərar qəbul edən şəxs bir çox amilləri nəzərə almalı və ən yaxşısını seçməlidir, çünki BXİ-lər əhəmiyyətli riskləri, maliyyə investisiyalarını ehtiva edir. BXİ-ləri cəlb etmək istəyən ölkə özünü yeni texnologiyalar axını ilə, əhalini işlə təmin etmək, büdcə gəlirlərini artırmaq, milli iqtisadiyyatın

rəqabətini artırmaq istəyir. Lakin çoxlu sayda BXİ-nin cəlb edilməsi bu gözləntiləri nəinki tam, hətta bəzən qismən də doğrultmur.

Ucuz işçi qüvvəsinə gəldikdə, xarici investor istehsalın daha aşağı maya dəyərinə və müvafiq olaraq, mal və ya xidmətlərin satışının daha bahalı dəyərinə arxalana bilər. Bu amil Çin və Braziliyada böyük önəm daşıyır, burada nəzərdən keçirilən amil hesabına İEO-lərin iri korporasiyalarının istehsalının İEO-lərin ərazilərinə köçürülməsi təmin edilir. BXİ-lərin həcminə təsir edən qanunvericilik üstünlükləri və imtiyazlarına gəlinə, bu məsələ Braziliyada aktualdır. Yerli qanunlara görə, xarici investorlar yerli biznes sahibləri ilə demək olar ki, eyni hüquqlara malikdir. Braziliya xammal və enerji mənbələrinin yaxınlığı, eləcə də onların nisbətən ucuz olması səbəbindən ildən-ildə daha cəlbedici olur. Hələ 2006-cı ildə sözügedən ölkə BXİ-lərin cəlbediciliyi reytingində cəmi 12-ci yeri tuturdu və 2019-cu ildə artıq 4-cü yeri tutmuşdur. Braziliya üçün ən böyük satış bazarları ABŞ, Çin, Hindistan, Yaponiya, Almaniya və Rusiyadır [7, s.480].

İxtisaslı kadrların olması da ölkə seçimində əsas amil rolunu oynaya bilər. Belə ki, investorun öz resurslarını yatırdığı şirkətin ixtisaslı işçiləri olduğunu başa düşməsi vacibdir. Bu amil çox güman ki, ABŞ və Almaniya üçün aktualdır. Ölkədə nə qədər çox amillərin kombinasiyası varsa, o, xarici investor üçün bir o qədər cəlbedicidir.

Çin BXİ-lər cəlb etməklə uğur qazanmış ölkələrdən biridir. Çinə BXİ qoyuluşu iqtisadi artımın ən mühüm amillərindən biridir. Bu gün BXİ-lərin cəlb edilməsində dünya liderlərindən biri kimi görünən Çinin iqtisadi inkişaf tempi bunu əyani şəkildə sübut edir.

Hələ 1970-ci illərin sonlarında Çin hökuməti BXİ-lərin cəlb edilməsi sahəsini bütün dövlət siyasətinin prioritet istiqamətinə çevirmək qərarına gəldi. Bu ölkə “xüsusi iqtisadi zonalar” (Quangdong və Fuyang əyalətlərində) yaradılması ideyasını reallaşdırmağa qərar verən ilk ölkə oldu. Bu zonalar liberal vergi rejiminin tətbiqi, yeni biznesin açılması və aparılması üçün inzibati maneələrin əhəmiyyətli dərəcədə azaldılması ilə fərqlənirdi. XX əsrin sonunda xüsusi iqtisadi zonaların (XİZ) yaradılmasında Honq-Konq və Tayvandan Çin iqtisadiyyatına yatırılan investisiyalar böyük önəm daşıyırdı. Bu zonalar bütün BXİ-lərin 50%-dən çoxunu cəlb edib. Çin XİZ-lərinin uğurları dünyanın hər yerindən diqqəti cəlb etmişdir, çünki onlar ölkənin iqtisadi islahatları üçün sınaq meydançasıdır [8, s.35].

Çin üçün BXİ-lər milli iqtisadiyyatın inkişafında önəmli rol oynayır, çünki xarici şirkətlər ölkəyə yeni texnologiyalar idxal edirlər. Məhz buna görə də bütün dövlət dəstəyi tədbirləri BXİ-lərin cəlb edilməsinin stimullaşdırılmasına yönəlib. Çin hökuməti ölkənin sənaye siyasətinin məqsədlərinə uyğun olaraq yüksək texnologiyalı və kapital tutumlu layihələrə BXİ-ləri təşviq etmək üçün iqtisadi islahatlar reallaşdırmışdır. Hökumətin BXİ-ləri cəlb etmək üçün səmərəli səyləri nəticəsində Çin xarici bazarları fəth etməkdə uğur qazanıb. İxrac yönümlü layihələrə, o cümlədən yeni texnologiyalardan istifadə etməklə yeni avadanlıq və materialların istehsalına, o cümlədən Çinin təbii sərvət yataqlarının işlənməsinə və ya nisbətən ucuz işçi qüvvəsindən istifadəyə yönəlmiş layihələrə üstünlük verilib.

Çin iqtisadiyyatına BXİ-lərin axınını şərtləndirən bir sıra obyektiv amillər var. Onların arasında aşağıdakıları vurğulamağa dəyər:

- daxili bazarın böyük tutumu;
- böyük resurslar;
- əlverişli valyuta məzənnələri;
- sərfəli tarif dərəcələri;
- siyasi sabitlik.

Birgə müəssisələrə verilən güzəştlərin mövcudluğunu da nəzərdən qaçırmamaq olmaz, o cümlədən:

- fəaliyyətə başladıqdan sonra 5 il müddətinə mənfəət vergisindən azad olmaq;
- xammalın və istehsal vasitələrinin rüsumsuz idxalı hüququ;
- mənfəəti, faizləri və dividendləri xaricə sərbəst ixrac etmək hüququ.

Çinin xarici bazarları fəth etmək yolunda uğur qazanmasında bütün investorlar üçün aydın informasiya sisteminin yaradılması önəmli rol oynamışdır. Çin müəssisələrinə sərmayə qoymaq imkanlarından bəhs edən və potensial biznes tərəfdaşlarının əlaqələrini özündə əks etdirən çoxlu sayda internet resursları açılıb. Belə layihələrin fəaliyyəti nəticəsində xarici alıcılara sırf Çin mallarını reklam edən internet saytları meydana çıxmışdır.

BXİ-lərin uğurlu istifadəsinə misal olaraq öz inkişafının ilk mərhələlərində prioritet sahələr üçün birbaşa kredit proqramlarından fəal şəkildə istifadə edən Yaponiya və Cənubi Koreyanı göstərmək olar. Hazırda bu ölkələr iqtisadi artımın ən yüksək göstəricilərinə nail olublar.

Yaponiya hökumətinin Amerika və Qərbi Avropanın patent və lisenziyalarının pulsuz alınması, dünya bazarlarında xammal və yanacaqın qiymətlərinin aşağı salınması sayəsində milli iqtisadiyyatın inkişafına dəstək məqsədilə reallaşdırdığı tədbirlər diqqətəlayiqdir. Bu yanaşma Yaponiyaya böhranlardan qaçmağa və dinamik iqtisadi inkişafı təmin etməyə imkan verdi. XX əsrin son illərində Yaponiyada iqtisadi inkişafın sürətləndirilməsini, ilk öncə, real sektorda investisiya fəallığını artırmaqla stimullaşdırmaq üçün altı böyük layihə hazırlanmış və reallaşdırmışdır. Bu layihələrin praktiki olaraq reallaşdırılması üçün əsas BXİ-lər və dövlət kreditləri idi.

Dövlət investisiya siyasətinin Yaponiya modeli dövlət və investorlar arasında tərəfdaşlıq münasibətlərinə əsaslanır. Habelə, dövlət bank sistemində nəzarətdən istifadə etməklə özəl investisiya layihələrini maliyyələşdirir, investisiya resurslarını stimullaşdırır və səfərbər edir, korporasiyalar tərəfindən öz öhdəliklərini ciddi şəkildə yerinə yetirməsi müqabilində sənaye korporasiyalarının güzəştli kreditləşdirilməsi sistemindən fəal istifadə edir.

1998-ci ildən Cənubi Koreya xarici sərmayələri cəlb etmək üçün aqressiv siyasət yürüdür, bunun məqsədlərindən biri Çinə və Cənub-Şərqi Asiyanın digər dinamik inkişaf edən ölkələrinə yönəldilən investisiyaların qarşısını almaq olmuşdur. Reallaşdırılan tədbirlərin nəticəsi BXİ-lərin əhəmiyyətli dərəcədə artması oldu [9, s. 6].

Asiya maliyyə böhranından sonra Koreya investorlara geniş stimullar təqdim edən yeni BXİ siyasətini qəbul etdi. Bunlara vergi güzəştləri və endirimləri, işçilərin işə götürülməsi və təlimatlandırılmasına maliyyə dəstəyi, elmi-tədqiqat və inkişaf layihələri üçün pul qrantları, müəssisələrin müəyyən müddətə torpaq üçün icarə haqqından azad edilməsi və ya azaldılması daxildir. Əsas vergi güzəştləri yüksək texnologiyalar, sənayenin inkişafına dəstək statusuna malik elmi-tədqiqat və təkmilləşdirmə sahəsində layihələrə və ya xarici investisiya zonalarında yerləşən müəssisələrə verilir.

Beləliklə, ölkələri BXİ-ləri cəlb etməyə məcbur edən və ya həmin investisiya axınlarından çəkindirən bir çox səbəblər vardır. BXİ-lərin iş yerləri yaratmaq, texnologiyanı inkişaf etdirmək, insan kapitalına investisiya qoymaq və yerli investorlarla ədalətli rəqabətə girməklə ev sahibi ölkə üçün bir sıra imkanlar yaratdığı məlumdur. BXİ-lərin verdiyi bütün faydalara baxmayaraq, qəbul edən ölkənin iqtisadiyyatı üçün mənfi nəticələr də ola bilər. Bu nəticələr ucuz işçi qüvvəsinin istismarında, ətraf mühitin çirklənməsi və siyasi müdaxilələrdə özünü göstərir.

Ümumiyyətlə, bir ölkənin BXİ-lər üçün cəlbediciliyi xarici investisiyaların cəlb edilməsi siyasətinin hazırlanması zamanı nəzərə alınmalı olan bir sıra müəyyənedici amillərdən asılıdır. Investisiya stimullarından bir aləti kimi istifadə edilməsində məqsəd investorların qərarlarına təsir etmək və BXİ-lər şəklində ölkə iqtisadiyyatına əlavə kapital cəlb etməkdir. Ənənəvi olaraq, vergi və maliyyə stimulları da önə çəkilir.

Almaniya, Fransa və Honq Konq BXİ-lərin cəlb edilməsi üçün güzəştli vergitutma sistemindən istifadə edir. ABŞ, Yaponiya və Böyük Britaniya rezident şirkətlər üçün vergi kreditləri təqdim edir. Çünki onlar şirkətlərin xaricdəki fəaliyyətlərindən əldə etdikləri gəlirləri vergiyə cəlb edirlər. Braziliya, Çin, Hindistan, Sinqapur elmi-tədqiqat işləri üçün vergi güzəştləri təqdim edir.

Maliyyə stimullarına dövlət subsidiyaları, infrastrukturun inkişafı üçün subsidiyalar daxildir. Elmi-tədqiqat işlərini stimullaşdırmaq məqsədilə şirkətlərin texniki inkişafı üçün kreditlər verən

ölkələr Danimarka, İrlandiya və Hollandiyadır. BXİ-ləri cəlb etmək üçün İEOÖ-lər ixrac mallarının istehsalı üçün materialların rüsumsuz idxalına imkan verən ixrac istehsal zonaları yaradırlar.

Bir çox dövlətlər vergi güzəştləri və subsidiyalardan istifadə edərək BXİ cəlb etmək üçün fəal rəqabət aparırlar. Araşdırmalar göstərir ki, BXİ-lərin ölkə iqtisadiyyatına cəlb edilməsinin ən səmərəli yolu təkə vergi güzəştləri və üstünlükləri ilə deyil, habelə ölkədəki sabit siyasi, hüquqi və sosial-iqtisadi vəziyyətlə əlaqələndirilməlidir. Kiçik və İEOÖ-lər BXİ-lərin cəlb edilməsində və onunla bağlı faydaların əldə edilməsində xüsusi çətinliklərlə üzləşirlər ki, bu da aşağıdakı amillərlə bağlıdır:

- kiçik daxili bazar və məhdud alıcılıq qabiliyyəti;
- xarici investisiyaların əhəmiyyətli axını ilə bağlı daxili resurslara (əmək bazarı, infrastruktur) mümkün təzyiq;
- xarici investisiyaların iqtisadi artıma maksimum töhfəsini təmin edəcək siyasətin kifayət qədər inkişaf etdirilməsi.

ƏDƏBİYYAT

1. Черных, Я.В. Факторы, оказывающие влияние на прямые иностранные инвестиции / Я. В. Черных, А. С. Обухова // Актуальные вопросы развития современного общества: сборник научных статей 9-ой Международной научно-практической конференции, Курск, 11–12 апреля, 2019. – С. 454-458
2. Осеи, Д.Д. Обзор теории прямых иностранных инвестиций (ПИИ) / Д. Д. Осеи // Вестник Ростовского государственного экономического университета (РИНХ). – 2016. – № 2(54). – С. 196-202
3. Бахтиярова, А. Б. Влияние прямых иностранных инвестиций (ПИИ) на экономику принимающей страны / А. Б. Бахтиярова // Энигма. – 2020. – № 20. – С. 5-18
4. Шемякина Н.В., Похилько В.И. Вестник института экономических исследований, 2018, № 4(12), с.153-159
5. https://unctad.org/system/files/official-document/wir2022_overview_ru.pdf
6. Məmmədova E.B. Azərbaycanca investisiya mühitinin formalaşması və səmərəlilik problemləri: / İqtisad elmləri doktoru elmi dərəcəsi almaq üçün təqdim edilmiş dissertasiyanın avtoreferatı / – Gəncə, 2022, –47 s.
7. Балыко, М.С. Зарубежный опыт привлечения иностранных инвестиций (на примере стран) / М.С. Балыко, О.Ю. Ермоловская // E-Scio. – 2021. – № 4(55). – С. 477-484
8. Ахмедова, Л.А. Зарубежный опыт привлечения иностранных инвестиций и возможности его использования / Л.А.Ахмедова, У.Б.Булатова. Вестник Дагестанского государственного университета. Серия 3. Общественные науки. –2016. Том. 31. Вып. 2, – с.34-45
9. Arsakhanova Z.A., Sultanov G.S. Business Economics. - 2013. - Т. 2-12, № 2-41. - С. 309

SUMMARY

DIRECTIONS FOR INCREASING ATTRACTION OF FOREIGN DIRECT INVESTMENTS IN THE WORLD ECONOMY

Rustamova G.R.

Key words: *globalization, world economy, investment, economic growth, investment policy, investment attractiveness*

Direct foreign investments have become the main trend of economic development in the world, especially in the conditions of globalization. Many developing countries (RS) are making great efforts to attract foreign direct investment to stimulate domestic economic growth. With this goal, these countries introduce changes in the structure of the legislation, take various measures to stimulate the policy of attracting investments, and implement a favorable tax policy to stimulate their expansion.

The main purpose of the article is to determine the main role of direct foreign investment in achieving economic growth in the world. The role of foreign direct investment in the development of the country's economy is explained in the article and the measures taken by individual countries to attract investments are studied in detail.

РЕЗЮМЕ
НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ПРИВЛЕЧЕНИЯ ПРЯМЫХ
ИНОСТРАННЫХ ИНВЕСТИЦИЙ В МИРОВУЮ ЭКОНОМИКУ
Рустамова Г.Р.

Ключевые слова: *глобализация, мировая экономика, инвестиции, экономический рост, инвестиционная политика, инвестиционная привлекательность*

Прямые иностранные инвестиции стали основной тенденцией экономического развития в мире, особенно в условиях глобализации. Многие развивающиеся страны (РС) прилагают большие усилия по привлечению прямых иностранных инвестиций для стимулирования внутреннего экономического роста. С этой целью эти страны вносят изменения в структуру законодательства, принимают различные меры по стимулированию политики привлечения инвестиций, реализуют благоприятную налоговую политику для стимулирования их расширения.

Основная цель статьи – определить роль прямых иностранных инвестиций в достижении экономического роста в мире. В статье раскрыта роль прямых иностранных инвестиций в развитии экономики страны и подробно изучены меры, принимаемые отдельными странами для привлечения инвестиций.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	20.06.2024
	Son variant	24.07.2024

UOT 631.15

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_87

AQRAR MÜƏSSİSƏLƏRDƏ ƏMƏK MƏHSULDARLIĞININ YÜKSƏLDİLMƏSİ İSTİQAMƏTLƏRİ

OSMANOV İLQAR OSMAN oğlu [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, baş müəllim
ilqar.osmanov@sdu.edu.az

Açar sözlər: aqrar müəssisə, kənd təsərrüfatı, əmək məhsuldarlığı, istehsalın səmərəliliyi, innovasiya, texnologiya

Aqrar müəssisələrin əhəmiyyətini unutmamaq olmaz, onlar yoxsulluğun azaldılmasına, məşğulluğa, ərzaq təhlükəsizliyinə və kənd təsərrüfatının inkişafına töhfə verir. Odur ki, aqrar müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyinin yüksəldilməsi zəruridir.

Aqrar müəssisələrdə istehsalın səmərəliliyi səviyyəsinin yüksəldilməsinə iki əsas yanaşma mövcuddur:

- idarəetmənin və istehsal nəticələrinin təhlilinin daha təkmil üsullarının tətbiqi;
- aqrar müəssisələrin modernləşdirilməsi üçün müasir texnologiyalardan istifadə etməklə yanaşı, müasir avadanlıq və materialların istifadəsi.

Əksər hallarda təcrübədə bu iki yanaşma kombinasiyada istifadə olunur, çünki bu, maksimum nəticə əldə etməyə və əmək məhsuldarlığını yüksəltməyə imkan verir.

Ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi qlobal problemdir, lakin onun həlli yalnız regional xüsusiyyətlər və yerli əhalinin və kənd təsərrüfatı istehsalının inkişafının xüsusiyyətləri nəzərə alınmaqla mümkündür. Öz növbəsində kənd təsərrüfatı məhsullarının həcmi torpağın, kapitalın və əmək ehtiyatlarının məhsuldarlığından asılıdır.

Əmək məhsuldarlığına işçi qüvvəsinin ixtisas dərəcəsi xüsusi təsir göstərir. İşçilərin peşəkarlığı nə qədər yüksək olarsa və ixtisası üzrə iş təcrübəsi nə qədər uzun olarsa, məhsul vahidinin istehsalına bir o qədər az əmək sərf olunur. Təcrübəli mexanizatorlar məhsul yetişdirilməsi və texnoloji proseslərin təşkili üçün kənd təsərrüfatı texnologiyası haqqında mükəmməl biliyə malikdirlər. Bu, əməyin daha səmərəli istifadəsinə və məhsuldarlığın artmasına kömək edir.

Aqrar müəssisələrdə əməyin təşkili elə qurulmalıdır ki, əmək ehtiyatlarından səmərəli istifadəyə və əmək məhsuldarlığının artmasına kömək etsin. Heyvandarlıqda əmək məhsuldarlığının əkinçiliklə müqayisədə aşağı olması sənaye sahələrində əmək tutumlu proseslərin müxtəlif dərəcələrdə mexanikləşdirilməsi ilə yanaşı, təşkilati səbəblərlə izah olunur. Heyvandarlıqda əmək məhsuldarlığı sanitariya-gigiyenik istehsal meyarlarından və heyvandarlıq binalarının mikroiqlimindən asılıdır. Heyvandarlıq bitkiçilik sənayesinin fəaliyyəti ilə sıx bağlıdır, çünki bu sahənin fəaliyyəti əsasən yem təminatının vəziyyətindən asılıdır. Nə qədər çox məhsul yığılsa, təsərrüfat bir o qədər çox heyvandarlıq məhsulları istehsal edəcəkdir. Heyvandarlıq sahələrində yüksək nəticələr daha çox ərzaq təhlükəsizliyi və dinamik iqtisadiyyatın yaradılması deməkdir.

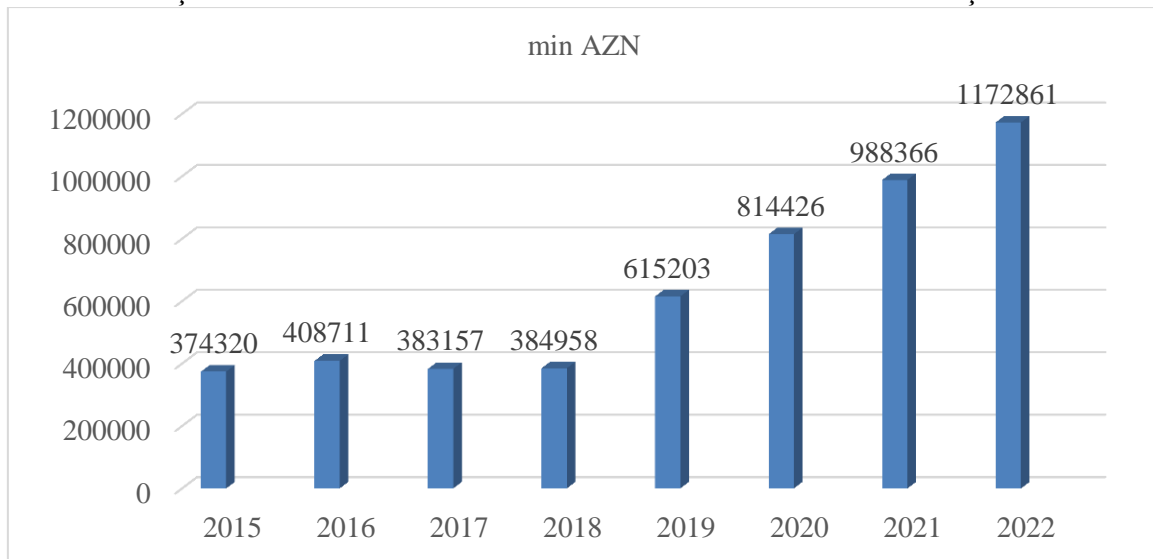
Aqrar müəssisələrdə innovasiyaların tətbiqi əmək məhsuldarlığının əhəmiyyətli dərəcədə artmasına kömək edə bilər. Aqrar müəssisələrdə innovasiya müxtəlif formalarda ola bilər. Bu, tullantıları azaldan, məhsuldarlığı və səmərəliliyi artıran yeni texnologiya və üsulların işlənməsini əhatə edə bilər. Məsələn, GPS ilə idarə olunan traktorlar və dronlar kimi dəqiq kənd təsərrüfatı texnikalarının istifadəsi fermerlərə su və gübrə kimi resurslardan istifadəni optimallaşdırmağa

kömək edə bilər, bu da daha az xərcə daha yüksək məhsuldarlığa gətirib çıxara bilər. Bundan əlavə, innovasiya dəyişən istehlakçı seçimlərinə cavab verən yeni əlavə dəyərli məhsul və ya xidmətlərin yaradılmasını da əhatə edə bilər.

Aqrar müəssisələrdə vəziyyəti düzgün qiymətləndirmədən, məqsədyönlü və səmərəli tədbirlər sistemi tətbiq edilmədən, istehsalın modernləşdirilməsi və maliyyə sağlamlığı olmadan innovasiya fəaliyyətlərinin aktivləşdirilməsi təcrübə olaraq mümkün deyildir [1, s.80]. Məhz, əmək məhsuldarlığının artmasının əsasını innovasiya fəaliyyətinin aktivləşdirilməsi təşkil edir. İnnovasiyalar resurslardan istifadənin səmərəliliyinin artırılmasına və aqrar sahədə məşğul olanların sayının azalmasına gətirib çıxarır. İstehsalda yeni texnologiyaların tətbiqi sayəsində məşğulluq problemi yüksək maaşlı yeni iş yerlərinin yaradılması hesabına həll olunur. Texniki və texnoloji modernləşmə və ərzaq təhlükəsizliyinin təmin edilməsi əmək potensialının keyfiyyətindən asılıdır.

Ümumiyyətlə, təcrübədə kənd təsərrüfatında əmək məhsuldarlığının artırılması üçün innovativ alətlərdən istifadə edilməsi həmin sahə müəssisələrinə həddindən artıq yüksək xərclərdən qaçmağa və uğurla rəqabət aparmağa imkan verəcək. İnnovasiyalardan istifadə kənd təsərrüfatı müəssisələrinin iqtisadi göstəricilərini sabitləşdirməyə, əmək məhsuldarlığını artırmağa və bununla da rəqabətli bazarda mövqelərini yaxşılaşdırmağa imkan verə bilər. Habelə, əmək məhsuldarlığının vahid idarəetmə sistemi inkişaf etdirilmədən yerli müəssisələrdə innovasiyaların tətbiqi gözlənilən effekti verməyə bilər. Bu problemi effektiv şəkildə həll etmək üçün idarəetməni mümkün qədər sistemləşdirmək, hər bir iş yerində bütün təşkilati problemləri və kadrların motivasiyası məsələlərini həll etmək, fəaliyyətin düzgün qiymətləndirilməsi sistemini hazırlamaq lazımdır [3, s.88].

Azərbaycanda aqrar müəssisələrində əmək məhsuldarlığının mövcud vəziyyətini qiymətləndirmək üçün kənd təsərrüfatı ümumi məhsulunun həcmi nəzərdən keçirək.

Mənbə: [4]

Şəkil. Kənd təsərrüfatının ümumi məhsulu

Şəkildən görünür ki, Azərbaycanda kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məhsulun ümumi həcmi davamlı olaraq artmış və 2022-ci ildə özünün ən yüksək səviyyəsinə çatmışdır. 2022-ci ildə bu artım 2015-ci ilə görə 3,1 dəfə, 2020-ci ilə görə 44,0%, 2021-ci ilə görə isə 18,7% çoxdur. 2022-ci ildə sahə məhsulundan əldə edilən mənfəət 319498 min AZN təşkil edib ki, bu da bütün dövrlər ərzində ən böyük artımdır.

Resurs sərfiyyatı nə qədər az olarsa mənfəət artımı bir o qədər çox olar. Aqrar müəssisələrdə yüksək resurs sərfiyyatı bir çox səbəblərlə izah oluna bilər: torpağın münbitliyinin aşağı olması, böyük məhsul itkisi, enerji resurslarının uçotunun qeyri-sabitliyi, keyfiyyətsiz texnika, aqrotexnoloji tələblərə əməl edilməməsi, xammalın istehsalı və emalı sahələrində kifayət qədər istifadə

olunmaması, torpaqların münbitliyinin aşağı olması, böyük məhsul itkisi, alternativ texnologiyaların olmaması və s [2, s.23-25].

Kənd təsərrüfatı müəssisələri tərəfindən istehsal olunan məhsulun həcmi artdıqca ölkənin ərzaq təhlükəsizliyinə olan təhdidlər də azalır və ixrac potensialı artır. Ölkənin ərzaq təhlükəsizliyi və ixrac potensialının artırılması vəzifələri ilə müəyyən edilən aqrar müəssisələrin müasir inkişafı istiqamətləri innovativ texnologiyalardan istifadə etməklə əmək məhsuldarlığının artırılmasını tələb edir. Əmək məhsuldarlığının artırılmasının maddi-texniki yollarına müasir texnologiya və avadanlıqların tətbiqi, yeni xammal və enerji növlərindən istifadə daxildir. Bu kateqoriya ETT-nin qabaqcıl nailiyyətlərinin istehsalata tətbiqinin nəticəsidir. İstehsalın texniki yenilənməsi ilə müşayiət olunan proseslər müxtəlif adlara malikdir: mexanikləşdirmə, avtomatlaşdırma, elektriklişdirmə, robotlaşdırma və s. ETT-nin nailiyyətlərinin tətbiqi təkamül və inqilabi xarakter daşıya bilər. Təkamül prosesi ənənəvi istehsalın bütün mərhələlərində avadanlıq və texnologiyanın təkmilləşdirilməsi yolu ilə baş verir. İnqilabi prosesin mahiyyəti əmək vasitələrinin köklü (radikal) dəyişdirilməsi, əsaslı yeni texnologiyanın tətbiqi, qeyri-ənənəvi xammal və enerji növlərindən istifadə edilməsidir. İnqilabi dəyişikliklər istehsalda struktur dəyişikliklərinə səbəb olur. Əmək məhsuldarlığının artırılmasının sosial-iqtisadi yollarının mahiyyəti istehsal amili kimi insanlara təsirini artırmaqdan ibarətdir. Bunun üçün işçilərin bacarıqlarının artırılması, əməyin motivasiyasının dəyişdirilməsi, işə yaradıcı yanaşma nümayiş etdirməyə marağın artırılması yolu kimi təsirdən istifadə edilir. İşçilərin sosial təminatlar paketi ilə təmin edilməsi siyasəti də mühüm yer tutur. Cəmiyyətdə sosial-iqtisadi təsirlər mənəvi-əxlaqi prinsiplər və dəyərlər sisteminin yaradılması şəklində özünü göstərir.

Texnologiyanın sürətli inkişafı ilə istehsal səviyyəsini saxlamaq üçün keyfiyyətli tədqiqatlar aparmaq lazımdır ki, bu da məhsuldarlığın artmasına kömək edir. Əmək məhsuldarlığının artırılmasına müasir texnologiyaların və istehsalın idarə edilməsi üsullarının tətbiqi hesabına nail olunmalıdır. İstehsal üçün əmək xərclərinin azaldılması üçün aparıcı sahələrdən biri istehsalın rəqəmsal transformasiyasıdır. Aqrar istehsalın rəqəmsal transformasiyasına əsaslanan innovativ texnologiyaların və idarəetmə üsullarının və robot texnikasının tətbiqi əmək xərclərinə qənaət etməyə və yüksək keyfiyyətli məhsul istehsalının həcmi artırmağa kömək edəcəkdir.

Aqrar müəssisələrdə vahid informasiya sisteminin inkişafı əmək məhsuldarlığının artımına gətirib çıxara bilər. Bunun üçün aqrar müəssisələrin vahid informasiya sisteminin inkişafı aşağıdakı əsas tələblərə cavab verməlidir:

- müxtəlif tipli məlumatları (elmi, sənaye, biznes, kommərsiya və s.) emal etmək bacarığı;
- aqrar müəssisələrin vahid informasiya sisteminin subyektlərinin bir-biri ilə və xarici mühitlə qarşılıqlı əlaqəsini təmin etmək üçün telekommunikasiya vasitələrinin geniş tətbiqi;
- istənilən səviyyədə istifadəçi üçün bütün informasiya resurslarının texniki əlçatanlığı;
- milli telekommunikasiya sisteminə diqqət yetirilməsi;
- beynəlxalq informasiya şəbəkələrinə çıxışın təmin edilməsi.

Aqrar müəssisələrin informasiya sistemi əsas məqsədi yerinə yetirmək üçün - son istifadəçiləri lazımi yerdə, lazımi informasiya ilə təmin etmək üçün funksional, texnoloji və texniki cəhətdən bir-biri ilə əlaqəli müxtəlif səviyyəli informasiya mərkəzləri sistemi kimi qurulmalıdır.

Aqrar müəssisələrdə məhsuldarlığın artırılmasında dövlət proqramları önəmli rol oynayır, çünki bu proqramlarda istehsalçılara dəstək tədbirləri, o cümlədən subsidiyalar və güzəştli kreditlər nəzərdə tutulur. Aqrar müəssisələrin inkişafını sürətləndirə bilən vasitələrdən biri də mövcud vergi sistemidir. Hazırda aqrar sektora kənd təsərrüfatı istehsalının xüsusiyyətlərindən, o cümlədən mövsümlilikdən, dəyişən iqlim şəraitindən asılı olaraq müəyyən vergi güzəştləri tətbiq olunur. Azərbaycanın vergi qanunvericiliyində ayrı-ayrı vergi növləri üzrə kənd təsərrüfatı sektorunda məşğul olan təşkilatlar və fərdi sahibkarlar üçün bir sıra güzəştlər və ya üstünlüklər nəzərdə tutulmuşdur.

Beləliklə, aqrar müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının artımına aşağıdakılar vasitəsilə nail olmaq olar:

- kapital-əmək nisbətinin inkişafı və müəssisələrin kapital təklifinin artması;
- istehsal vasitələrinin və əsas fondların istifadə intensivliyinin artması;
- kənd təsərrüfatı istehsalının ixtisaslaşmasının dərinləşdirilməsi;
- kadrların təhsil səviyyəsinin və ixtisasının artırılması və s.

Görülən tədbirlər təkcə sahibkarlıq subyektləri səviyyəsində iqtisadi vəziyyəti yaxşılaşdırmayacaq, əmək haqqının orta səviyyəsini artıracaq, ölkədə bütün aqrar müəssisələrin inkişafı üçün güclü təkan yaradacaqdır.

Aqrar müəssisələrin əmək məhsuldarlığının artırılması hesabına onların davamlı inkişaf məqsədlərinə nail olmağa imkan yarana bilər. Davamlı inkişaf məqsədləri aqrar müəssisələrin innovativ fəaliyyəti üçün güclü katalizator ola bilər. Onlar yeni ideyaların, texnologiyaların və bazarların yaradılmasını stimullaşdırır ki, bu da insanların daha yaxşı yaşamasına və təbii ehtiyatların qorunmasına səbəb ola bilər. Davamlı inkişafa can atan aqrar müəssisələr bu məqsədlərdən bizneslərini inkişaf etdirmək və uzunmüddətli səmərəliliyə nail olmaq üçün ehtiyat kimi istifadə etməlidirlər.

ƏDƏBİYYAT

1. Hacıyeva, Z. E. Aqrar sənaye müəssisələrinin innovativ inkişafında dövlətin rolu / Z. E. Hacıyeva, İ. O. Osmanov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, №. 4. – P. 79-82. – EDN QJDPIH. <https://elibrary.ru/item.asp?id=44598011>
2. Корабошев, О. З. Инновации и современные технологии в сельском хозяйстве / О. З. Корабошев // Вестник науки и образования. – 2020. – № 18-2(96). – С. 23-25
3. Кибиткина, Ю. Р. Пути повышения производительности труда в сельском хозяйстве / Ю. Р. Кибиткина // Исследования и разработки в области машиностроения, энергетики и управления: Материалы XXII Международной научно-технической конференции студентов, аспирантов и молодых ученых, Гомель, 28–29 апреля 2022. – С. 86-89
4. <https://www.stat.gov.az/source/agriculture/>

SUMMARY

DIRECTIONS FOR INCREASING LABOR PRODUCTIVITY AT AGRICULTURAL ENTERPRISES

Osmanov I.O.

Key words: *agricultural enterprise, agriculture, labor productivity, production efficiency, innovation, technology*

Labor productivity is the most important indicator of the economic efficiency of agricultural enterprises and an integral condition for increasing their competitiveness. Today, labor productivity is a component of the level of economic development of the country as a whole, and not just of agricultural enterprises. From this point of view, the topic of the article is relevant. The main purpose of the article is to study ways to increase labor productivity in agricultural enterprises. For this purpose, the role of innovations, new techniques and technologies, unified information system, digital transformation processes, and state regulatory measures as factors affecting labor productivity in agricultural enterprises was studied. In addition, priority recommendations were put forward to increase labor productivity and production efficiency at these enterprises.

РЕЗЮМЕ
НАПРАВЛЕНИЯ ПОВЫШЕНИЯ ПРОИЗВОДИТЕЛЬНОСТИ ТРУДА НА
СЕЛЬСКОХОЗЯЙСТВЕННЫХ ПРЕДПРИЯТИЯХ
Османов И.О.

Ключевые слова: *аграрное предприятие, сельское хозяйство, производительность труда, эффективность производства, инновации, технологии*

Производительность труда является важнейшим показателем экономической эффективности сельскохозяйственных предприятий и неотъемлемым условием повышения их конкурентоспособности. Сегодня производительность труда является составляющей уровня экономического развития страны в целом, а не только сельскохозяйственных предприятий. С этой точки зрения тема статьи актуальна. Основная цель статьи - исследование путей повышения производительности труда на сельскохозяйственных предприятиях. С этой целью изучена роль инноваций, новой техники и технологий, единой информационной системы, процессов цифровой трансформации, мер государственного регулирования как факторов, влияющих на производительность труда на сельскохозяйственных предприятиях. Кроме того, были выдвинуты рекомендации приоритетного характера по повышению производительности труда и эффективности производства на этих предприятиях.

Daхilolma tarixi:	İlkin variant	16.06.2024
	Son variant	30.07.2024

UOT 37.046.14

DOI 10.54758/16801245_2024_20_3_91

TƏLİM PROSESİNİN METODİK, ELMİ VƏ NƏZƏRİ ƏSASLARI

¹ƏSKƏROV AĞAİSA BAYRAMƏLİ oğlu [ORCID](#)

²MƏMMƏDOVA AYNUR ALİM qızı [ORCID](#)

Sumqayıt Dövlət Universiteti, Sumqayıt, Azərbaycan, 1,2- k.f.d., dosent
aghaisa.askarov@sdu.edu.az

Açar sözlər: idrak, təfəkkür, mənimsəmə, təlim komponentləri, məntiqi yanaşma, tətbiqetmə, öyrətmə, öyrənmə, nəzəri-praktiki biliklər

Təlim prosesinin elmi-nəzəri əsası ədəbiyyat mənbələrindən məlum olan fəlsəfənin idrak nəzəriyyəsi ilə izah edilir. İdrak isə materiyanın (dünyanın) insan şüurunda sintez olunmasının mürəkkəb bir prosesidir. İnsanın dünya həqiqətlərini dərk etməsi hissi idrakdan, yəni mənimsəmə, duyma, hiss etmə və qavramadan başlayır. Bu prosesdə nail olunan real, faktiki materiallar yaradıcı və məntiqi təfəkkürün idrak pilləsində təhlil olunur, təhlil və ümumiləşdirmə aparılır, sonda məntiqi nəticələr çıxarılır. Bu nəticələr imkan olduqca praktikada tətbiq olunub yoxlanılır.

Məlum qanunauyğunluqlar belə təhlil edilir və nəticədə elmi qanunlar həyata vəsiqə alır. Bizə ədəbiyyat araşdırmalarından məlum olan elmi idrakın alqoritmini prinsipal olaraq bu ardıcılıqla vermək olar: Təfəkkür və idrak yolu: müşahidə → təfəkkür → təcrübə (praktika).

Belə nəticə əldə edilir ki, təlim prosesi bütünlükdə idrak fəaliyyətinin bir hissəsidir (növdür). Təlim prosesi idrakın başqa növlərinin (oyun, elm, incəsənət və s..) toplumda materiyanın dərk edilməsinə şərait yaradır. Öyrənmənin mənimsəmə, öyrənmə, bilmə alqoritm (yolu) bilavasitə əksər hallarda idrak prosesinə əsaslanır. Fikrimizi sxematik formada ifadə etsək:

Təlim yolu: dərkətmə → anlama → qavrama → ümumiləşdirmə → möhkəmlətmə → tətbiqetmə kimi təsnif etmək olar.

Tədqiqatların analizindən məlum olur ki, tələbənin mənimsəmə, qavrama yolu idraki fəaliyyət yoluna uyğundur. Fikrimizi izah etsək: mənimsəmə idrak fəaliyyətində müşahidə (canlı) vasitəsilə yəni, konkret təfəkkürlə, tətbiqetmə isə təcrübə ilə əlaqəlidir, bağlıdır. Lakin, unutmaz lazımdır ki, öyrənmə prosesi heç də elmi idrakın məlum prosesi ilə eyni deyildir. Bu prosesdə-yəni öyrətmədə məqsəd, təlimin təşkili, təcrübənin yaradıcı rolu, sərf olunan zaman (vaxt), təcrübənin əhəmiyyəti, ümumiləşdirmə lazımlığı və müəllimin yaradıcı rolu xüsusilə fərqlənir. Təbii olaraq müəllim tədris-təlim prosesində tələbələr (şagirdlərin) idrak fəaliyyətini formalaşdırmaq məqsədi ilə qeyd olunan amilləri unutmamalı, bu işlərin icrası zamanı elmi idraka uyğunlaşma prosesi üçün münbit şərait yaratmalıdır. Təlimin təkilində öyrənmələr məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürün tələblərini təhlil etməklə təlimi problemləri, nəzəri biliklərin praktik bacarığa çevrilməsini və əmək bazarına uyğunlaşmalarını təmin etməyə sahiblənmişlər.

Öyrətmə-öyrənmə prosesinin elmi-psixoloji əsasları xüsusi yanaşma tələb edən bir sahədir. Tədqiqatların nəticəsi olaraq məlum olur ki, öyrənmənin elmi və təbii əsasını ali sinir və onun fəaliyyəti haqqında məlum olan təlim əhatə edir. Bu haqda alimlərin geniş araşdırmaları məlumdur. Təlim zamanı qeyd olunan fizoloji qanunauyğunluqlarla bərabər, eyni anda spəsiqik psixoloji qanunauyğunluqlar da rast gəlinir.

Mənimsəmə prosesini tam anlamaq üçün biliklərin öyrədilməsinin daxili mexanizmini, pillələrini, alqoritmini, xüsusilə psixoloji xüsusiyyətlərini yaxşı mənimsəmək çox önəmlidir.

Təlim prosesində müxtəlif təlim üsullarının tətbiqi ilə həyata keçirilən öyrənmə ardıcılığı mənimsəmə, başa düşmə, biliklərin sistemləşdirilməsi, əldə olunan nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq olunma pillələrindən keçir. Qeyd etdiyimiz amillərin qısa izahını verməyə çalışacağıq:

-mənimsəmə dərslər prosesi zamanı şagirdlərə maddə və rast gəlinən hadisələrin məcmusi, deyilən amillərin özünə xas əlamət və xarakteristikaları ilə əlaqəli informasiyalar haqqında bilgilər əldə olunmasıdır. Bu proses müəllimin şifahi izahı ilə və ya şagirdin aktiv müşahidəsi yolu ilə həyata keçirilə bilər. Təbii ki, bu prosesdə müəllim-şagird işgüzarlığı qarşılıqlı, həmahəng formada tətbiq olunmalıdır. Mənimsəmənin yaradıcı olması məqsədi ilə öyrənlərin şəxsi həyatı bacarıqlarına, onların dünyagörüşü və şəxsi yanaşmalarına güvənmək lazımdır.

- başa düşmə mənimsəmənin bir növ açarıdır. O, insanın məntiqi təfəkkürü ilə bərabər nəzərə çarpır. Bu prosesin daha məhsuldar olması və formalaşdırılması məqsədilə dinləyiciləri bəzi təfəkkür əməliyyatları - sintez, müqaisə, qruplaşdırma, möhkəmləndirmə, təhlil və s. hərtərəfli meylləndirmək lazımdır. Məhz belə yanaşma daha effektiv nəticələr əldə olunmasına imkan verəcəkdir.

Biliklərin möhkəmləndirilməsi amili təlim prosesinin əsas meyarlarından biridir. Bu mərhələdə qazanılan nəzəri və praktiki biliklərin şagirdlərin yaddaşında öz yerini tutması və uzun müddətli olması nəzərə çarpır. Əgər bu mərhələyə səthi yanaşılsa biliklər tez unudular və lazımı nəticəni verməz. Deyilən amili səmərəli etmək üçün məntiqi, yaradıcı və tənqidi təfəkkürdən istifadə olunmaqla idrakı fəaliyyəti formalaşdırmaq lazımdır. Məhz bu yolla fəal/interaktiv təlim gözləntilərinə: inteqrasiyaya, nəzəri bilikləri praktikaya tətbiqinə, fikir azadlığına, müstəqil təkliflər söyləməyə və s. nail olmaq olar.

- nəzəri biliklərin praktikaya tətbiq olunması təlimin ən önəmli elementlərindən biri olub, real həyatda təcrübə biliklərin həyata keçirilməsi mərhələsini ehtiva edir. Bu zaman şagirdlər yiyələndikləri nəzəri bilikləri praktik bacarığa çevirməyə nail olurlar, bilikləri fəal və şüurlu mənimsəyirlər, özlərinə inam hissi formalaşır, nəzəri bilikləri mənimsəməyə maraqları yüksəlir və nəticədə ustalılıqları, bacarıqları formalaşır. Ədəbiyyatlarda rast gəlinən afərizm "Tətbiq etmə biliyin anasıdır" deyimini tam yerinə düşür.

Deyilənlərdən belə məlum olur ki, mənimsəmənin elementləri birlikdə qanunauyğun formada icra olunmalıdır. Öyrətmə zamanı bu elementlərin sinxron olaraq bir-birini tamamlamağı, birinin digərinə nüfuz etməsi çox önəmlidir. Bu işin icrasında ilk öncə başa düşməni, qavramanı, materialın möhkəmləndirilməsini, daha sonra isə praktiki işlərin icrası prosesində anlama amilinin icra olunması effektiv nəticələr verəcəkdir.

Praktikada tez-tez rastlaşdığımız öyrənmə yanaşmalarında inteqrasiya və təlim alətlərinin qarşılıqlı əlaqəsinin tətbiqinə olan qeyri ciddi münasibətlərlə üzləşirik. Bariz nümunə kimionu qeyd edə bilərik: müəllim yeni mövzunu izah edərkən, dərk etmə üçün lazımı işləri aparmır və işini ümumiləşdirmə ilə sonlandırır. Belə yanaşma adətən mexaniki əzbərçiliyə, qeyri-ciddi münasibətə, təlimdə məlum olan formalizmə çevriləcəkdir. Məlumdur ki, şagird dərk edə bilmədiyi materialı, yaxşı mənimsəmədiyi mövzunun tələblərini mexaniki olaraq yadda saxlamağa çalışır. Nəticədə zəif dərk etmənin əlaməti özünü praktik işlərin icrasında göstərəcəkdir. Belə hallardan qorunmaq üçün öyrətmə, mənimsəmə və dərk etmə arasında inteqrasiya əlaqələrini icra etmək zəruridir.

Tədris prosesinin keyfiyyətini dəyərləndirmək üçün onun son təlim nəticələrini araşdırmaq lazım gəlir. Mütəxəssislər fəaliyyəti insan ehtiyacını ödəməyə istiqamətlənmiş məqsədyönlü iş kimi səciyələndirirlər. Müəllim fəaliyyətində əsas fikir verilən önəmli istiqamət şagirdlərin müstəqil, fəal/interaktiv fəaliyyətidir. Təbii bu yanaşma təlim prosesində yetərincə düşündürücü və mürəkkəb struktura malikdir. Metodik ədəbiyyat araşdırmalarında çıxarılan nəticə fəaliyyətin dörd istiqamətdə inkişafını əhatə edir: dərslərin (təlimin) funksiyası, vəzifələri və məqsədi; təlim priyomları (əməliyyatları); özünü-təhlil və dəyərləndirmə (özünüqiymətləndirmə). Bunlar isə öz növbəsində bir-biri ilə üzvi surətdə əlaqəli və qanunauyğun sistem formalaşdırır.

Təlim və təlimin komponentləri dedikdə nə başa düşülür və onların özünəməxsus əlamətləri necə izah edilir.

Təlim-müəllim tərəfindən həyata keçirilən və şagirdlərin bilik, dəyər, bacarıq, müəyyən vərdiş və dünyagörüşünün formalaşdığı bir pedaqoji prosesdir.

Təlimin metodik ədəbiyyatlarda tövsiyə olunan aşağıdakı tərkib hissələri (buna bəzən təlim komponenti də deyilir) vardır: məzmun xətti, məzmun standartları, pedaqoyi texnologiya, təlim metodları, üsullar, priyomlar, təlimi-öyrədici mühit, özünü təhli, dəyərləndirmə və qiymətləndirmə (refleksiya). Qeyd olunanları sıralasaq toplumun son nəticəsi olan təlimi verəcəkdir.

Təlim prosesinin uğurla həyata keçirilməsi və müvəffəqiyyəti onun tərkib hissələrinin bir-biri ilə qarşılıqlı inteqrasiyada aparılmasıdır. Bu zaman təlim komponentlərinin inteqrasiyası əsasən iki funksiyani icra etməyə istiqamətləndirilməlidir: şagirdlərdə - yaddaş, təfəkkür, hafizə, fərdin təxəyyül fəaliyyətlərinin nəticəsi kimi gözlənilən elmi bilik, praktik bacarıq və vərdişlərinin ümumi halda idrakı fəaliyyətlərinin inkişafı; şagirdlərin sosial-psixoloji, psixoloji, emosional-iradi, hümanist ruhlu inkişafı.

Tədris-təlim prosesində əsas amillərdən biri münbit öyrədici mühitin, yəni təlim mühitinin yaradılmasıdır. Metodik ədəbiyyatların incələnməsindən belə məlum olur ki, maddi aləm, ətraf mühit insanın inkişafı üçün bir obyekt, bir sahədir. Bu sferada moderin təlim üçün elə təlim mühiti qurmaq məsləhətdir ki, insanların istək, ehtiyac, arzu və imkanlarının həyata keçməsi mümkün olsun, bir növ balanslaşdırılsın.

Təlim prosesinin tələb kimi irəli sürdüyü vəzifələrin uğurla icra olunması ümumi olaraq öyrədici mühitin düzgün təşkilindən bilavasitə asılıdır. Burada şagirdlərin arzusuna, istək və tələblərinə uyğun olan müasir şəraitin, onların ehtiyac və problemlərini həll etməyə imkan verən sosial-psixoloji mühasibətlərin, maddi-texniki bazanın qurulması çox önəmlidir.

Öyrədici mühitin əsasən ən çox önəm verilən üç növü qeyd olunur: əşyavi mühit; informasiya-məlumat mühiti; sosial-emosional-psixoloji mühit. Təbii belə sıralama və bölgü səsləndirmək şərtidir. Bizi əhatə edən aləmdə bir sıra müxtəlif obyektlər vardır və onların hər biri müxtəlif mühüt növlərinin təmsilçisidir. Deməli ayrı - ayrı obyektlər aparıcı ola bilər.

Qeyd etdiyim əşyavi mühit özündə məktəbin tam maddi-texniki təminatını əhatə edir. Bu sıraya daxildir:

- maddi mühit, yəni məktəblə əlaqəli ehtiyaclar-dərslik ləvazimatları, ağıllı lövhələr, maraq oynları vasitələri, texniki qurğular, demonstrasiya vəsaitləri, fənn laboratoriyaları və s.;
- Təbii mühit - buraya bizi əhatə edən maddi aləmin görünə bilən parametrləri;
- məişət mühiti-bu sıraya isə insanların evlərinin, yaşayış yerlərinin maddi vəziyyəti, incəsənət, mədəniyyət alətləri, ictimai-mədəni təşkilatlar müəssisələr v.s..

Məlumat (informasiya) mühiti- buraya insanların bilik (təlim) ehtyaclarını ödəməyə istiqamətləndirilmiş informasiya mənbələri, planlı proqram sahibliyi və digər informasiya yönəltmələri daxildir. Unutmamalıyıq ki, təlim prosesində şifahi nitqlə kifayətlənməyib əyani vəsaitlərdən, kinofimlərdən, stend və s. vizual üsullardan istifadə edərsə qavrama, mənimsəmə, dərk etmə bir o qədər yüksək olar.

Sosial-emosional-psixoloji mühit - buraya insanların bir-birinə münasibəti, daxili əhval-ruhiyyəsi, dinləmək, ehtiram etmək, digərlərinin fikirlərinə hörmətlə yanaşmaq və s. daxildir.

Təlim sisteminin komponentləri və onların təsnifatı. Təlim sisteminin (prosesinin) komponentləri tədqiq edilərkən diqqət veriləcək əsas məsələlər sırasına aşağıda sıralanan amillər daxil edilir:

- keçirilən mövzunun (materialın) məzmunu;
- təlimdə istifadə olunan priyomlar;
- təlimin müəllim tərəfindən idarə olunmasında priyomlardan istifadə mexanizminin diqqətdə saxlanması və bu prosesin inkişaf etdirilməsi;

- müasir-fəal/interaktiv formalı təlim üsulları və priyomları; müəllim tərəfindən təlimin idarə olunma və təşkili formaları;
- müəllimin tədris materialını mənimsəməsi, tədris işinin və dərslərin planlaşdırılması;
- qiymətləndirmə meyarları, dəyərləndirmə və biliklərin yoxlanılması prosesi təlim fəaliyyətinin əsas komponentidir;
- təlimin üsul və metodlarının təsnifatı, nomenklaturası və xüsusiyyətləri;
- klassik (ənənəvi) təlim üsul və metodlarının təsnifatı, özünəməxsus xüsusiyyətləri;
- təlim prosesinin vasitələr sistemi;
- problemlə suallar (motivasiya edici) və onların təlim-tədris prosesində mövqeyi;
- praktiki çalışmalar, məsələ həlli, təcrübə işləri və onların təlimdə biliklərin möhkəmləndirilməsi kimi tətbiq edilməsi;
- nəzəri bilik, bacarıq və fərqlərin praktikaya tətbiqi və bu qabiliyyətlərin formalaşdırılmasında çalışmalar sisteminin rolu;
- təlim prosesində kimya dilinin rolu və əyaniliklə şifahi nitqin (sözün) birgə vəhdəti.

Qeyd olunan amillərin təlim prosesində rolunu nəzərə alaraq deyilən bu məsələlərin təsnifatını verməyə çalışacağıq.

Keçilən mövzunun (materialın) məzmunu: təlim prosesinin komponentlərindən önəmli olanlardan biri öyrədilən mövzunun (materialın) məzmunudur. Məzmun dedikdə şagirdlərə nəyi öyrətmək, necə öyrətmək və nələri başa salmaq, aşılamaq lazımdır? -suallarına müəllimin verdiyi cavablar, təbii düzgün cavablar nəzərdə tutulur. Bu dediyimizi təlim prosesinin məzmunu kimi başa düşmək olmaz. Təlim prosesində müəllimin gördüyü işlər (təlimin məzmununa aid) sırasına müəllim-şagird fəaliyyəti və eləcə də təlimi materialın məzmunu daxildir. Müəllim fəaliyyətində rast gəlinən təlimi materialın məzmunu ümumilikdə dörd amili əhatə edir:

- mənimsənilməsi nəzərdə tutulan biliklərin sistemi;
- praktiki bacarıq və vərdətlər prosesini əhatə edən fəaliyyət sistemi;
- qismən tədqiqat və yaradıcılıq bacarığının formalaşması təcrübəsi sistemi;
- adisələrə, qanunauyğunluqlara yanaşma sistemi. Bunlar ümumilikdə təlimin məzmununu əhatə edir.

Təhsilin məqsədi bəşəri hadisələrlə, içməi-siyasi münasibətlərin tələbi ilə və perspektiv inkişaf ilə tənzimlənir. Fəaliyyətdə gözlənilən məqsədə çatmaq üçün, mənimsənilməsi nəzərdə tutulan təlim materialının həcmi, həyata keçirilmə alqoritmi, üsulları, metodları və iş formaları müəyyənləşdirilməlidir. Belə demək olar ki, təhsilin məzmunu qarşıya qoyulan hədəfə çatmaq üçün bir alət (vasitə) kimi istifadə olunur. Təhsilin məzmununu öyrədilən elmlərin sistemi, həmin mərhələdə təhsilin funksiyası, məqsədi və öyrətmə prosesində didaktik prinsiplər gözlənilməklə şagirdlərin mənimsəmə və qavrama imkanlarının bir-biri ilə əlaqədə olması ilə müəyyən olunur.

Müəllimin fəaliyyəti zamanı təlim, sadə formada desək təhsilin icra prosesidir. Qeyd edək ki, öyrədilən təlimi materialın məzmunu, təhsil məzmunu termini ilə adekvat, yəni eynigüclüdür və bir-biri ilə qarşılıqlı əlaqədə mənimsəmə prosesində tətbiq edilir.

Təlim prosesində planlaşdırma, materialın seçilməsi, sistemləşdirilməsinə xüsusi diqqətlə yanaşmaq tələb olunur. Bu zaman bəzi göstərməyimiz amillər nəzərə alınmalıdır:

- tədris fənnində elmin inkişafında olduğu kimi ilk anlayışlar, qanunlar, metodlar, üsullar, təlim priyomları da eyni sıralama ilə əks olunur;
- elmin mövcud uğurları baxımından təlimdə istifadə olunan tədris fənninin məzmun xətti təyin edilir;
- Tədrisi planlaşdırılan fənnin məzmunu şagirdlərin məntiqi, idrakı, əqli və təfəkkürlərinin inkişafı ilə nizama salınır, sistemləşdirilir.

Planlaşdırmada, tədris proqramlarının və digər metodiki işlərin tərtibində və bu istiqamətdə metodiki işlər aparən mütəxəssislər arasında hər zaman fikir ayrılıqları müşahidə edilir.

Tədqiqatlardan çıxan nəticələrə əsasən qruplaşmanı, xüsusi ilə təlim proqramlarının tərtibində aşağıdakı kimi vermək olar:

- proqramların tərtibində alqoritm gözlənilməli, sadədən mürəkkəbə doğru məsələlər planlaşdırılmalı, ibtidai siniflərdə verilən sadə biliklər yəni, ilkin məlumatlar, daha sonra isə yuxarı siniflərdə bu məlumatlar qismən dərinədən incələnməli və öyrədilməlidir;

- proqramlar elə planlaşdırılıb tərtib olunmalıdır ki, təlim prosesində məlumatlar, materiallar təkrarlanmasın, bir dəfə izah edilən məsələlər təkrar olaraq digər pillələrdə bu və digər formada və ya müxtəlif səviyyədə təkrarən öyrədilməsin;

- proqramlar şagirdyönümlü olmalı, bəzi fənlər tələbata uyğun formada daha diqqətli öyrədilməli, bir sıra fənlər isə könüllülük əsasında seçilərək təklif olunmalıdır;

- proqramlar nəticəyönümlü olmalıdır. Biliklər problemlə təlim tendensiyası ilə mənimsədilməli, öyrədilən biliklər müəyyən alqoritmlə genişləndirilməli və nəzərdə tutulan materialın dana dərinədən öyrədilməsi həyata keçirilir;

- proqramlar monoton deyil, müxtəlifliliyi əhatə etməklə qarışıq quruluşda tərtib olunur, bu zaman məzmun xətti, əsas və alt standartlar kombinasiyası nəzərə alınır və təlimi həyata keçirmək yolları və iş formalarının tətbiqi ilə çevik manevr etməklə təhsilin məzmununu ifadə etməyə imkan verir, başqa sözlə kömək edir.

Təlim prosesində təlimi materialın planlaşdırılması və sistemləşdirilməsində mənimsədilən biliyin həcminə, çoxluğuna istinad etmək, onu əsas meyar kimi qəbul etmək düzgün hesab edilməməlidir. Müəllim öyrətmə prosesində materialın həcminə deyil materialın hansı həcmdə tam mənimsənilməsinə diqqət verməli, bu biliklərin praktik bacarığa çevrilməsini əsas meyar bilməlidir.

Aqillər biliyi qiymətli xəzinə adlandırmışlar. Təlim prosesi, mənimsədilən materiallar bu xəzinəyə öz töhvəsini verir. Təlim materialı beyinin görəcəyi canlı işə yönəlməlidir. Müasir informasiya əsrində alınan məlumatlar əsas meyar deyil, əsas meyar təfəkkürün necə formalaşması və idrakı fəaliyyətdə onun gördüyü praktiki-canlı işdir. Belə nəticə hasil olur ki, informasiyalar tədricən unudulur, amma inkişaf və ideyalar yaşayır. İdeyanı yaşatmaq üçün mənimsədilən təlimi materialının məzmununu və sistemliliyi, təfəkkürün inkişafına kömək edə biləcək bütün amilləri dinamik hərəkətliyə gətirsin. Yəni istifadə edilən təlim materialı tələbələrdə azad düşüncəni, fikirlərini deməyi, hazırcavablılığı və intellekti kompleks formada birləşdirməyə imkan yaratmalıdır. Sadalanan belə keyfiyyət göstəriciləri kimdə birləşərsə o, insan ağıllı insan kimi dəyərləndirilir.

Təlim zamanı mənimsədilməsi nəzərdə tutulan əsas meyar bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması ilə şagirdlərdə idrakı qabiliyyətlərin inkişafı problemdir. Deyilən vəzifəni təlimdə istifadə olunan materialın məzmununu, seçilən iş formaları və tətbiq edilən üsullar ilə həll etmək mümkündür. Bu zaman şagirdlərin ümumi bəşəri tərbiyəsi və onların şəxsiyyətinin formalaşdırılması, şəxsiyyətinin inkişaf funksiyaları təlimi təşkil edən komponentlər kimi təlimi materialın məzmununa uyğun gəlməlidir. Məhz bu zaman qeyd edilən bütün məsələlərə aydınlıq gətirmək mümkündür.

Təlim zamanı mənimsədilməsi nəzərdə tutulan əsas meyar bilik, bacarıq və vərdişlərin formalaşdırılması ilə şagirdlərdə idrakı qabiliyyətlərin inkişafı problemdir. Deyilən vəzifəni təlim prosesində istifadə olunan materialın məzmununu, seçilən iş formaları və tətbiq edilən təlim üsulları ilə həll etmək mümkündür.

ƏDƏBİYYAT

1. Şükürov, A. Fəlsəfə. Ali məktəblər üçün dərslik / A.Şükürov. II nəşr. – Bakı, –2006, –471 s.
2. Fərhadoglu R. Fəlsəfənin əsasları / R.Fərhadoglu, – Bakı: Nurlan, –2006, 400 s.
3. Qasımova, L.N. Pedaqogika / L.N.Qasımova, R.M.Mahmudova. –Bakı: BDU, –2003.
4. Mərdanov, M.C.Azərbaycan təhsil sistemi: real vəziyyət, problemlər və islahat istiqamətləri / M.C. Mərdanov. –Bakı: Təhsil, –2005.

5. Mərdanov M. C. Azərbaycan təhsili yeni uinkişaf mərhələsində / M. C. Mərdanov. –Bakı: Çayıoğlu, –2009.
6. Mehrabov A.O. Təlim prosesində konstruktiv öyrənmə modeli, idraki və sosial münasibətlərin formalaşma xüsusiyyətləri // Azərbaycan məktəbi. –2005, №3, –s.24-34
7. Müəllim hazırlığının və orta təhsilin perspektivləri (Qərb təhsil sisteminin təcrübəsi əsasında) / – Bakı: Adiloğlu, –2005.
8. Orucov, K. C. O. Təhsil davamlı inkişafın mühüm komponenti kimi / K. C. O. Orucov, A. A. Q. Niyazova, A. B. O. Əskərov // Elmi Xəbərlər. Sosial və Humanitar Elmlər Bölməsi. – 2020. – Vol. 16, No. 1. – P. 82-87. – EDN MRZBDB. <https://elibrary.ru/item.asp?id=43169135>

SUMMARY
METHODOLOGICAL, SCIENTIFIC AND THEORETICAL BASIS
OF THE EDUCATIONAL PROCESS

Askarov A.B., Mammadova A.A.

Key words: *cognition, thinking, mastering, learning components, logical approach, application, teaching, learning, theoretical-practical knowledge.*

Appropriation is through observation (live) in cognitive activity, i.e. concrete thinking, and application is related to experience. In order to fully understand the process of acquisition, it is very important to master the internal mechanism, steps, algorithm of teaching knowledge, especially its psychological features. During teaching, it was explained that these elements complement each other synchronously, and that it is very important for one to penetrate the other.

It is justified that the way of learning is classified as perception, understanding, comprehension, generalization, reinforcement and application.

The main criterion intended to be mastered during training is the problem of developing cognitive abilities in students with the formation of knowledge, skills and habits. The possibility of solving the said task with the content of the material used in the training, the selected work forms and the applied methods was explained.

РЕЗЮМЕ
МЕТОДИЧЕСКИЕ, НАУЧНО – ТЕОРЕТИЧЕСКИЕ ОСНОВЫ ПРОЦЕССА ОБУЧЕНИЯ

Аскеров А.Б., Мамедова А.А.

Ключевые слова: *познание, мышление, усвоение, компоненты обучения, логический подход, преподавание, обучатся, теоретически – практические знания.*

Усвоение обучающего материала связано с новым конкретным мышлением посредством наблюдения (живого) в познавательном процессе, а применение связано с опытом. Для полного понимания процесса усвоения важно понять внутренний механизм, этапы алгоритма обучения знаниям, особенно его психологические особенности. Очень важно, чтобы в ходе обучения эти элементы синхронно дополняли друг друга.

Обоснованно, что метод обучения классифицируется как осмысление, понимание, усвоение, обобщение, закрепление и применение изученного материала. Основным критерием, которым необходимо овладеть в ходе обучения, является проблема развития познавательных способностей учащихся с формированием знаний, умений и навыков. Дано объяснение возможности решения указанной задачи с помощью содержания используемых в обучении материалов, выбранных форм работы и применяемых методов.

Daxilolma tarixi:	İlkin variant	23.04.2024
	Son variant	30.05.2024

MÜNDƏRİCAT * СОДЕРЖАНИЕ * CONTENTS

Dilçilik

1. *Həsənova K.* Poeziyada sadə sözlərdə qənaəti formalaşdıran linqvistik göstəricilər 4
2. *İbayev N.A.* Teonim məfhumlu frazeoloji birləşmələr (Azərbaycan aşıq poeziyası əsasında) 9
3. *Məmmədova A.J.* Polysemy and synonymy of phraseologisms in turkish and russian languages. Imagery of phraseologisms 15
4. *Əhmədova E.H.* Şüuraltı ilə dialoqun psixolinqvistik aspektləri 19
5. *Nuriyeva A.Y.* Müxtəlif mədəniyyətlərin kommunikativ diskursunda “cənnət” və “cəhənnəm” anlayışları 23

Ədəbiyyatşünaslıq

6. *Cabarova M.A.* Şuşa ədəbi mühitinin Fatma xanım Kəminə yaradıcılığına təsiri 27
7. *Qəhrəmanova U.F.* Satirik gülüşün komponentləri 31
8. *Şəmilova Ş.V.* Jak Prever poeziyasında sevgi mövzusu 38

Tarix

9. *Kərimov N.Ə.* Bakı-Tblisi-Ərzurum (CQBK) ixrac qaz kəmərinin tikintisi tarixindən 46
10. *Məmmədova S.İ.* Şah Təhmasibin təzkirəsi XVI yüzil Azərbaycan tarixinin öyrənilməsinin ən əsas mənbələrindən biri kimi 54
11. *Məhərrəmov A.F.* Müstəqilliyin ilk illərində Azərbaycan Respublikasında ordu quruculuğu (1991-1992-ci illər) 58
12. *Əsədova A.V.* Məhəmməd Əmin Rəsulzadənin əsərlərində milli ruh və vətən sevgisi 62
13. *Şükürova G.B.* Naxçıvan dövrü Yeni Azərbaycan Partiyasının siyasi cəhətdən formalaşma mərhələsidir 68
14. *Bünyadov Z.V., Qasımov N.Z.* Regionlarda əhalinin sosial rifahının yaxşılaşdırılması sahəsində dövlət siyasəti 75

İqtisadiyyat

15. *Rüstəmov Q.R.* Dünya iqtisadiyyatında birbaşa xarici investisiyalarının cəlbinin artırılması istiqamətləri 80
16. *Osmanov İ.O.* Aqrar müəssisələrdə əmək məhsuldarlığının yüksəldilməsi istiqamətləri 87

Pedaqogika. Psixologiya. Metodika

17. *Əskərov A.B., Məmmədova A.A.* Təlim prosesinin metodik, elmi və nəzəri əsasları 91

Kompüter yığıcı
Texniki redaktor

S.Şahverdiyeva
E.Həsəratova

Çapa imzalanmışdır: 28.09.2024-cü il
Mətbəə kağızı, kağızın formatı: 70*108 ¼
Yüksək çap üsulu. Həcmi: 23,18 ş.ç.v.
Sifariş 83. Tiraj 250 nüsxə.
Qiyməti müqavilə yolu ilə.

Sumqayıt Dövlət Universiteti
Redaksiya və nəşr işləri şöbəsi

Müxbir ünvan

Azərbaycan, 5008, Sumqayıt, 43-cü məhəllə
Tel: (0-12) 448-12-74
(0-18) 644-70-41

Web: <https://www.ssu-scientificnews.edu.az>

E-mail: sevda.shaxverdiyeva@sdu.edu.az

